

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI**

ESTETIKA

O‘QUV-USLUBIY QO‘LLANMA

Samarqand – 2019

UO‘K 18 (075)
KBK 87.

G‘aybullayev O. Estetika. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamDCHTI, 2019. – 160 bet.

Ushbu uslubiy qo‘llanmada yoshlarni estetik ruhda tarbiyalashga qaratilgan g‘oya va qarashlar falsafiy tahlil qilingan. Hozirgi kunda estetika fani ijtimoiy taraqqiyot, ma‘naviyat, hayot ma‘nosi va ezgulik xususida umumbashariy muammolarni ijobiy tomondan hal etishda jamiyatda katta ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Mazkur uslubiy qo‘llanmada yuqoridagi masalalarning yechimi aks etgan.

Uslubiy qo‘llanma barcha oliy ta‘lim muassasalarining bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun mo‘jallangan.

Mas‘ul muharrir

prof. R.T. Shodiyev

Taqrizchilar

dots. D.T. Amridinova
Dots. A.R. Samadov

Uslubiy qo‘llanma SamDCHTI o‘quv-uslubiy Kengashining 2018 yil 25 dekabrda 5-son yig‘ilish bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5193-8-1

© Samarqand davlat chet tillar instituti, 2019

SO‘Z BOSHI

Mamlakatimizda ma’naviy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar negizida inson hayotining ajralmas qismini tashkil etadigan estetik bilimlarni egallash har birimizning jamiyat oldidagi dolzarb vazifamizdir. Har bir fanda bo‘layotgan o‘zgarishlar, yangilik va kashfiyotlar yaratilishining asosida farovon hayotni barpo etish turadi. Shu bilan birga, estetika fanida yuz berayotgan jarayonlar inson ma’naviy olamining boyishiga, yangicha tafakkurlashga, voqelikka bo‘lgan munosabatlarning estetik va axloqiy jihatdan go‘zal bo‘lishiga olib kelmoqda. Estetik tafakkurni shakllantirish hamda insonlardagi go‘zallikka nisbatan ishtiyoqlarining doimo yuksaklik sari ko‘tarilishi uchun zamonaviy ilm-fan yutuqlarini egallagan yoshlarni kamol toptirish davr talabi bo‘lib qoldi. Mana shu maqsadda bugungi kunda oldimizda turgan asosiy vazifamiz yoshlarning kundalik turmush tarzi bilan bog‘lanib ketgan estetik g‘oyalarni to‘g‘ri anglab etishi, o‘zlarining mustaqil tafakkur yuritishlariga xizmat qiladigan dunyoqarashlarini kamol toptirib borishlari nafaqat ularning, balki butun o‘zbek xalqining kelajakka qaratilgan orzu-umidlari sanaladi.

Estetika fanining hozirgi kundagi maqsadi, jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarga ta’siri, hayotimizni nafosat va go‘zallik tuyg‘ulari bilan boyitish, o‘sib kelayotgan barkamol avlod ongida milliy an‘analarga sodiqlikni tarbiyalashdir. Ayni paytda respublikamizda ta’lim-tarbiya jarayonini to‘g‘ri tashkil etish, har bir fanni tubdan isloh qilish masalasi yuzasidan chora-tadbirlar amalga oshirilmogda.

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ta’lim sohasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratildi. Bu borada bosh qomusimizning 42-moddasida: «Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g‘amxo‘rlik qiladi»¹, – deb yozib qo‘yilgan. Bu barcha insonlarning har tomonlama mukammal bilim olishlari va jamiyat ravnaqiga katta hissa qo‘shishlarini ta’minlaydi.

Estetika fanidan tayyorlangan ushbu uslubiy qo‘llanmada qadimgi davrdan to hozirgi kungacha bo‘lgan estetik fikr taraqqiyoti, estetik ong va faoliyatning mohiyati, san’at masalalari, nafosat tarbiyasi xususidagi bilimlar, ularning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni borasida

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2017. 17-бет.

soʻz yuritiladi. Inson goʻzalligi doimo barcha davrlarda ulugʻlanib kelingan, insonlar oʻzlarining goʻzallikka shaydo qalblari bilan hayotlarini munavvar va ravshan qilib borishga doimo urinib kelganlar. Fuqarolarning oʻz mehnat faoliyatiga ijodiy tarzda yondashishi, oʻz mehnati natijalaridan lazzatlanishi, farovon va boy-badavlat yashashi ham mehnat estetikasiga, turmush estetikasiga boʻlgan munosabatni oʻzgartirdi. Yoshlarimizni sogʻlom va barkamol etib tarbiyalash masalasida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev fikr bildirar ekanlar: “Bu borada farzandlarimiz uchun zarur sharoitlar yaratish, yangi-yangi taʼlim-tarbiya, madaniyat, sanʼat va sport maskanlarini barpo etish, yosh oilalar uchun uy-joylar qurish, yoshlarni ish bilan taʼminlash, ularni tadbirkorlik sohasiga keng jalb etish boʻyicha boshlagan ishlarimizni yangi, yuksak bosqichga koʻtaramiz”¹, – deydi. Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan vazifalarni bajarish oʻquvchilar, talabalar va barcha Oʻzbekiston Respublikasi fuqarolarining estetik ongi va estetik madaniyatini zamon talablari darajasida yangi bosqichga koʻtarishni talab qiladi.

Har birimizning ertangi hayotimiz farovon boʻlishi uchun taʼlim sohasida amalga oshirayotgan ulugʻ maqsadlarga erishish yoʻlidagi faoliyatimizda “tariximizdagi ibratli qahramonlar, xalqimizning boy va betakror estetik dunyosini aks ettiradigan personajlar, milliy qadriyatlarimiz asos qilib olinsa»², barkamol avlodni maʼnan yetuk, axloqan pok, ruhan tetik, jismonan baquvvat va aqlan teran boʻlishiga zamin yaratgan boʻlamiz.

Ushbu uslubiy qoʻllanmani yozishdan maqsad ham ana shu goʻzalliklarni yosh avlod ongiga singdirish uchun qaratilganligini chuqur anglab yetmoq zarur. Hozirgi kunda estetika fani ijtimoiy taraqqiyot, maʼnaviyat, hayot maʼnosi va ezgulik xususida umumbashariy muammolarni ijobiy tomondan hal etishga yoʻl ochib bermoqda. Bu esa estetik gʻoyalarni hamisha rivojlantirish, kishilar nazokati va latofatini boyishiga xizmat qiladi.

---

¹ Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // Миллий тараққиёт йўлиминини қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1-жилд, 2018. 124-бет.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. 158-бет.

BIRINCHI BOB. ESTETIKA NAZARIYASI VA TARIXI

1. “Estetika” fanining obykti va falsafiy mohiyati.

Estetika go‘zallik, go‘zallikning xususiyatlari, qonuniyatlari, tabiat va san’atdagi go‘zallik to‘g‘risidagi fan bo‘lib, u ko‘p asrlar davomida falsafa fani tarkibida taraqqiy etib kelgan. Falsafa fani estetik fikr taraqqiyoti davomida muhim nazariy metodologik asos vazifasini bajarib kelgan bo‘lib, uning asosiy vazifasi estetika fanida amal qiladigan muhim qonuniyatlar hamda tushunchalarni nazariy asoslash hamda talqin qilishdir. Estetika fani hissiy ta’sirchanlik asosida go‘zallikning eng muhim qonuniyatlarini ochadi, uning mohiyati, tabiati, yuzaga kelishi va taraqqiy etishi qonuniyatlarini o‘rganadi. Falsafiy qonun va kategoriyalar insonning voqelikka estetik munosabati, estetik faoliyati, badiiy ijod jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, falsafaning alohidalik va umumiylik, mazmun va shakl, mohiyat va hodisa kabi kategoriyalari yordamida insonning tabiatga, jamiyatga va o‘z-o‘ziga nisbatan bo‘lgan estetik munosabatlari tahlil qilinadi. “Estetika” atamasi XVIII asr oxirlaridan boshlab ilmiy adabiyotlarda hissiy bilim nazariyasi emas, balki “go‘zallik falsafasi”, “san’at falsafasi” degan ma’nolarda ishlatila boshlandi.

Barkamol avlodni tarbiyalash ijtimoiy taraqqiyot jarayonining falsafiy masalalari negizida muhim hisoblanib, ularning ma’naviy kamol topishida, jamiyat a’zolari bilan bo‘lgan munosabatlarining shakllanishida estetika fanining hayotimizda va estetik tarbiyamizda tutgan o‘rni beqiyos kattadir. Shu ma’noda estetika tushunchasining mazmun-mohiyatini har bir o‘quvchi tushunishi zarurdir.

«Estetika» atamasi yunoncha so‘z (aisthetikos – sezish, his etish, idrok qilish)dan olingan bo‘lib, kishining olamga bo‘lgan dunyoqarashini nafosat tushunchalari va qonun-qoidalariga bog‘liq holda o‘zlashtirish, ichki va tashqi his-tuyg‘ularining voqelikda namoyon bo‘lish jarayonidir. Estetika, umuman, dunyoni bilish, sezish bilan bog‘liq bo‘lib, insonning yorug‘ olamga kelishi, jamiyat a’zolari bilan aloqada bo‘lib borishi jarayonida shakllana boradi. Insonning butun hayoti davomida estetik tafakkuri rivojlanib, murakkablashib boraveradi. Mana shu tarzda insonlarda voqelikni go‘zallik asosida o‘zlashtirish jarayoni sodir bo‘ladi. Inson ong-tafakkurga ega bo‘lgan oliy mavjudot bo‘lib, insonning dunyoni aql yordamida bilishi mantiq, sezgi yordamida bilishi estetika fanining paydo bo‘lishiga sabab

bo'lgan. Inson tashqi olamdagi barcha narsa va hodisalarni go'zallik qonunlari asosida idrok etib, insonning dunyoni estetik his etishida turlicha qarash va yondashuvlar, dastlab mifologik, so'ngra diniy, undan so'ng esa ilmiy va falsafiy yondashuvlar vujudga kelgan. Falsafa fani bag'ridan falsafiy fanlar – axloqshunoslik, nafosatshunoslik va mantiq fanlari ajralib chiqqan.

Estetika atamasini birinchi marta XVIII asrda nemis faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714-1762) o'zining «Poetik asarning ba'zi bir masalalari to'g'risida falsafiy mulohazalar» (1735-yil yozilgan) nomli asarida qo'llagan. Ammo bu faylasufga qadar estetika so'zi ishlatilmagan bo'lsa-da, shu ma'noni anglatadigan “ezgulik”, “chiroyli”, “go'zal” kabi bir qancha so'zlar ishlatilgan. Bizga ma'lumki, qadimdan o'q estetika haqidagi qarashlar falsafa fani bilan bog'liq holda o'rganib kelingan. Shunga ko'ra, biz Baumgartenni estetika fanining asoschisi deya olmaymiz.

Estetika tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning ko'p asrlar davomida rivojlanib kelganligini ko'rish mumkin. Qadimdan fanlarning rivojlanishi bilan estetik qarashlar, turli xil estetikaning predmetiga oid savollar vujudga kelgan. O'sha davrlarda falsafaning bir qismi sifatida estetika dunyoning go'zal manzarasini o'zida ifodalab bergan. Xususan, Suqrot o'zining falsafiy g'oyalarida estetik tafakkur va axloqning bir-biriga yaqinligini, Aflotun mamlakat rivojida san'atning roli va inson tarbiyasini, Arastu tabiat hamda jamiyatdagi go'zallik va san'atni benihoya katta ahamiyatga egaligini ta'kidlashadi. Markaziy Osiyoda Uyg'onish davrida estetika “Ilmi badiya”, “Ilmi husniya” degan iboralar bilan ifodalangan. G'arbiy Ovro'poda Uyg'onish davrida Leonardo da Vinchi san'at va tabiatning o'zaro munosabati masalasini tushuntirib berishga harakat qilsa, XVIII asrda Aleksandr Baumgarten san'at dunyoni bilishdagi hissiy yo'ldir, degan fikrni bayon qiladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib «Estetika» mustaqil fan sifatida shakllana boshlaydi. Bu davrda yashagan nemis faylasufi Georg Vilgelm Gegel estetikani «Go'zallik falsafasi» deb ataydi.

Estetika insonning borliqqa bo'lgan munosabatlarini o'zida ifoda etib, narsalar va hodisalardagi hamohanglik, go'zallik, uyg'unlik, qarama-qarshilik kabi jihatlarni ham o'zida aks ettiradi. Shu boisdan insonlar hamisha o'zlari anglab yoki anglamagan holda estetikaga amal qilib kelishadi. Masalan, har bir kishining oynaga qarashi, turli liboslar

tanlashi, yam-yashil dalalar, qushlarning xushchaqchaq ovozlari, olam haqidagi orzu-xayollari va hokazolar inson kayfiyatini ko'taradi.

Estetika insonning hayoti davomida voqelikni go'zallik va nafosat qonunlari asosida anglab etishga va o'z faoliyatini shu tarzda olib borishga chorlaydi. Bizning olamga nisbatan g'oyalimiz, fikrlarimiz, tushunchalarimiz, tasavvurlarimiz o'zining estetik ahamiyati bilan jamiyatda o'z o'rnini topa boradi. Shu asosda har bir kishida o'ziga xos va mos betakror va rang-barang nafosat olami vujudga keladi. Kishilarning hayotdagi go'zallik yoki xunuklikning mohiyatini tushunib yetishlari bir-birlariga bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda, do'stlikda, mehnat orqali o'zining ijobiy tomonlarini namoyon etishda, bilimga chanqoqligida amalga oshadi. Shu asosda voqelik haqidagi yangi ma'naviy olam va estetik tafakkur g'oyalari rivojlanib boradi.

Estetika fanining xilma-xil tushunchalari mavjud bo'lib, ular ichida go'zallik alohida ahamiyatga ega. Ana shu go'zallik har bir narsa va hodisada o'zgacha namoyon bo'ladi. Har qanday narsada ham ichki, ham tashqi go'zallik mavjud bo'ladi. Masalan, «...ba'zan beozorgina bo'lib tuyulgan musiqa, oddiygina multfilm yoki reklama lavhasi orqali ham ma'lum bir mafkuraviy maqsadlar va intilishlar ifodalanadi»¹. Bu so'zlarda tashqi go'zallik bilan birgalikda chuqur, sermazmun ichki go'zallik g'oyalari aks ettirilganligini bilish mumkin. Shuning uchun ham har bir kishi o'z hayotida bu qoidalarga amal qilishi lozim. Demak, kishining turmushi, hayotga bo'lgan munosabatlari, fe'l-atvori, didi, muomalasi, kiyinishi va boshqalarga qarab uning go'zalligi yoki xunukligini bilish mumkin.

Insonlarda estetik olamga bo'lgan intilish tabiiy holat hisoblanadi. Chunki insondagi estetik sezgilar, ehtiyojlar va hissiyotlarning chegarasi yo'q. Inson sezgi va hissiyot orqali voqelikning qonuniyatlarini estetik tarzda idrok etadi. Turli xil san'at asarlari, badiiy adabiyot, tasviriy san'at, musiqa kabilar borliqdagi go'zallik tamoyillarini o'zida ifoda etadi. Natijada, san'atdagi va ijtimoiy hayotdagi go'zalliklar o'zining yangi-yangi qirralarini namoyon etib boraveradi.

Estetikaning insonning voqelikka bo'lgan munosabatlarini o'zida aks ettirishi ma'naviyat olamida o'zining yangi jabhalariga ega

---

¹ Баркамол авлод орзуси. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2000. 34-бет.

bo'lishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, insonlardagi yangicha tafakkurlash, olamni go'zal manzarasini yaratishni va hayotning xilma-xil serjilo ko'rinishlarini vujudga keltiradi. Hayotga bo'lgan intilish insonlardagi betakror g'oyalari dunyosini, estetik idealni, san'at ko'rinishlarini, bir-biridan go'zal ma'naviyatni yaratadi. Har bir xalqning ma'naviyati shu tarzda jamiyatda ma'naviy va moddiy qadriyatlarni, estetik meroslarning rivojlanishiga olib keladi. Xususan, O'zbekistonda ham mustaqillik ma'naviyati kishilarning dunyoviy ishlariga bo'lgan qiziqishlari, o'tmishga nisbatan nigohni jozibador qilib rivojlantirishga qaratilgan.

Mustaqillik ma'naviyatini rivojlantirish O'zbekistonda yashovchi har bir fuqaroning burchidir. Ma'naviyatimizni milliy g'oya tamoyillariga bog'liq holda, turli hayot tajribalarini bir-biriga solishtirib, jamiyat taraqqiyotiga bevosita ijobiy ta'sir etadigan tasavvurlar va qarashlarga asoslanib, ilm-u nafosatni kamol toptirishimiz lozim. Ana shunda oldimizga qo'yilgan rejalarimiz va boy ma'naviy merosimizni kelajak avlodlarga quvonchli hamda sermazmun qilib yetkazib beramiz.

Hozirga paytda ma'naviyatimizni aqliy zakovat, ma'naviy kamolot, nafosat qonunlariga to'la ravishda kamol toptirish ilm-fanning rivoji bilan bog'liq. Bu borada ma'naviyatimizning teran tomirlariga tayanish, mehnatsevar xalqimizning baxt-saodati yo'lida tinmay hayotimizni go'allashtirib borish oliy maqsadimizdir.

O'zbekistonda mustaqillik ma'naviyati ravnaq topib borar ekan, o'zining naqadar rang-barang nafosat olamini namoyon etadi. Ilm-fan rivoji bugungi kunimizni yangi-yangi taraqqiyot qonunlari va bir-biridan go'zal texnikalar bilan boyitmoqda.

Ma'naviy dunyosi har tomonlama mukammal bo'lgan inson o'z Vatani uchun bor bilimi, kuchini ayamasdan kelajakning buyukligini chin dildan his etib yashaydi. Shuning uchun har bir fuqaro o'z mehnati, go'zal fazilatlarini, shirin suhandonligi, uddaburonligi bilan yorqin kelajak sari intilishi lozim.

O'zbekistonda ma'naviyat o'zining rang-barang va boyligi bilan boshqa xalqlardan ajralib turadi. Agar inson yoki jamiyat qanchalik ko'p bilim va ma'naviy merosga ega bo'lsa, ular shunchalik yuksak his-tuyg'ular va nafosat olamiga ega bo'lishadi. Ma'naviyati yuksak darajada rivojlangan xalq taraqqiyotning yuksak, eng oliy cho'qqilariga erishadi. «Ma'naviyat insonning, jamiyatning, davlatning kuch-

qudratidir. U yo‘q joyda hech qachon baxt-saodat bo‘lmaydi. Nafaqat ko‘hna tarix, balki yangi tarix ham buning ko‘plab misollarini biladi»¹. O‘zbekiston qadimdan ilm-u nafosat va madaniyatning, adabiyot va san‘atning maskanlaridan biri bo‘lib kelgan. Yurtimizning ko‘plab allomalari, mutafakkirlari o‘zlarining bebaho va noyob ilmiy asarlari bilan ma‘naviy madaniyatimizni boyitdilar. Ularning bu ma‘naviy merosi jahon ilm-fani, nafosati va madaniyati yutuqlari bilan birgalikda hozirgi kunda ham hayotimizga ijobiy ta‘sir etib kelmoqda. O‘zbekiston o‘zining qadimiy me‘moriy obidalarini Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Xiva kabi shaharlari bilan bobokalonlarimizning ilm-u nafosatini o‘zining ulug‘vorligi va go‘zalligi bilan hozirgacha jahon xalqlarini o‘ziga jalb etib kelmoqda.

Mustaqillik o‘zbek xalqi ma‘naviyatini yanada mukammal va serqirra jabhalarini namoyon etdi. Nafosat qonun-qoidalari o‘tmishimizning bebaho tarixiy, falsafiy asarlari, qadimiy noyob yodgorliklarida aks ettirilganligi bugungi kun yosh avlod dunyoqarashining boyishiga sabab bo‘lmoqda. Yosh avlodni ma‘naviy kamol toptirish, ruhiy poklik bilan tarbiyalash, ma‘naviy va madaniy an‘analarga sodiq qilib voyaga yetkazishda go‘zallik tamoyillari katta ahamiyat kasb etadi. Shu tarzda yoshlarda kelajakka ishonch tuyg‘usini shakllantirish, ota-bobolarimiz qadriyatlariga iymon keltirib yashashga o‘rgatish masalalariga katta e‘tibor qaratilmoqda. Yosh avlodni tarbiyalashda tabiiy boyliklar, ya‘ni yerosti va yerusti boyliklarining haqiqiy egasi ular ekanligini va shu aziz Vatanning gullab-yashnashi ularning mehnatiga, aql-zakovatiga bevosita bog‘liqligini yoshlar ongiga singdirib borish lozim.

Mustaqillik ma‘naviyatining boyib borishida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, falsafiy, axloqiy va san‘at sohalaridagi boyliklar o‘zining serqirra jihatlariga ega. Chunki bu sohalar qanchalik rivoj topsa, estetik qarashlar shunchalik boy va go‘zal bo‘lib boraveradi. Insoniyatning ma‘naviy ehtiyojlarini qondirishda diniy g‘oya va ideallarning yig‘indisi, xalq qo‘shiqlari, xalq madaniy va ma‘naviy merosi, maqollari, laparlari, she‘riyati doimo zarurdir. Shuningdek, insonlarning ma‘naviy boyliklari va ma‘naviy madaniyati matbuot, kitob, radio, televideniye, turli xil filmlar, teatrlar orqali kengayib boradi.

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 81-бет.

Estetika fani yoshlarda estetik tafakkurning vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlari to'g'risidagi dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishga, san'atdagi, turmushdagi, sanoatdagi, tabiatdagi nafosatning, go'zallikning inson hayotida tutgan o'rnini ilmiy nuqtayi-nazardan tushuntirishda yordam beradi. Estetika fani yoshlarda estetik ong va ijodiy qobiliyatning shakllanishi hamda rivojlanishiga ko'maklashadi. Milliy va umumbashariy estetik qadriyatlarining mamlakatimiz ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi ahamiyatini ko'rsatib beradi. Texnika estetikasi va uning amaliy ko'rinishi bo'lgan dizaynning, tabiat estetikasi, turmush estetikasi hamda sport estetikasining erkin demokratik jamiyat taraqqiyotidagi beqiyos ahamiyatini o'quvchilarga anglatadi. Estetika fani tadqiqot doirasi keng miqyosli va ko'pyoqlamali bo'lib, falsafiy fan sifatida borliqni, tabiat, jamiyat, insonni, insonning ichki va tashqi go'zalligi, inson va tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni, insonning ijodiy, yaratuvchilik faoliyatini qonuniyatli jarayon sifatida ko'rib o'tadi. Shu jihatlariga ko'ra estetika bu san'at, badiiy ijod, dizayn, turmush go'zalligi, atrof-muhitni go'zallashtirish, xulqiy go'zallik va estetik tarbiya borasidagi umumiy qonuniyatlar hamda estetik mezoniy tushunchalarni o'rganuvchi falsafiy fandır.

2. "Estetika" haqidagi qarashlar tarixi.

- A). Qadimgi dunyo estetikasi.
- V). O'rta asrlar va uyg'onish davri estetikasi.
- S). YAngi va eng davr estetikasidagi asosiy oqimlar, yo'nalishlar.
- D). Turkiston ma'rifatchi - jadidlarining estetik qarashlari.

A). Qadimgi dunyo estetikasi.

Insoniyatning estetik qarashlari juda qadim zamonlardan boshlab Sharq mamlakatlarida shakllana boshlagan. Bu davrlarda insoniyatning dastlabki ma'naviy boyligi, umumiy nafosat olami rivojlana boshlagan. Estetik fikrlar rivojlanishida dunyodagi barcha xalqlar kabi Sharq xalqlari ham o'zlarining bebaho ulushlarini olam go'zalligiga qo'shishgan. Ayniqsa, Misr, Bobil, Xitoy, Hindiston, Eron va Turon, Xorazm kabi qadimiy mamlakatlarda estetik g'oyalar o'zining rang-barangligi bilan ajralib turgan.

Dastlabki estetik tasavvurlar Misr madaniyati ilk madaniy yodgorliklarida ifodalangan. Qadimgi Misr estetik tafakkuri madaniy

yodgorliklarining ertak, rivoyat, madhiya, didaktik asarlar, masal, epos, ishqiy lirika, xullas xalq nafosatining boshqa turlarida o'z ifodasini topgan. Misrliklar o'zlarining dunyoviy va diniy asarlarida odamlarni bu dunyoning butun noz-ne'matlaridan doimo bahramand bo'lib yashashga, quvnoq, shodon hayot kechirishga da'vat etishadi. Ularning xalq og'zaki ijodiyotida, asosan, tabiat va jamiyatdagi barcha go'zallikni tarannum etuvchi voqealar ilohiylashtirilgan tarzda ifodalangan.

Qadimgi Misr san'atining juda ko'p turlari ana shu manfaatli go'zallik asosida vujudga kelgan. Chunonchi, ma'budlar uchun qurilgan ibodatxonalar, ma'budlarning va o'limidan keyin ma'budga aylangan fir'avnlarining haykallari ulardan shafqat, mo'l hosil, rizq-u ro'z so'rash maqsadida bunyod etilgan bo'lsa, xalq amaliy san'ati buyumlari esa kundalik hayotni go'zallashtirish uchun xizmat qilgan. Ayni paytda ba'zi san'at turlari manfaatsiz go'zallikning namunasi sifatida diqqatni tortadi. Ayollarning go'zal bezaklari, taqinchoqlari, diniy-badiiy qissalar, ertaklar shular jumlasidan.

Qadimgi Misr madaniyati taraqqiyotida faqat estetik g'oyalargina emas, balki estetika mezonlari ham muhim o'rin egallaganligi shubhasiz. Bu qonun-qoidalar yig'indisini ma'lum ma'noda estetika risolalari deb atash mumkin. Afsuski, ular bizgacha etib kelmagan. Faqat bir risolaning nomigina saqlanib qolgan: ibodatxona kutubxonasi ro'yxatida «Devoriy rangtasvir va mutanosiblik qonuni bo'yicha tavsia» degan risola nomi uchraydi.

Qadimgi Misrda yaratilgan qissalar va ertaklar o'zining badiiy puxtaligi, go'zalligi bilan kishi diqqatini tortadi. Ularda, asosan, mo'jizaviylik estetik xususiyati bo'rtib ko'zga tashlanadi. «Sinuxet qissasi», «Shirinsuhan dehqon haqida ertak», «Kema halokatiga uchragan kishi haqida ertak», «Nefertitining karomati», «Aka-uka haqida ertak» singari asarlar shular jumlasidandir. «Kema halokatiga uchragan kishi» ertagida qahramonning sehrli orolda ko'rgan-kechirganlari Sinbod dengizchi haqidagi ertak hamda «Odissey»ning ba'zi epizodlarini eslatadi. «Unamunaning sargardonligi» qissasi esa qadimgi Misr realistik nasrining ajoyib namunasi. Shuningdek, qadimgi Misrda masal janri ham rasmana rivojlangan bo'lib, ularda kulgililik estetik xususiyati o'z ifodasini topgan.

Shunday qilib, qadimgi Misrda vujudga kelgan estetik g'oyalar, ijodiy tamoyillar, janrlar keyingi davrlar nafosat ilmi rivojiga

harakatlantiruvchi ma'naviy kuch sifatida ta'sir ko'rsatganiga shubha yo'q.

Qadimgi Sharq xalqlarining estetik qarashlari singari Bobil xalqi estetik tafakkuri, falsafasi, axloqi, urf-odatları, dunyoqarashi ham estetik g'oyalalar bilan sug'orilgan. Bobilliklarning qadimgi estetik qarashlari adabiy asarlar, afsona va rivoyatlar orqali Sharqning ko'pgina xalqlariga etib borgan. Qadimgi Bobil adabiyotida «Gilgamesh haqidagi doston» bo'lib, unda qadimgi kishilarning baxt va farovonlik, mangu hayot kechirish, nafosatli abadiy umr ato qiluvchi «obihayot», chiroyli o'simlik, turli xil shirin meva va ma'danlarni izlab topish haqidagi orzu-umidlari o'z aksini topgan.

Nafaqat Gilgamesh kabi eposlarda, balki deyarli barcha Qadimgi Bobil shoirlari ijodida insonning to'abad shaxsiy o'lmaslikka intilishi yuksak badiiy shakllarda o'z ifodasini topgan, ularda hayot - go'zallik, o'lim - xunuklik tarzida qabul qilingan. Shunday qilib, Shumer-Bobil san'ati insoniyat tarixidagi dastlabki estetik g'oyalarning paydo bo'lishini ko'rsatib turadi.

Bobil estetik tafakkurida Agushayya, Adana, Etana, «Ishtarining qa'rga tushishi» haqidagi epik dostonlar, «Iztirobda qolgan haqgo'y», «Xo'jayinning qul bilan suhbatı» singari diniy-falsafiy dostonlar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning hammasidagi asosiy g'oya – hayot va mamot o'rtasidagi kurashdan iborat. «Xo'jayinning qul bilan suhbatı», «Tushkunlik haqidagi suhbat» deb atalgan dostonlar ular orasida kulgililik tabiatiga ega ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Unda xo'jayinning har bir buyrug'i oqil ekanini maqollar va matallar bilan asoslashga intilgan qul oqil, quv xizmatkor obrazi tasvirlangan. Bu suhbat-aytishuv deyarli oxirigacha kulgililik bilan yo'g'rilgan. Faqat uning nihoyasidagina hayot joniga tekkan xo'jayin «Endi nima yaxshi?» deb so'rganida qul: «Bo'ynimni mening sindirmoq va bo'yingni sening sindirmoq va daryoga tashlamoq, ana bu yaxshi. Kim shuncha balandki, osmonga yetsa, kim shuncha ulkanki, yerni to'ldirsa!», – deydi. G'azablangan xo'jasi qulga o'ldiraman, deb do'q uradi. Doston-suhbatda so'nggi so'z qulga beriladi va u: «Unda mening xo'jam mendan uch kun ortiq yashasin», deb o'zini qutqaradi.

Fan va madaniyatning estetik ko'rinishlari qadimgi Xitoy xalqi dunyoqarashida go'zallik qonunlariga muvofiq ifodalangan. Xitoyliklar qadimdan hunarmandchilik bilan shug'ullanishganliklari sababli butun dunyo xalqlari tomonidan «Chin» mamlakati degan nomga sazovor

bo'lishgan. Xitoyda ijtimoiy-estetik fikr rivojida Konfutsiy (er.av. 551-479) alohida o'rin tutadi. U o'zining estetik g'oyalarga boy qadimiy yodgorlik kitoblari «Qo'shiqlar kitobi», «Bahor va kuz» kabilarda tabiatning xushmanzara ko'rinishi, zilol suvlar jilvasi, butun mavjudotning chiroyini tarannum etadi. Shuningdek, insonning his-tuyg'ulari tug'ma xususiyatlar asosida shakllanadi. Lekin bu xususiyatlar hayot davomida nafasat va go'zallik, uyg'unlik va muvofiqlik, fantaziya hamda san'at kabilarga bog'liq ravishda o'zgarib boradi, deb ta'kidlaydi.

Konfutsiy estetik qarashlarida «jo'mard o'g'lon» tushunchasini ishlatadi. Jo'mard o'g'lon, eng avvalo, axloqiy va fuqarolik burchlarini chin dildan namunali bajaruvchi jamiyatning ideal a'zosi. Jo'mard o'g'lon tarbiyasining asosini Konfutsiy uch narsada - «qo'shiq», «udum» va «musiqa»da ko'radi. Demak, donishmand nuqtayi nazaridan tarbiya estetik asosda olib borilishi lozim.

Qo'shiq va musiqa Konfutsiy hammadan avval ezgu fikrlikni qadrlaydi. Qo'shiqchilar haqida, «ularning fikrida kufr yo'q», deydi. Musiqa to'g'risida ham shunaqa mulohazalar bildiradi. Venvan musiqasini «go'zal va ezgu» deb ataydi. Hamma narsada, xususan, musiqa va qo'shiqda u mo'tadillikni yoqlaydi. «Go'zal» (mey) atamasi Konfutsiy tomonidan «ezgu» (shan) so'zining sinonimi tarzida qo'llaniladi.

Umuman olganda, Konfutsiy va uning izdoshlari Menszi va Syunszi singari faylasuflarning estetik ideali go'zallik, ezgulik va manfaatlilikning omuxtaligidan iboratdir.

Qadimgi Xitoydagi dastlabki falsafiy maktablardan biri bo'lgan daotsizm (dao-qonun, yo'l) maktabida estetik tafakkur rivoj topdi. Bu maktab vakillarining fikricha, olamda dao, ya'ni qonun mavjud bo'lib, tabiatdagi barcha narsa va hodisalar o'zining nafis xususiyatlarini shu qonun asosida amalga oshiradi. Tabiatdagi o'zgarishlar, xususan, qish va yoz, bahor va kuz kabi fasllarning bir-biridan farq qilishi ham qonunlar natijasida vujudga keladi, deb uqtiradi.

Daochilikning asoschisi Laoszi (miloddan avvalgi VI-V asrlar) fikriga ko'ra, uyg'unlik (xe) «tinchlik», «kelishuv», «yumshoqlik», «kelishtirish» ma'nolarini anglatadi. «Me'yor» so'zini esa u yetarlilik ma'nosida qo'llaydi. Chjuans (IV-III asrlar) uyg'unlikning ta'sir doirasini Laosziga nisbatan kengaytiradi; u nafaqat ibtidoni vujudga keltiruvchi hodisa, balki butun kosmosning asosidir; u olamning bir

butun yaxlitligini tashkil etgan unsurlar va qismlarning jo‘r bo‘lib chiqargan ohangdor tovushi tarzida tushuniladi. Bu anglash Chjuanda badiiy shaklda ifodalanadi: koinotni u har bir parchasi alohida ohang chiqaruvchi va birgalikda hamroz kuyni tashkil etuvchi nayga o‘xshatadi. Chjuanszining go‘zallik haqidagi tasavvuri tabiatga uyg‘un va mukammal yaxlitlik tarzidagi munosabat bilan bog‘liq: «Osmon va Yer ulug‘ go‘zallikka ega», deydi u. Donishmand asl go‘zallik va go‘zallik bo‘lib tuyuluvchi hodisalarni farqlaydi.

Laoszi izidan borib, Chjuanszi san‘atni bir odamdan ikkinchi odamga o‘tkazib bo‘lmaydigan, ya‘ni o‘rganib bo‘lmaydigan oliy hodisa sifatida talqin etadi. San‘at o‘z ichki niyatiga tabiatdagi o‘xshashlikni (aynanlikni) ilg‘ab olish; «tutib qolish» qobiliyatidir. Niyatning o‘zi san‘atkor qalbida biror-bir mas‘uliyatsiz, hech qanday shaklu shamoyilsiz tug‘iladi, shaklni esa u o‘ziga yaqin (qardosh) bo‘lgan tabiat bilan uyqashib (xe) ketgan lahzada oladi. Ijodiy jarayon barcha botiniy kuchlarning oliy darajada jamlangan lahzada vujudga keladigan nogahoniy «bashorat» («karomat») tarzida tushuniladi.

Go‘zallik haqida «Dao va De» kitobida («Dao de szin») ham diqqatga sazovor fikrlar bayon etilgan. Jumladan, unda shunday deyiladi; «Butun osmon osti go‘zallikning go‘zal ekanini bilib olganida o‘sha payt xunuklik ham paydo bo‘ladi. Qachonki, hamma ezgulik ezgulik ekanini bilib olganida o‘sha payt yovuzlik ham tug‘iladi».

Qadimdan Xitoy musiqasi jahonning eng avvalgi madaniyatlaridan biri hisoblangan. Uning manbayi er. av. ikki minginchi yillarda rivojlangan qo‘shiq va raqslarga borib taqaladi. Xususan, Konfutsiyning «Qo‘shiqlar kitobi»da 3000 dan ortiq xalq qo‘shiqlari, marosim madhiyalari nodir san‘at durdonasi va qadimiy yodgorlik sifatida saqlanib qolgan. Shu bilan birga, tasviriy san‘at sohasida ham xitoyliklar alohida o‘ringa ega bo‘lishgan.

Daochilik yo‘nalishining muhim belgisi, bu-fazo (kosmos) va tabiatning azaliy va abadiy go‘zalligi; jamiyat va inson go‘zalligi darajasi esa ana shu borliq go‘zalligiga qanchalik o‘xshash, yaqin ekanligi bilan belgilanadi. Konfutsiychilik xulqiy go‘zallik muammosini o‘rtaga tashlaydi; axloqiy-estetik ideal uning eng muhim belgisi sanaladi.

Qadimgi Hindistondagi dastlabki estetik fikrlar «Ramayana», «Mahobhorat» kabi asarlarda o‘z aksini topgan. Bu asarlar o‘zining yuksak nafasat va mangu hikmat xazinasini bo‘lganligi hamda hind

xalqining ilk urf-odatları va anʼanalari, axloq-odobi, estetik ideallari, madaniyati mukammalligi bilan kishini oʻziga jalb etadi. Bu davrlarda hindlarda musiqa sanʼati kuchli rivojlangan. Ular eng qadimiy, nihoyatda oʻziga xos musiqa madaniyatiga ega. Azaldan hindlarda har qanday musiqa asari anʼanaviy usul-ritm yoʻllaridan biri ragalar asosida yaratilgan. Raga - hind musiqa estetikasida asosiy tushuncha, har fikrda chuqur maʼnoga, maʼlum bir badiiy obrazga ega soʻz. Masalan, raga vasanta-bahorni ifoda qiladi, raga-kamala nilufarni bildirsa, raga-shiringara sevgi tuygʻusini ifoda etadi va hokazo.

Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» asarida hind xalqi turmush-tarzini bayon etarkan, shunday deydi: «Chang sozini choʻp qurol bilan chaladilar. Kiyimlari xilma-xil boʻladi. Koʻylaklarning etagini oʻng va soʻl tomondan qirqib, yorib ajratib qoʻyadilar. Turli fikr va hodisalarga xotinlari bilan maslahat qiladilar»¹.

Hindlarning yana estetikaga oid ilmlari mujassamlashgan adabiyot «Veda»dir. Bu «Veda»larda turli xil xalq ogʻzaki ijodi ilohiy kuy va qoʻshiqlar, madhiyalar tarzida ifodalangan. Xitoy maktablari singari hind maktablarida ham estetik fikrlar talqin etiladi. Xususan, qadimgi yoga maktabi haqida quyidagi fikrlar mavjud: «Menga muhabbat va ixlos bilan barg, gul, meva yoki ozroq suv hadya etgin, va Men uni qabul qilaman»¹. Bu erda yoglarning oʻzlariga xos ovqatlanish tarzi va lazzatlanish gʻoyalari ifodalangan.

Qadimgi hind faylasufi Kapila fikricha, har bir inson dunyoda qiynoq-azobdan xalos boʻlishga intilishi lozim. Lekin bunga goʻzal xotinga ega boʻlish, boylik toʻplash, yaxshi uy-joyli boʻlish bilan erishilmaydi. Garchi boylik toʻplash birmuncha kamolotga erishishga imkon tugʻdirsa-da, bu oliy kamolotga yetishish degan soʻz emas. Boylik, hokimiyat, bular barchasi xarob va yoʻq boʻlishga mahkum. Xotinlarning yoshligi, goʻzalligi oʻtkinchi. Bu xil narsalar qiynoqdan xalos qilishga asos boʻla olmaydi.

Sharq mamlakatlaridagi ilk estetik qarash va gʻoyalar kohinlar tomonidan bayon qilinganligini bugun biz bu hududda yashagan xalqlarning qoʻlyozma merosidan, xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan bilamiz.

Taxminan milodgacha boʻlgan II ming yillik oʻrtalarida Shimoliy-gʻarbiy Hindistonga, hozirgi Panjob mintaqasiga gʻarbdan

---

¹Қаюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али ибн Сино. - Т.: 1987. 46-бет.

¹ Шри Ишупанишад (Бошқа сайёраларга энгил саёҳат). - Т.: 1992. 127-бет.

Hindukush dovonlari orqali o'zlarini oriylar deb atagan jangovar qabilalar kirib kela boshladilar. Ular na faqat harbiy iste'dodga, balki shoirlilik qobiliyatiga, dunyoning qandayligi, uning qanday bo'lishi kerakligi haqidagi o'z qarashlariga ham ega edilar. Ularning alqovlari, sharqiyalari eng qadimgi hind yodgorligi «Rigveda»ga asos bo'ldi. «Veda»-muqaddas bilim, «Rigveda»-alqovlar vedasi demakdir. «Rigveda» o'sha davr kishisining o'zi va atrof-muhit: ma'budlar, iblislar, devlar, fazo, ijtimoiy turmush, axloqiy va estetik qadriyatlar haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi.

Qadimgi Hindiston falsafiy-estetik, diniy-axloqiy tafakkurida upanishadlarning ahamiyati beqiyos. «Upanishad» so'zi to'g'ridan-to'g'ri «davra», «davra olmoq» (ustoz atrofida) demakdir. Lekin uning ikkinchi botiniy ma'nosi - «sirli bilim», «yashirin bilim». Upanishadlar vedalarga borib taqaladigan, ularning sirlarini tushuntiradigan diniy-falsafiy tabiatga ega ta'limotdir. Aynan milodgacha bo'lgan VII asrlarda vujudga kela boshlagan ana shu upanishadlarda qadimgi hindlarning estetik tasavvur va qarashlari shakllangan. Upanishadlardagi nafosatli tasavvurlar ham axloqiy qarashlar bilan mustahkam bog'liq.

Upanishadlar yaratilgan davrga kelib, qadimiy Hindistonda musiqa san'ati, qo'shiq, raqs, me'morlik va tasviriy san'at taraqqiy topgan edi. Biroq upanishadlarda ko'p hollarda bezaklar moddiy yoki ma'naviy bo'lishidan qat'i nazar, ular qoralanmasa-da, umuman olganda, san'at o'tkinchi hissiy lazzat, moddiy hodisa tarzida talqin etiladi. Asl donishmand abadiy haqiqatga intilishi, har qanday san'atdan yuz o'girishi lozim. Zero san'at, xususan, tasviriy va musiqiy san'at «aldamchi lazzat» beradi; kimki unga o'rganib qolsa, «oliy holatni yodidan chiqaradi».

Qadimgi hind estetikasida, xususan, upanishadlarda nur estetika bilan birga so'zlarda in'ikos etgan rang estetikasiga ham duch kelish mumkin. Ranglar muqoyasa-zidlashtirish usulida estetik xususiyat kasb etadi.

Upanishadlar aslida «Brahman haqidagi ta'limot» degan ma'noni anglatadi. Brahman so'zining o'zi ko'p ma'noli. Upanishadlar Brahmanni universum, mavjudlikning yagona ibtidosi, o'z-o'ziga asoslangan, olamdagi bor narsaga va olamning o'ziga tayanch bo'luvchi qandaydir ulug'lik tarzida tushuntiradi. Donishmand uchun esa

Brahman «intilish obyekti», ya'ni muayyan ma'noda ma'naviy ideal har qanday go'zallikdan go'zalroq go'zallikdir.

Oliy va pok brahmanga etishish buyuk quvonch, baxt bag'ishlaydi, u - insonning charaqlab turgan haqiqatni ko'ra bilishidir. Brahmanni bilish-«insondagi nurni» bevosita mushohada etish. Bu eng go'zal va eng ilohiy mushohadadir. Shunday qilib, upanishadlarda haqiqat, nur-ezgulik va oliy go'zallik ramzi tarzida talqin etiladi.

Nur ramzi, nur nafosati, umuman vedalar va upanishadlardagi estetik ibtidolar, g'oyalar qadimgi hind dostonlari «Mahobhorat» va «Ramayana» badiiyati hamda nafosatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, «Ramayana»da hilol oy eng yuksak go'zallik tarzida tasvirlanadi: oy so'zsiz go'zal nur to'kib, tungi zaminni sirli chiroyga burkaydi. Sitaning jamoli ham to'lin oyga o'xshatiladi, go'zalligi yulduzlarni tong qoldiradi. Bunday «charaqlash», «porlash», shuningdek, oltin, qimmatbaho toshlarga, saroylarning tasviriga ham xos. Porlash va charaqlash erkaklar chiroyiga ham nisbat beriladi: dovyurak bahodir Dasharatxa va uning o'g'illari «ulug'vor porlaguvchi (charaqlaguvchi)» sifatlari bilan tasvirlanadi. Ram haqida «uning yuzi to'lin oydan go'zal», deyiladi, dostonida. Uni ko'proq «quyoshdek charaqlab turgan yaxshiligi» uchun sevishadi.

Qadimgi Yunoniston ziyolilaridan Gerodot Sharq mamlakatlarining ko'plarida bo'lib, ularning estetik tafakkuri haqida o'z tarixiy asarlarida bayon qilgan. Qadimiy Sharq tarixi va estetik tafakkurini o'rganib, ularni tahlil etib, nazariy jihatdan mukammalligini bayon etish, boshqa hayot jabhalarida bo'lgani singari estetika tarixida ham yuz berganligini ta'kidlaydi.

Eron va Turon, Xorazm kabi davlatlarning ilk estetik qarashlari o'sha davr yodgorliklari va bebaho diniy, estetik, falsafiy g'oyalarga boy «Avesto»da tasvirlangan. «Avesto»da bu xalqlarning turmush tarzi, yashashi, madaniyati, ma'naviyati, qiziqarli nafosat dunyosi o'z aksini topgan. «Avesto»da insoniyat tarixi davrlari o'ziga xos go'zallik qonunlariga boy tarzda quyidagicha tasvirlangan:

1. Oltin davr. Bu davrda insonlar orasida go'zallik va sevgi-muhabbat, hayot va nafosat, ko'rk, qahramonlik hukmron bo'lib, odamlar abadiy yashagan. Xudo Axura Mazda abadiy bahorni yaratgan, hamma yoqda gullar ochilib, bulbullar sayrab turgan, unda odamlar baxtli va farovon yashashgan. Lekin odamlar vaqt o'tishi bilan o'z kuchlariga ishonib Axura Mazda ta'qiqlagan hayvon va mevalarni

iste'mol qilishgan. Natijada, yomonlik xudosi Axrimanning jahli chiqib odamlarni «oltin davr»dan mahrum etgan.

2. Yaxshilik va yomonlik davri. Bu davrda Axriman odamlarni bir-biri bilan urushtirib, o'lim, kasallik, qarilik va do'xaxni yaratgan. Ammo Axura Mazda bu yovuzliklarga chiday olmay, ikki xudo o'rtasida kurash ketadi. Bu kurashda Axura Mazda g'alaba qozonadi. Oqibatda, insonlar yana ilgarigi hayotga qayta boshlaydi.

3. Insoniyatning kelajak davri. Bu davrga kelib hammayoq qaytadan gulistonga aylanib, odamlar to'q-farovon yashay boshlashgan, baxtli hayot saltanati vujudga kelgan.

Mana shu tarzda «Avesto»da insoniyat tarixining estetik ko'rinishi tasvirlanib, kishilarning madaniyatga, ilmga, nafosat olamiga bo'lgan qiziqishlari go'zal his-tuyg'ular bilan ifodalangan.

«Avesto»da insonlar mehnati ulug'lanib muqaddas manzillarni egallagani xususida Axura Mazda shunday deydi: «Inson uy tiklab, olovga va oilasiga, xotini va farzandlariga, podalariga o'rin ajratib bersa, em-xashak ko'p bo'lib, chorvasi va itlari to'q yashasa, uyida nozne'matlar muhayyo bo'lib, xotin va farzandlari farovon yashasa, uyida e'tiqodi sobit, olovi alangali, boshqa narsalari ham mo'l-ko'l bo'lsa o'sha manzil muhtaramdir»¹. «Avesto»da tasvirlangan bunday tasavvurlar, qarashlar, obrazlar o'zining jilvasi va chuqur falsafiy ma'nosi bilan kishini hayratga solib turadi.

Qadimgi «Avesto»dan bizgacha etib kelgan qismlar «Yasna», «Vedevdat», «Yasht», «Visparat» kitoblaridir. Zardo'sht ijod qilgan gotlardan 17 tasi «Yasna» kitobiga kirgan. Ayrim parchalar yashtlar ichida ham uchraydi. Aynan ana shu gotlar orasida qadimgi turonliklar va eronliklarda estetik tasavvurlarning qanday shakllanganligini ko'rish mumkin.

Qadimgi turonliklar va eronliklarda ham atrof-muhitdagi go'zallikni anglab yetish boshqa qadimiy madaniy xalqlardagi kabi insonning o'z-o'zini anglash va o'zligini barqaror etish jarayonlarida ro'y berdi. Ma'lumki, qadimgi Sharqda go'zallik axloqiy yuksaklik bilan mohiyatan bir tushuncha sifatida olib qaraladi. Bu jihatdan «Avesto» ham istisno emas; undagi «go'zal», «chiroyli», «qoyilmaqom» so'zlari «yaxshi», «ezgu», «beg'ubor» so'zlari bilan ma'nodosh tarzida keladi; «go'zal» degani «yaxshi», «odamga foydali»

---

¹ Ж.Йўлдошев, С.Ҳасанов. Авестода ахлокий ва таълимий қарашлар. –Т.: Ўқитувчи, 1992. 24-бет.

degan ma'noni anglatadi. «Avesto»da odatda «go'zal» sifatlashi «adl», «beg'ubor», «qudratli», «qo'rqmas», «dovyurak», «ezgu», «zarur», singari ijobiy baholar bilan yonma-yon keladi. Ma'lumki, ko'pchilik qadimgi xalqlarda nafosatli g'oyalarning ibtidosi «go'zallik va ezgulik»ning, «go'zallik va zaruriylik»ning yaxlitligi bilan bog'lanadi.

Gotlarda go'zallik haqidagi tasavvur ilohiy nuqtayi nazardan adllikka, mezoniylikka, mutanosiblikka, ya'ni uyg'unlik tushunchasining ilk ibtidoiy ko'rinishlariga borib taqaladi. Zardusht gotlarda o'z ilohi Ahura Mazdani sharaflagani va bu sharaflash «mezonsiz emas, balki mezoniy so'zlar bilan» amalga oshuvini alohida ta'kidlaydi.

Umuman olganda, qadimgi Sharq mamlakatlarida estetik qarashlar o'zining ma'no va mazmuni, mohiyati va tuzilishi bilan o'sha davr nafosat dunyosining rang-barang manzaralarini mujassam etgan.

Qadimgi dunyo estetikasi Yunon falsafasiga monand holda vujudga keldi. Shu asosda tartibga solingan ko'plab estetik nazariyalar shakllanib turli-tuman estetik g'oyalar va fikrlar rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qildi. Mana shunday estetik qarashlarni Yunon faylasuflari Pifagor, Geraklit, Demokrit, Suqrot, Afлотun, Arastu va Rim estetikasida Lukresiy Kar kabilar ilgari surishdi.

Qadimgi Yunonistonda dastlabki estetik g'oyalarni vujudga keltirib, rivojlantirgan faylasuf va matematik olim Pifagor (er.av. 580-500) edi. Pifagor va pifagorchilar olamdagi narsa va hodisalar mohiyatini raqamlar bilan tushuntiradi. 1 raqami olamdagi hamma narsa va hodisalar nafosati olamining asosidir, 2 raqami tabiatdagi qarama-qarshiliklar, ya'ni go'zallik va xunuklik, yorug'lik va zulmat, erkak va ayol kabi tushunchalarning asosidir, deb ta'kidlashadi.

Pifagorchilarning fikricha, yer dunyoviy olovsimon markaz atrofida aylanib, alohida balandlikka ega bo'lgan monoton tovush chiqaradi. Masalan, oyning tovushi baland va o'tkir. Saturnning tovushi eng past. Bu tovushlar birgalikda hamohang kuyni yaratadi, buni faqat Pifagor eshitishi mumkin edi, go'yo u nihoyatda ajoyib tinglash qobiliyatiga ega edi.¹ Pifagorchilar nafosat asoslari va musiqaviy ohanglar haqidagi fikrlarini shu tarzda ifodalashadi.

Estetik fikrlar rivojida Geraklit (er.av. 540-480) Yunon falsafasida yangi estetik g'oyalarni ilgari surdi. Uningcha, nafosat moddiy dunyoning o'zidan kelib chiqadi, ya'ni barcha go'zallik

---

¹С.А.Юлдошев. Антик фалсафа. -Т.: 1999. 26-бет.

dunyoviy olov asosida vujudga keladi. Geraklit nafasot nisbiyiligini tushuntiradi. U kishilarning hayoti – «bolalarning o‘yiniga» o‘xshaydi. Ular o‘z xohishlarining qulidirlar. Baxt tananing farog‘atidan emas, balki to‘g‘ri fikrlash va to‘g‘ri gapirish, shodlik va xurramlik, tabiatga muvofiq harakat qilishdan iboratdir.

Demokrit (er.av.460-370) estetik fikrlarida atomlarning turli xildagi qo‘shilishlaridan maza, rang, tovush hosil bo‘ladi. Masalan, maza Demokrit ta‘kidlashicha, u atomlarning muayyan shakllarini sezishdir, shirin maza narsa dumaloq shakldan iborat bo‘lsa, nordon maza narsa esa katta shaklga ega ko‘pqirrali, g‘adir-budir atomdan tuzilgan. Havodagi bir xil atomlarning zichlashishi rangni keltirib chiqaradi. Benihoya ko‘p «tug‘ilib va o‘lib turadigan» nafasot olami shu tariqa sodir bo‘ladi, bu olamdagi go‘zalliklarni xudo yaratmagan, balki ularning nozik jihatlari atomlarga bog‘liq. Demokrit har bir narsada mutanosiblik, ya‘ni me‘yor bo‘lishi kerak. U ezgu va baxtli hayot uchun zarurdir. Barcha go‘zallik o‘rtachalikdadir, deydi. U aytadiki, menga na o‘ta go‘zallik va na o‘ta xunuklik yoqadi, balki barcha narsalardagi nafasot me‘yori bilan bo‘lsin.

Suqrot (er.av.469-399) qadimgi Yunon faylasufi bo‘lib, o‘zining go‘zallik haqidagi fikrlarini inson kechinmalari va san‘at bilan bog‘liq holda tushuntirdi. Uningcha, insonning yashashi san‘atdan iborat. Hayot bu san‘at, san‘atni sayqallashtirishda san‘atning o‘zi bo‘lishi lozim, deydi. Suqrot birorta yozma asar yozmagan. U haqida Ksenofanning «Esdaliklar»idan, hamda shogirdi Aflotunning «Suqrot haqida» deb nomlangan dialoglaridan o‘z davrining mashhur notiqlik san‘atining ustasi bo‘lganligini bilamiz. Shuning uchun u hayotni bevosita hayot bilan bog‘lab tushuntiradi. Aflotun Suqrot haqidagi dialoglaridan birida shunday yozadi: Suqrot bilan Gippiy bahslashadi va Suqrotning go‘zallikka nimalarni kiritish mumkin? degan savoliga Gippiy go‘zallikka go‘zal qiz, go‘zal bayt, go‘zal lira (Yunonlarning torli musiqa asbobi), go‘zal biya kabilar taalluqlidir, deydi. Bir zumda ko‘plab savollarni aytaverib Suqrot Gippiyni chalg‘itib yuboradi va Gippiy bir vaqtning o‘zida bir narsa ham go‘zal, ham xunuk bo‘lishi mumkin degan qarorga kelishga majbur bo‘ladi. Suqrot Gippiyning go‘zal qiz deganda uning tashqi ko‘rinishi go‘zal bo‘lishi mumkin, ammo ichki dunyosi bilan xunuk bo‘lishi ham mumkin. Biz bunday qizni hech vaqt go‘zal deya aytolmaymiz. Lekin qizning tashqi ko‘rinishi xunuk bo‘lgani bilan ichki dunyosi go‘zal bo‘lishi mumkin.

Shu boisdan kishi yoki biror narsa bir vaqtning o'zida ham go'zal, ham xunuk bo'lishi mumkin, degan fikrga keladi faylasuf.

Aflotun (er.av.427-347)ning estetik ta'limotlari «Katta Gippiy», «Davlat», «Fedon», «Sofist», «Bazm», «Qonunlar» kabi asarlarida o'z aksini topgan. Aflotun o'z hayotida doimo go'zallikni izladi. U ezgulik va nafosat haqida «Qonunlar»da shunday deydi: «...qonuniy nikohlarga, hirs va ehtirolarni tartibga solishga, ulardan faqat qonun talab qilgan miqdorda o'zlashtirishga taalluqlidir. Bu yana qo'rqinch va g'azab, mudhish va go'zal ishlar hamda ezgulikka olib boruvchi boshqa vositalarga tegishlidir».

Aflotun rahbarlik ham san'at ekanini, uni har kim ham uddalay olmasligini ta'kidladi. Uningcha, rahbar bahs va suhbatdagi mohirligi, so'z boyligi, notiq so'zamolligi va notiqlik mahorati bilan boshqalardan ajralib turishi lozim.

Aflotun san'atning ikki ilohiy turini gapiradi. Tartibli san'at va shirin san'at. Birinchisida shoir san'ati va bilimi bilan ijod qilmay, balki ilohiy quvvatdan ijod qiladi, ikkinchisida musavvir va shoir o'zlari nima qilayotganliklarini bilmay ijod qiladilar. Haqiqiy san'at ilohiyliksiz bo'lmaydi, deydi.

Aflotun kishilardagi musiqaga bo'lgan moyillikni shunday tushuntiradi: tabiiy mayl tufayli, musiqadan xabardorlik natijasida rohatlanish paydo bo'ladi. Aflotun bunga Yunonlarda mashhur bo'lgan ommaviy raqslar va surnay navolarini misol qilib ko'rsatadi va go'zallik, xunuklik, be'manilik nimaligini tushuntiradi. Go'zallik – bu turli musiqalar, yaxshi fazilatlar, odamlar havas qiladigan narsalardir. Xunuklik, be'manilik esa go'zallik va ma'nodorlikka havas uyg'otadi. Bunga Misr ehromlarida mavjud bo'lgan kuy va tasvirlarni misol qilib ko'rsatadi. Shuningdek, agar yoshlar maishatga o'rganib, qonunga zid ravishda dilxiralik qilib va rohatlanib yursalar, me'yor buzilib be'maniliklar kelib chiqishini aytadi.

Arastu (er.av.384-322) estetik qarashlarini «Poeziya san'ati», «Ritorika», «Poetika» asarlarida ifodalaydi. Vatandoshlari singari go'zallik tushunchasini tahlil etadi. Uningcha, go'zallik olamdagi batartibli, me'yoriylik va aniqlik asosida kelib chiqadi. Go'zallik o'z jilvasini barcha narsa va hodisalarda aks ettirib, insonlarni madh etadi. Obyektiv dunyodagi chiroy go'zallikda aks etib, tashqi reallikni tartibga soladi. Go'zallik olamdagi mutlaqlik va abadiylik belgisidir.

Arastu estetik fikrlarida san'atga ham katta e'tibor berib, san'at insonning hayotga qiziqishini kuchaytiradi, nafis va nozik his-tuyg'ularni shakllantiradi. Shu asosda inson go'zallik olamiga kirib boradi va jamiyatda baxtli hayot, quvonch, hayotdan zavqlanish, ehtirosli kayfiyatni vujudga keltiradi, deydi.

Qadimgi Yunonistondagi estetik fikr rivoji Arastu ijodida oliy nuqtaga yetdi. Bu davr faylasuflarining estetik qarashlarida, asosan, go'zallik va uning jamiyatdagi roli ko'proq talqin etildi.

Qadimgi Rim estetik tafakkurida Tit Lukresiy Kar (er.av. 99-58) o'zining «Narsalarning tabiati to'g'risida» asari bilan mashhur bo'ldi. Uning fikricha, inson tabiatdagi go'zallik bilan tanishishi, nafosat olami to'g'risidagi tasavvurlarga ega bo'lishi lozim, inson nafosat olamining moddiy predmetlarini bilib, ularning shakli, rangi, bejirimligi bilan tanishadi. Ayniqsa, hid, maza, tovush kabi sezgilar lazzatlanishni vujudga keltiradi. Lukresiy Karning bu fikrlari o'sha davrning ma'naviy va madaniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Qadimgi Yunon mumtoz falsafasi haqida gap ketganda shu paytgacha e'lon qilingan adabiyotlarda uni go'yo Yunonistonda o'z-o'zidan paydo bo'lib qolgan aqliy yuksaklik, ya'ni, Yunonlarning (y Yevropaliklarning) boshqa irqlarga nisbatan buyukligidan dalolat beruvchi hodisa sifatida talqin etilardi. Lekin aslida qadimgi Yunoniston fani va madaniyati Eron, Bobil, Qadimgi Misr va Qadimgi Hindiston singari Sharq mamlakatlari erishgan yutuqlardan foydalanib, shu darajaga ko'tarilgan. Qadimgi Sharq Yunonlar uchun ulkan maktab vazifasini o'tagan. CHunonchi, Fales, Pifagor, Demokrit, Geraklit, Suqrot, Aflotun singari allomalar ana shu maktab ta'limotidan bahramand bo'lib, buyuklikka erishganlar. Buning isbotini deyarli barcha qadimgi manbalarda, hususan, Yunonlardan qolgan falsafiy, adabiy, tarixiy manbalarda ko'rish mumkin.

V). O'rta asrlar va uyg'onish davri estetikasi.

O'rta asrlar musulmon Sharqi estetikasida islom dini ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'zida mujassamlashtirib, kishilarni estetik ideallarini axloqiy g'oyalar bilan bog'liq holda vujudga keltirdi. Islom dini fan, adabiyot, madaniyat va nafosat sohalarining bir-biriga uzviy aloqadorligini o'zida mujassamlashtirdi. Unda kishilarning turmush tarzi, urf-odat va marosimlari diniy go'zallik tuyg'ulari bilan yo'g'ribil,

yoshlarga bilim berish uchun diniy maktablar ochildi. Islom insonni ma'rifatli, ma'naviy-axloqiy va estetik didli bo'lishga chorladi.

Islom dinining muqaddas kitobi «Qur'oni Karim»da estetik tafakkur sermazmun va nafis so'zlar orqali ifodalangan. Islom estetikasi bu kitobning oyatlari va suralarida, Hadis kitoblarida sirli-sinoatli, she'riyatli, bejirim, ko'zni qamashtiruvchi naqshlar tarzida bayon etilgan.

Islom dini Markaziy Osiyo xalqlari hayotida chuqur o'rnashib qolgan madaniyat va diniy marosimlarga ega bo'lib, shuningdek, islom me'morchilik obidalarida o'ziga xos nafosat olamini ham yaratdi. Islomning me'moriy obidalar bo'lgan masjid, madrasa, maqbara va boshqa diniy obidalar nafosat olamini o'zida ko'z-ko'z qilib turadi. Shu boisdan islom estetikasida «masjid – Ollohning uyi-ibodat dargohi; madrasa – Ollohning So'zi o'qiladigan – ilm o'rganish maskanidir»¹, deyiladi. Ulardagi eshiklarni o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati bilan bezash, devorlariga ganchlardan turli shakllar yasash, ustunlarini arab yozuvi asosida naqshlar bilan bezatish tariximizda ham, bugungi kunimizda ham keng tus olgan.

Islom estetikasida inson So'z vositasida o'zini Ollohga baxshida etadi, ya'ni yurakdan aytayotgan So'zi tufayli inson o'zini Ollohga topshiradi. So'zning qudratli kuchi tufayli inson olamdagi go'zalliklarni va azobu-uqubatlarni bir-biridan farqlaydi. Shu tarzda inson dunyoviy va diniy bilimlarni egallab, komil inson darajasiga ko'tariladi. Islom ta'limotiga ko'ra So'z kishilarni gunohlardan forig' qilib, ularni yaxshilik va go'zallikka intilishga chorlaydi. Qur'oni Karimda: «Olloh go'zal va u go'zallikni sevadi»², – deyiladi. Shu sababdan Olloh hamisha go'zallikka oshiqdir. U 18 ming olamni yaratgan ekan, unda yashaydigan barcha mavjudotlarning go'zal bo'lishini istaydi. Shuningdek, yorug' olamga hukmron qilib yaratilgan inson va u uchun zarur bo'lgan barcha narsalar hamisha go'zal bo'ladi.

Qur'oni Karimda Muhammad s.a.v.ga buyuriladiki; «Bandalaringma aytginki, ular eng go'zal so'zlarni so'zlashsinlar». Shunday ekan, insonlar doimo Ollohga e'tiqod qilib, uning muborak nomini ulug'lab, bir-birlariga samimiy va lutf ila munosabatda bo'lishini har birimiz anglab etmog'imiz kerak. Payg'ambarimiz Muhammad s.a.v.ga Ollohdan shunday vahiy keladi: «Payg'ambarlar

---

¹ Э.Умаров. Эстетика. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 27-бет.

² Ўша асар. 25-бет.

zimmasida faqat ochiq-oydin yetkazish bordir». «(Ey Muhammad), Parvardigoringizning yo‘li – diniga donolik va chiroyli pand-nasihat bilan da‘vat qiling! Ular bilan eng go‘zal yo‘lda mujodala-munozara qiling». Darhaqiqat, Payg‘ambarimiz doim kishilarni axloqiy jihatdan mukammal va go‘zal tuyg‘ular bilan turmush kechirishini o‘zining sahobalariga bildirgan fikrlarida bayon etgan. Bugungi kunda islom madaniyati va estetikasini chuqur o‘rganish va xalqni ongiga yetkazib berish borasida respublikamizda ko‘pgina ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 1998-yilning oktabrida Samarqandda O‘zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimovning shaxsiy tashabbusi bilan va uning loyihasi asosida hazrati Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuasi ochildi.

Bizga «Al-Buxoriy bebaho meros qoldirdi. Eng ishonchli hadislar to‘plami «Al Jome’ as-Sahih» shu merosning gultojidir»¹. Biz islom olamining sara gullarini terib, kelgusi avlodga etkazib bergan bobokalonimiz uchun qancha xizmat qilsak, shunchalar kamdir.

Hadislarda kishining nafosat olamiga oid xilma-xil fikrlari mavjud. Hadislarni o‘qiganimizda shunday estetik fikrlar borligini bilamiz: «Tangri go‘zaldir, go‘zallikni yaxshi ko‘radi», «Kishi go‘zalligi-uning tilidan bilinur», «Mo‘min kishilarga berilgan narsalarning yaxshisi chiroyli xulqdir. Unga berilgan narsalarning yomoni esa, ko‘rinishi chiroyli bo‘lsa-da, qalbida yomonligi boridir», «Dunyo yam-yashil va go‘zaldir. Kimki undan haqli ravishda halollik bilan olsa, undan baraka topadi. Kimki nafs xohishi bilan dunyoni mukkasidan ketib egallasa, qiyomat kuni do‘zaxdan boshqa narsaga erishmaydi», «Tez yurish mo‘minning chiroyini ketkazadi» kabi hadislarda tabiat, jamiyat va inson go‘zalligi borasida estetik fikrlar bayon etilgan. Bu hadislarda kishilarning estetik tafakkuri beg‘ubor va musaffo, ko‘rkam didli, ma‘naviy qadriyatlarini nafosat g‘oyalariga boy, pokiza qalbli bo‘lishi zarurligi tasvirlangan.

Qadimgi dunyo mumtoz nafosatshunosligi yo‘nalishlari va g‘oyalarini O‘rta asrlar Musulmon Sharqi mutafakkirlari davom ettirdilar. Ular Qadimgi Yunon faylasuf va olimlari asarlarini sharhladilar, tanqidiy o‘rgandilar, tarjima qildilar. Arastuni esa ular «Birinchi muallim» deb atadilar. Shu o‘rinda tabiiy savol tug‘iladi: nima uchun ajdodlarimiz o‘zimizning Sharqqa, deylik, qadimgi hayotga emas, Ovro‘poga-Yunonlarga murojaat qildilar?

---

¹ M.C.Гафарли, А.Ч.Касаев. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик-тараққиёт асоси. Ўзбекистон, - Т.: 2001. 175-бет.

Buning asosiy sababi shundaki, musulmonchilik talablariga Qadimgi Yunon falsafasi ma'lum darajada javob berar edi. Ma'lumki, musulmonchilikning asosi tavhidda-yakkaxudolikda. Olloh yagona, uning sherigi yo'q va bo'lishi mumkin emas. Qadimgi Yunon mutafakkirlari esa ana shu yo'ldan bordilar. Birinchi bo'lib bu masalani Suqrot o'rtaga tashladi. U o'limga mahkum etilganda unga Yunonlar ma'budlarini hurmat qilmaganligi, yoshlarni yo'ldan ozdirganligi (aslida tahhid yo'liga boshlaganligi) ayb qilib qo'yiladi. Suqrotning o'limi oldidagi so'nggi so'zlari ham shuni tasdiqlab turadi, sikuta ichgach: «Men Uning (ularning emas-G'O.) yoniga ketyapman», – deydi u. Shuningdek, Aflotunning g'oyalar, olamiy ruh, emanatsiya haqidagi fikrlari ham to'g'ridan-to'g'ri yakkaxudolik masalasiga borib taqaladi. Lekin Suqrot va Aflotun tahhidni falsafiy-nazariy jihatdan alohida isbotlashni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ymaydilar, bunga urinmaydilar. Bu ishni Arastu uddaladi. U o'zining mashhur «Metafizika» asarida Xudoning yakkaligi, jimsiz, hech narsa tomonidan harakatga kelmaydigan, aksincha, birinchi harakatga keltiruvchi kuch ekanini nazariy ta'riflab berdi. Uni «Oliy shakl» deb atadi. Arastu talqinida Xudo olam va barcha olamiy jarayonlarning maqsadi hisoblanadi, u Oliy tafakkur, tafakkur haqidagi Tafakkurdir. Aynan mana shuning uchun ham Arastu hakim bizning Sharqda «Birinchi muallim» nomini oldi, uning izdoshlari o'zlarini ustozlariga taqlidan mashshoiyyunlar (perepatetchilar) deb atadilar.

O'rta asrlar musulmon Sharqi estetikasining rivojlanishi o'sha davrda islom ilohiyotining o'ziga xos falsafiy ta'limoti bo'lgan Ilmi Kalomga bevosita bog'liq bo'lib, bu ta'limot o'sha davrda mavjud diniy aqidalarni asoslab berishga uringan. “Tangri go'zaldir, go'zallikni yaxshi ko'radi”¹ – deyiladi axloq-odobga oid hadis namunalarida. Islomning estetik nuqtayi nazari insonning go'zallikka oshno bo'lishidir. Islom estetikasiga ko'ra Olloh go'zal ekan, u yaratgan olam ham go'zal, tabiat, jamiyat, inson ham go'zaldir. Insonda tashqi jismoniy go'zallik va ichki ma'naviy go'zallik mavjud bo'lib, ilohiy go'zallik va mukammallik ramzi bo'lgan Olloh insonni o'z shakli-shamoyili asosida mukammal qilib yaratgan ekan, inson o'z xatti-harakati, faoliyati jarayonida Ollohdagi go'zallikni o'zida namoyon qilishi kerak, deyiladi diniy ta'limotda. O'rta asrlar musulmon Sharqida Ilmi Kalom bilan birgalikda mashshoiyyunlar va tabiiyyunlarning

---

¹ Ахлоқ-оодобга оид ҳадис намуналари. –Т.: Фан, 1990. 40-бет.

(Arastu falsafasi va tabiatni o'rganishga ahd qilganlarning) falsafiy qarashlari ham shakllana bordi.

O'rta asrlar musulmon Sharqida Arastudan so'ng eng ulug' ustoz sifatida Abu Nasr al-Forobiy (873-950) mashhur bo'ldi. U Arastudan keyingi «Ikkinchi muallim» nomini oldi.

Forobiyning qarashlarida ezgulik bilan go'zallik ma'lum ma'noda aynanlashtiriladi, biri ikkinchisiga bog'liq hodisalar sifatida talqin etiladi. Shuning uchun uning asarlarida «Go'zal xatti-harakatlar», «Go'zal qilmishlar» degan iboralarni uchratish mumkin. Go'zallikka etishishni u falsafa tufayli ro'y beradi, deb hisoblaydi. Har bir narsa-hodisaning go'zalligi uning o'z borlig'ini to'la namoyon etishi va mukammallikka erishuvi bilan bog'liq bo'lib, alloma faylasuf insonda ikki xil go'zallikni farqlaydi, bular ichki va tashqi go'zallikdir. U ichki go'zallikni yuqori qo'yadi va bu «Boyning boyligini bezab, kambag'alning kambag'alligini yashiradigan» go'zallikni «adab» deb ataydi. Bunday go'zallik yuksak axloqiy xatti-harakatlar va insoniy komillikda o'zini namoyon etadi. Tashqi go'zallikka kelganda, faylasuf tabiiy go'zallikni har qanday bezanish, yasanishlardan yuqori qo'yadi.

Forobiy san'atning taqlidiylik xususiyatiga egaligini ta'kidlaydi. Ana shu taqlidiylik idrok etuvchida hissiyot va tasavvur uyg'otadi. San'atkor o'z xayolot kuchi, ijodiy qudrati bilan umumiy g'oyalarni yakka qiyofalarda in'ikos ettiradi. U nutqning turlarini mantiqiy nuqtayi nazardan tadqiq etar ekan, she'riy nutqni-mutlaq yolg'on, sofistik nutqni asosan yolg'on, hitobiy nutqni bir xilda ham yolg'on, ham rost, dialektik nutqni asosan rost, isbotiy (apodiktik) nutqni mutlaq rost deydi.

Forobiy san'atkorning qobiliyati tug'ma bo'lishini alohida ta'kidlab o'tadi: «... shoirlar chindan tug'ma qobiliyatli va she'r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo'ladi...» Ayni paytda faylasuf birgina iste'dod bilan yetuk shoir bo'lish mumkin emasligini ham aytib o'tadi. Shu bois «shoirlarning she'r ijod qilish borasidagi ahvoli kamolotga yetishgani va yetishmagani jihatidan turlicha bo'ladi».

Arastu izidan borib, Forobiy she'riyatni tasviriy san'at bilan qiyoslaydi va har ikkala san'at turi ham mohiyatan bir xil asosga - taqlidga borib taqalishini aytadi. Bu shundayki, - deb yozadi u, - «she'r san'atini bezaydigan narsalar - so'z mulohazalar bo'lsa, rassomlar san'atini bezaydigan narsa bo'yoqlar sanaladi. Bularning ikkovi

o'rtasida farq bor, ammo ikkalasi ham odamlar tasavvuri va sezgilarida bir maqsadga - taqlid qilishga yo'nalgan bo'ladi».

Forobiy ko'p jildlik «Musiqqa haqidagi katta kitob» asarida musiqiy bilimni ijro san'ati bilan bog'liq bo'lgan musiqiy amaliyotga va musiqaning «sof o'zini», ijrochilikka bog'lanmagan holda o'rganadigan nazariyaga ajratadi. Kitobda ohang tazimidagi uyg'unlik, zarb singari hodisalar tahlil etiladi. Shu munosabat bilan nafosatshunos tovushlar bilan emas, balki tovushlar tasavvurini beruvchi raqqoslarning musiqiy g'oyaga bo'ysungan ohangiy harakatini anglatuvchi ritmik mimika - ohangiy harakat tushunchasini kiritadi. Shuningdek, kitobdan yaqin va O'rta Sharqdan ma'lum bo'lgan musiqiy asboblari, ularni ijro etish yo'llari, usullari haqida, umuman, musiqa tarixi to'g'risida atroflicha ma'lumot olish mumkin. Forobiyning estetikaga bevosita taalluqli bo'lgan asarlari “Musiqqa haqida katta kitob” (“Kitob ul-musiqqa al-kabir”), “Musiqqa haqida so'z” (“Kalom fi-l musiqiy”), “Ritmlar turkumlari haqida kitob” (“Kitob ul fi ixso-il-iqo”), “She'r va qofiyalar haqida so'z” (“Kalom fi she'r va-l qavofi”), “Ritorika haqida kitob” (“Kitob fi-l xitoba”), “Xattotlik haqida kitob” (“Kitob fi san'at al-kitobat”) va boshqalardir. Shu bilan birgalikda, Forobiy “Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola”, “Baxt-saodatga erishuv haqida risola” kabi asarlarida ideal jamiyat ya'ni “fozil odamlar shahri” va komil inson to'g'risidagi qarashlarini ilgari surib, estetik jihatdan ideal jamiyat va ideal inson to'g'risidagi o'zining fikrlarini bayon qiladi. “Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, - deb yozadi Farobiy, - bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi”. “Fozil jamiyat va fozil shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod bo'ladilar... Ular orasida turli yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo'ladi”¹. Insonning dunyoni sezgi yordamida bilishi, dunyodagi narsa va hodisalardan zavqlanishi va lazzatlanishi estetik ong va tafakkur sohasiga taalluqli masaladir.

Yana bir buyuk qomusiy olim, bobokalonimiz Ibn Sino (980-1037) Forobiy qarashlarini davom ettirib, musiqadan olinadigan lazzat musiqiy uyg'unlikning makonda yoyilishidan, pardalarning navbatmanavbat kelishidan deb biladi. Musiqada gap tovushning o'zida emasligini, balki uni qanday chiqarish muhim ekanini aytadi, ya'ni

---

¹Маънавият юлдузлари. (Марказий осиелик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. 79-бет.

bizda yoqimli yoki yoqimsiz sezgini tovushning o'zi emas, balki uni paydo qilish usuli uyg'otadi. Musiqaning kelib chiqishini esa inson nutqining boyligi bilan bog'laydi: xushomad qilayotganda ovoz pasayadi, mag'rur so'zlayotganda qat'iy jaranglaydi va h. k. Musiqa inson kayfiyatiga taqliddir, deydi Ibn Sino. Shuningdek, alloma go'zallik borasida ham Forobiy izidan boradi. Uning fikriga ko'ra, jismoniy go'zallik bevosita qalb go'zalligi bilan belgilanadi. «Ishq risolasi» asarida muhabbatning asosida go'zallik yotishini «aslida muhabbat go'zallikni ma'qullashdir», degan fikr bilan ifodalaydi.

O'rta asrlar nafosatshunosligida Ibn Sinoning «She'r san'ati» asari o'ziga xos o'rin egallaydi. Unda qomusiy alloma, Arastu «Poetika»sini sharhlar ekan, o'ziga xos yangiliklar kiritadi va she'rning keyinchalik mashhur bo'lib ketgan mana bu qoidasini keltiradi: «She'r deb obrazli so'zlardan iborat bo'lgan ritmli, bir-biriga muvofiq iboralardan tarkib topgan hamda misralar bir-biriga teng, vaznlari qaytariladigan, oxirgi tovushlari bir-biriga o'xshash satrlarga aytiladi». Uning fikriga ko'ra, she'r taqlidiy fikr natijasi o'laroq uch xil yo'l bilan yuzaga keladi. Birinchisi lahn - uyg'unlik, undan keyin kalom - so'z keladi (bunda albatta timsolli obrazli so'z nazarda tutiladi). Uchinchi vazn. Mana shu uch yo'lning bir-biriga mos kelishi natijasida she'r paydo bo'ladi. Yo'qsa ko'ngildagidek she'r yaratish mumkin emas.

Shuningdek, Ibn Sino o'z risolasida, Yunon she'riyati bilan arab she'riyatini solishtirib, she'riyatning vazifasi haqida fikr yuritadi va bu boradagi Yunonlardagi ba'zi ustunliklarga ishora qiladi. Uning aytishicha, Yunonlar she'riyatda fe'l-atvorga qarab taqlid ishlatishni ko'zlaganlar. Arablar esa, ikki vajdan she'r yozganlar. Bir tomondan, ular she'r orqali odamlar ruhiga ta'sir etmoqchi bo'lganlar. Zero, she'r idrok etuvchida hayajonli hissiyot, to'lqinlanish uyg'otishi shubhasizdir. She'r yozishning ikkinchi sababi - odamlarni taajjubga solish bo'lgan. Arablar har bir narsaga tashbeh ishlataverganlar, ular bu tashbehlari bilan odamlarni hayratga solishni maqsab qilib qo'yganlar. Yunonlar esa she'r vositasida odamlar fe'l-atvoriga ta'sir etishni, yo bo'lmasa, she'r orqali odamlarni o'zlari ko'zlagan xatti-harakatlaridan tiymoqchi bo'lganlar.

Bunday nazariy fikrlarni Ibn Sino, eng avvalo, o'z amaliyoti orqali tasdiqlaydi. Allomaning «Salomon va Ibsol», «Hayy ibn Yaqzon», «Yusuf qissasi», «Qush risolasi» singari nasrda yozilgan falsafiy-badiiy va majoziy asarlari bilan birga, bizgacha etib kelgan

she'riy asarlari ham katta ahamiyatga molik. Lekin alloma o'zining o'nga yaqin nazmda tizilgan ilmiy urjuza dostonlarini she'riy asar deb bilgan emas. Ibn Sino zamonasining etuk shoiri ham bo'lib, u Sharq, xususan, fors poeziyasida ruboiy janrining asoschilaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ibn Sino arabcha qit'alar ham yozgan bo'lib, uning qit'a va ruboiylari o'zida chuqur falsafiy xulosalarni ifodalaydi.

Mashshoiyyunlik estetikasining yana bir namoyandasi shoir va faylasuf Umar Xayyomdir (1048-1123). Mashshoiyyun-mutafakkirlar ichida u alohida ajralib turadi. Xayyom Forobiy va Ibn Sino izidan borib, falsafa, mantiq, astronomiya va boshqa fan sohalariga doir yirik asarlar yaratdi. Uning estetik qarashlari ko'proq ruboiylari va «Navro'zнома» asaridan joy olgan.

Xayyom ham o'z salafkari kabi go'zallikka alohida e'tibor beradi, uni inson bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq holda olib qaraydi. Jumladan, narsalar go'zalligi ham inson bilan bog'liq. Masalan, oltin nima uchun go'zal? U qimmatbaho rangli metalligi uchun emas, balki insonga bezak bo'lgani, inson tashqi a'zolarini go'zallashtirishga xizmat qilgani sababli go'zaldir. U xulqiy go'zallik haqida fikr yuritarkan, tashqi va ichki go'zallik uyg'unligi masalasiga alohida urg'u beradi, barcha mashshoiyyun faylasuflar kabi go'zallik bilan ezgulikning yaxlit namoyon bo'lishi to'g'risida to'xtaladi; go'zallikni go'zal yuz bilan bog'lab talqin etadi: «Go'zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi. Dunyoda yaxshi narsalar ko'p, ularni ko'rib bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuz o'rmini bosa olmaydi, Chunki go'zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kelolmaydi. Aytadilarki, go'zal yuz dunyoga saodat sababchisidir. Agar go'zal yuz yana yaxshi xulq bilan uyg'unlashsa, baxt-saodatning eng yuqori darajasi bo'ladi. Agar odam ham tashqi ko'rinishidan, ham tabiati bilan yaxshi bo'lsa, Xudo va odamlar uchun sevimlidir. Go'zal yuz to'rt fazilatga egadir. Ulardan biri shuki, go'zal yuz uni ko'rgan odamning shu kunini xayrli etadi, ikkinchisi hayotdan bahramand bo'lish onlarini shirin qiladi, uchinchisi u odamni ochiq ko'ngilli va olijanob etadi, to'rtinchisi boylilikni ko'paytiradi va yuqori mansab ato etadi»¹. Xayyom tabiat go'zalligini idrok etish uchun albatta muayyan imkon va shart-sharoit zarurligini; faqat ular mavjud bo'lgandagina

---

¹ Умар Хайём. Наврӯзнома, -Т.: Мехнат, 1990. 54-бет.

inson o‘zi uchun shu zaminda ham jannatiy go‘zallik lazzatini tuyushi mumkinligini ta’kidlaydi:

Ko‘nglim ochilmaydi bahor pallasi,
Bo‘lmasa may ma’shuq, mashshoq yallasi.
Boq ichra may, mashshoq, ma’shuqang bo‘lsa,
Jannat ham kavsar ham shudir xullasi.

Ruboiylarida Xayyom ana shu xulqiy go‘zallikni tanosuh ul-arvoh nuqtayi nazaridan olib qaraydi.

Go‘zal yuz, go‘zal xulq egasi bo‘lmish nozanin vaqti kelib, gulga, maysaga, lolaga aylanadi:

Ariq labidagi har giyoh, ko‘kat -
Malakday go‘zalning yuzidagi xat.
Bu sabza loladek yuzlar tuproqi,
Sabzaga avaylab oyoq qo‘y g‘oyat.

Yuqoridagi misollardan kelib chiqib, shuni aytish kerakki, Xayyomni so‘fiy shoir, uning ruboiylaridagi may, ma’shuq, mashshoq tushunchalarini transsendentallik bilan bog‘lash va uning falsafiy-estetik qarashlarini tasavvufga olib borib taqash o‘rinli emas.

Sen, mendan oldin ham tun-kun bor edi,
Aylangan falak ham butun bor edi.
Tuproqqa avaylab qadamingni qo‘y,
Bu tuproq qora ko‘z bir nigor edi¹.

Bu misralardan bilish mumkinki, Xayyomning dunyo go‘zalliklari doimo o‘zgarib turishi, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib, olamning nafasati xilma-xil ko‘rinishlarga ega ekanligi e’tirof etiladi. Umar Xayyom moddiy borliqdagi barcha jarayonlarning o‘tkinchi bo‘lib, biz ko‘rib turgan narsalar qachonlardir go‘zal bo‘lib kishiga estetik zavq berganligini ta’kidlaydi:

Tuproqni toptaydi inson oyog‘i,
Bilmaski, bu jonon yuzin tuprog‘i,
Saroy peshtoqini bezagan har g‘isht –
Sulton kallasi-yu, vazir barmog‘i².

Bu to‘rtlikda shoir aytganidek, inson hech vaqt dunyoda abadiy tirik yashay olmaydi. Inson qancha yashamasin baribir bir kun kelib foniy dunyodan boqiy dunyoga ravona bo‘lishini, oqibatda tananing tuproqqa aylanishini tushuntirib o‘tadi.

---

¹ Umar Xayём. Рубоийлар. -Т.: 1958. 13-бет.

² Umar Xayём. Рубоийлар. -Т.: 1958. 133-бет.

Oʻrta asrlar musulmon Sharq nafosatshunosligida mashshoiyyoʻnlik yoʻnalishi bilan birga tabiiyyunlik yoʻnalishi ham vujudga keldi. Buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy zamonasining qator fanlari, astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya kabilarni chuqur oʻrgandi. Beruniy oʻrta asr sharoitida haqiqiy ilmiy tabiatshunoslikka asos soldi. U filologiya sohasida ham qalam tebratib, estetika fanining oʻrganish sohasi boʻlgan mumtoz arab sheʼriyati, hind sheʼriyati tuzilishiga oid tadqiqotlar, eron folklori namunalarining arab tiliga tarjimalarini yaratdi. XIII asrda yashagan suriyalik tarixchi va tabib Xristian Ioanni Bar Ebrey (1226-1286) Beruniyga shunday baho bergan edi. “Oʻsha oʻtgan yillarda Yunon va hind falsafasi dengizini kechib oʻtgan Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy oʻtmish ilmlarda shuhrat qozondi. U matematika ilmlarida mutaxassis boʻlib, bu sohada qator muhim kitoblar yaratdi. Hindistonga borib, u erda bir necha yil yashadi, hind faylasuflaridan ularning sanʼatini oʻrgandi va ularga Yunon falsafasini oʻrgatdi. Uning asarlari nihoyatda koʻp, yetuk va nihoyatda ishonchlidir. Bir soʻz bilan aytganda, oʻz davrida, undan soʻng va hozirga qadar hamkasblari orasida astronomiya ilmida bunday bilimdon va bu ilmning asosini hamda nozik tomonlarini chuqur biladigan olim boʻlmagan”¹.

Tabiiyyunlik yoʻnalishi oʻsha davrning buyuk tabiatshunoslari al-Xorazmiy, Ahmad Fargʻoniy, Amayuriy at-Turkiy al-Fargʻoniy, Jobir ibn Hayyon, Eronshahriy, Javhariy, Abu Komil, Abul-Vafo Buzjoniy, Marvaziy, Abul-Mashar va boshqalar tomonidan rivojlantirilib, al-Xorazmiy hind raqamlari asosida oʻnlik pozision sistemada sonlarning yozilishini batafsil bayon qiladi. Yevropaga hind raqamlari arablar orqali oʻtganligi uchun ular “arab raqamlari” deb ataladi. Xorazmiyning algebraik risolasining toʻliq nomi – “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala” boʻlib, u uch qismdan iboratdir. 1-qism algebraik, 2-qism geometrik va 3-qism vasiyatlar haqidagi qismlardan iborat boʻlib, asarda Xorazmiy xalifalikda islom va shariat talablariga koʻra yuzaga keladigan masalalar, meʼmorchilik va irrigatsiya bilan bogʻliq boʻlgan masalalarni hal qilishni ham koʻzda tutadi. Xorazmiyning eng yirik astronomik asari uning “Zij”i boʻlib, bu asarda Xorazmiy qadimgi va ilk oʻrta asr hind astronomik maʼlumotlaridan, Eron va Yunon

---

¹ Маънавият юлдузлари. (Марказий осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. 109-бет.

ma'lumotlaridan mohirona foydalangan. Xorazmiyning "Zij"i geografiya sohasidagi buyuk kashfiyotlarga ham aloqador bo'lib, kitobda shaharlar, tog'lar, dengizlar, orollar va daryolardan iborat bo'lgan geografik joylarning koordinatlari keltirilgan. Geografiyani iqlimlar nazariyasiga to'la rioya etgan holda birinchi marta Xorazmiy bayon qilib, u yerning ma'mur, ya'ni insonlar yashaydigan obod qismini etti iqlimga ajratadi. Xorazmiyning Yuqorida keltirilgan asarlari u fanning qator tarmoqlarining asoschisi bo'lganligini, shu bilan birgalikda estetika masalalariga taalluqli fikrlarni ham bayon etganligini ko'rsatadi. Aniq fanlar, matematika, geometriya, me'morchilik, haykaltaroshlik, tasviriy san'at, xalq amaliy san'ati kabi san'at turlari bilan bevosita bog'liq bo'lsa, Xorazmiyning geografiyaga tegishli bo'lgan ma'lumotlari tabiat estetikasi, tabiat go'zalligi kabi masalalarga bevosita taalluqli edi.

IX asr ikkinchi yarmi, X asr birinchi yarmida yashab ijod etgan Abu Abdulloh Rudakiy o'z davri estetik tafakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Rudakiy xalq orasida mashhur shoir va mashshoq sozanda bo'lib tanildi. U bolalik chog'larida Abulabbos Baxtiyor degan sozandadan ud va nay chalishni o'rganib, xalq orasida tarqalgan ko'plab she'rlarni kuyga soladi va o'zi ham boshqa kuylarni mahorat bilan ijro etadi. Rudakiyning xalq orasida shuhrati oshib, nomi Buxoro hukmdori Nasr II ibn Ahmadga etib boradi va u saroyga taklif qilinadi. Shundan keyin u o'sha erda ijod qila boshlaydi. Buxoroda Rudakiy ijodi rivoj topib, ko'plab qasida, g'azal, qit'a, she'r, ruboiy janrlarida sermahsul faoliyat olib boradi. U o'z ijodida aqlning qudratiga katta baho beradi. Rudakiy odam aqli, idroki va his-tuyg'ularini ulug'laydi va bu haqda shunday deydi:

To'rtta narsani berdi menga oqillarcha o'ylamoq,
Tansihatlik, yaxshi odat, yaxshi nom, yaxshi fikr.
Tangri kimga qilgan bo'lsa bu to'rt narsani nasib,
Mangu shodlik bilan yashab, g'am yema ham arzir.

Bu to'rtlikdan shuni anglab olish mumkinki, har bir kishida Yuqoridagilar mavjud bo'lib, ulardan faqat yaxshilik yo'llarida foydalanish lozim. Agarda kishi bularga amal qilmasa o'z hayoti davomida ko'p xatoliklarga duch kelishi mumkinligini ta'kidlaydi.

IX asrda Markaziy Osiyoda yashagan alloma Mahmud Qoshg'ariy «Devoni lug'atit turk» («Turkiy so'zlar to'plami») asari orqali bebaho nodir ilmiy-ma'naviy xazinani yaratdi. Bu asarda janglar

tasviri, qahramonlar tavsiflari, tabiat manzaralariga oid axloqiy-estetik parchalar bor. Shuningdek, ilm-fazilatning qadri, mehmondo'stlik, xushxulqlik, jozibalilik, shirin so'zlik, muloyim bo'lish kabilarga odatlanish takror-takror aytiladi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida insonni ma'naviy go'zallikka da'vat etuvchi quyidagi she'rlar keltirilgan.

Olgil, o'g'il, mendan o'git, fazilat ol.

Bunda ulug' olim bo'lib, ilmingni yoy.

Ulug'liging oshsa agar, xushxulq bo'lg'il.

Bek yonida xalqlar uchun xo'b ish qilg'il¹

Abulqosim Firdavsiy (taxminan 940 - 1020-30) dunyo adabiyoti va san'atini yuqori cho'qqiga olib chiqdi. O'zining «Shohnoma»si orqali xalq og'zaki ijodini rivojlantirib, badiiy so'z san'atining yangi taraqqiyot yo'nalishini ochib berdi. «Shohnoma»da pahlavonlar, shohlar, amaldorlar, olimlar, san'atkorlar, hunarmandlar, shoirlar va boshqa ijtimoiy tabaqa vakillarining obrazlari yaratilgan bo'lib, buyuk orzular, olijanob fazilatlar, insonparvarlik, sevgi va muhabbatni madh etuvchi g'oyalar tasvirlangan.

Markaziy Osiy xalqlari orasida «Shohnoma» yuksak va mangu ma'naviyat xazinasi bo'lgan eposdir. U syujet va kompozisiya, obraz va xarakter, peyzaj va portret jihatidan juda mukammal asar bo'lib badiiy so'z san'atining boyligi va xilma-xil usullarini namoyish etadi².

Firdavsiy bu eposdan tashqari lirik she'rlar, Qur'oni Karim obrazlariga asoslangan holda «Yusuf va Zulayho» dostonini ham yaratgan. Uning bu ma'naviy merosi mukammal va serjilo, nozik, bebaho g'oyalarga boyligi bilan kishini o'ziga jalb etadi.

Sharq Uyg'onish davrining estetik tafakkuri taraqqiyotida Kaykovus (1021-1098) ning 1082-1083 yillarda yaratgan «Qobusnoma» asari benihoyat katta boylikdir. Muallif bu asarni o'g'li G'ilonshohga bag'ishlab yozganligini asarning boshida ta'kidlaydi. «Qobusnoma»da insonning nafosat olami va go'zalligi, tabiatdagi eng ulug' boylik inson ekanligi, har bir ishni qilishda kishilar bir-birlariga ko'maklashishi, ularning aql-zakovatlari, to'g'rilik, javonmardlik va hokazolar xususida so'z boradi. Kaykovus o'z pand-nasihatlarida har bir nutqning go'zal va ma'noli bo'lishi, to'g'ri so'zlash, nutqning xalqqa ma'qul bo'lishi

---

¹ Қадимий ҳикматлар. Маҳмуд Қошғарий, "Девону луғатит турк". -Т.: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 62-бет.

² Н.М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: 1965. 122-бет.

zarurligini uqtiradi: «Ey farzand, soʻz eshitishdan qochma, kishi soʻz eshitish bilan notiq boʻladi»¹. Bu soʻzlar orqali Kaykovus kishilarni suhandon boʻlishga chorlaydi. Har qanday aytiladigan soʻz goʻzal yoki xunuk boʻlishini taʼkidlaydi. Bu xususda shunday deydi: «Xalq oldida gapiradigan soʻzing goʻzal boʻlsin, bu soʻzni xalq qabul qilsin»². Ushbu gʻoyalalar orqali soʻzning qanchalik kishiga taʼsiri va xalqni soʻzlovchiga qoʻshilishi masalasini aytib oʻtadi. Kaykovus fikricha, insonni goʻzal fazilatlar sohibi qilishdan maqsad uni zamon va kelajak uchun komil inson qilib tarbiyalashdir. Bu masalalar xususida «Qobusnoma»da ixcham hikoyatlar, rivoyatlar, sheʼrlar, latifalar, maqollar va hikmatlar asosida hayotning eng nozik jihatlari hamda insonlarning estetik gʻoyalari tasvirlab berilgan. Ey farzand, yaxshilik qil va qilgʻon yaxshilikdin hargiz pushaymon boʻlmagʻil. Bir kishigʻa bir yaxshilik qilsang, koʻrgilki, yaxshilik qilgʻon vaqtda u kishiga naqadar rohat etgʻon boʻlsa, sening koʻnglingga ham undan ziyodroq shodlik va xurramlik etishur³. Kaykovus inson oʻzining qilgan ishidan, faoliyatidan estetik jihatdan lazzatlanishi zarurligi masalasiga oʻz eʼtiborini qaratgan.

Turkiy adabiyotning yirik mutafakkirlaridan Ahmad Yugnakiy XII-XIII asrlarda yashab ijod etgan. Ahmad Yugnakiyning mashhur asari «Hibatul-haqoyiq» oʻz davrining mukammal estetik didi va qarashlari bilan sugʻorilgan noyob va qimmatli yodgorlikdir. Asarda oʻzbek didaktik va dunyoviy adabiyoti yuqori choʻqqiga koʻtarilgan.

«Hibatul-haqoyiq»ning birinchi boʻlimida «Bilim bilan saodat yoʻli ochiladi, shunga koʻra, ilmli boʻl, baxt yoʻlini izla. Bilimli kishi (qimmat) baholik dinordir, bilimsiz, johil kishi qimmatsiz emishdir (mevadir). Bilimlik kishi bilan bilimsiz odam qachon teng boʻladi, bilimlik xotin kishi-er kishidir, bilimsiz erkak-xotin kishidir»⁴ deyilgan maʼnaviy gʻoyalari oʻzining axloqiy va estetik jihatdan nozik iboralar bilan talqin etilganligi sababli ham kishining diqqat-eʼtiborini tortadi. Shuningdek, Yugnakiy bu dunyoning turlanib-tuslanib, olamdagi goʻzallik xunuklikka, xunuklik goʻzallikka aylanishi mumkinligini tushuntiradi. «Hibatul-haqoyiq»da Ahmad Yugnakiy tomonidan

---

¹ Қобуснома. -Т.: Ўқитувчи, 1973. 20-бет.

² Ўша асар. 38-бет.

³ Кайковус. Қобуснома. -Т.: Истиклол, 1994. 28-бет.

⁴ Қадимий хикматлар. Аҳмад Югнакий, “Хибат-ул-хақойиқ”. -Т.: Ф. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. 416-бет.

quyidagi fikrlar bayon qilingan. Bu dunyo lazzati bebaho, uning mazali kechgan payti yeldek o'tib ketadi. Dunyoning ko'rkli tashqi go'zalligini ko'rib, unga ko'ngil qo'ymoq (senga) xatoliklarning boshlanishidir. ... Xalqning yetugi saxiy kishidir, saxiylik sharaf, martaba va kamolotingni orttiradi. Kishilarning muhabbatini o'zingga jalb qilmoqchi bo'lsang, saxiy bo'l, saxovat seni suyuqli qiladi¹. Asarda insonning ma'naviy-estetik go'zalligi uning axloqiy kamoloti bilan o'zaro bog'liq holda ko'rib o'tilib, pand-nasihat sifatidagi fikrlar ham bayon etilgan.

O'rta asrlar Budda Sharqi nafosatshunosligida Xitoy va Yaponiya mutafakkirlarining qarashlari diqqatga sazovor. Xitoyda, bu davrga kelib, badiiyatning darajalarini belgilaydigan bir necha estetik tasniflar ishlab chiqildi. Ulardan biri - bosqichli tasnif, u hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Undagi to'rt bosqich komillikning to'rt darajasini; u mohiyatan inson takomilining to'rt davriga to'g'ri keladi: 1. Texnika borasidagi mahorat. 2. Bilim 3. Donishmandlik. 4. Ma'naviy uyg'onish.

Eng quyi daraja, birinchisi, nen-pins atalib, unda san'atkor uslub qoidalari va uquvga ega bo'lib, hunarmand sifatida ish ko'radi. Bu darajaning eng yuksak yutug'i go'zallikning yoqimli shakliga erishish. Ikkinchi daraja - myao-pin, unda san'atkor mahorat egasi sifatida namoyon bo'ladi; o'z san'ati haqidagi bilimlarni egallab, endilikda qobiliyatini ifodaning individual kuchi bilan birlashtirishga o'tadi. Uchinchi daraja- shen-pini, unda san'atkor Osmon va Yer oralig'idagi barcha mavjudlikning tabiatini anglab etadi; uning asari buyuk iste'dod egasi tomonidan yaratilgan ilohiy bunyodkorlik. To'rtinchisi - i-pin, unda san'atkor daho sifatida o'zini ko'rsatadi. Uning mahoratini ta'riflash qiyin, asarlari tabiatning o'zi qadar tabiiy, zo'rakilikdan yiroq; u hech kim anglamagan narsani anglaydi, hech kim ko'rmagan narsani ko'radi. Takomilning bu bosqichi karomat va avliyolikka qiyoslanadi. Mazkur tasnif, garchand, rassomlik san'atini nazarda tutgan bo'lsa-da, uni hech bir ikkilanishsiz barcha san'at turlari uchun qo'llash mumkin.

Xitoyda VI asrdan boshlab buddaviylikning chan mazhabi keng yoyildi. Chan (yaponchasi dzen) O'rta asrlar Xitoy san'atiga katta ta'sir ko'rsatdi. Chan-buddachilik san'atining dastlabki namoyandalaridan biri shoir, rassom va nafosatshunos Van Veydir (699|701-759|761). Van Vey va uning davrasi ijod jarayonini ziyolanishga, nurlanishga

---

¹ Ўша асар. 420-421-бетлар.

o'xshatadilar va san'atning vazifasini insonni poklash, forig'lash, qutqarishdan iborat deb biladilar.

Chan aql bilan mulohaza yuritishdan ko'ra, bir lahzalik nogahoniy nurafshonlikni, ratsional o'rganishdan ko'ra, mushohada va meditatsiyani ma'qul ko'radi. Chan-buddachilik nuqtayi nazaridan fikrni so'z bilan ifodalash mumkin emas, butun haqiqat esa ana shu haqiqat jarayonini o'zida mujassamlashtirgan. So'zdan ko'ra - sukunat, chizmadan ko'ra - oppoq bo'shliq, rang-baranglikdan ko'ra - qora tush muhim. «Rassom uchun oddiy tush hammasidan afzal, u tabiatning tabiatini ochib beradi»,- deb boshlanadi, Van Veyning «Rangtasvir sirlari» risolasi.

Chan shoiri o'quvchini hamkorlikka chaqiradi. She'riy tasvirlar ustida to'xtalib, o'z qalbining qa'riga qarash kerak va unda «suv», «qamish», «tog'lar», «kimsasiz kechuv», «qush», «tund shaharcha» singari xasis so'z-harflarning aks-sadosini tinglash lozim. O'quvchi oldidagi vazifa oson emas: uning o'zi bir vaqt ichida ham shoir, ham rassom bo'lib, ichki nigoh-fahm bilan so'zlarni jonli, dinamik voqelikka aylantirishi shart. Suv shildirab oqishi, qamish silkinishi, shaharcha tomlari uzra tutun burqsishi kerak. ya'ni, shoir boshlagan ishni o'quvchi so'ngiga etkazishi lozim. Ana o'shandagina jajjigina she'rning ulkan ma'nosi yuz ochadi.

O'rta asrlardagi Xitoyda teatr estetikasi alohida mavqega ega bo'lib, u paytga kelib, teatrdan professional yondashuv to'liq g'alaba qozongan edi. Mashhur dramaturg, nafosatshunos va adabiy tanqidchi Tan Syanszu (1550-1616) o'zining adabiy ijod tamoyilini shunday ifodalaydi: «Har bir adabiy asarda to'rt unsur muhim. Bular: i (g'oya, mazmun), syuy (qiziqtirish, o'ziga tortish), shen (ilohiylik, ilhom); se (rang, go'zallik). Mana shu to'rt hodisa tayyor bo'lganda latif so'zlar va chiroyli tovushlar topish mumkin bo'ladi. U teatrning ahamiyatini, uning nafosat tarbiyasidagi rolini alohida ta'kidlaydi. Uning obrazli fikrlashi bo'yicha teatrdan ko'r yayragisi, kar eshitgisi, gung hayratdan xo'rsingisi, cho'loq o'rnidan turgisi keladi. Hissiyotdan mahrum kishining, hislari uyg'onadi, ovozsiz odam ovozinu topadi, sukut hayqiriqqa, hayqiriq sukutga aylanadi. Pandavaqi - nazokat sohibi, to'pos - ma'naviyat egasi bo'lib qayta tiriladi. Teatr, shuningdek, shoh bilan amaldorlar, ota bilan farzandlar orasida samimiy mehribonlikka yo'g'rilgan munosabat uyg'otadi.

Teatr san'atining forig'lantirish xususiyati haqida yana bir nafosatshunoslik teatr nazariyotchisi Lyu Yuy (1611-1679) ajoyib fikrlar bildiradi. U o'zining «Bekorchining tasodifiy qaydlari» risolasida kulgililik mezoniy tushunchasiga o'ziga xos yondashadi. Uning nazdida kulgi kishidagi har qanday niqobni ochib tashlaydi, uni ich-ichidan qiynayotgan narsadan, salbiy ehtiroslar va ishga solinmagan quvvatning ortiqchaligidan ozod qiladi. Inson kulishi barobarida o'zidagi kechmish bilan xo'shlashadi, yangilanadi va qalban yosharadi. Shu bois kulgi inson qalbi va jismining tabibi, fojidadagi forig'lanishiga nisbatan yoqimli hamda engil forig'lanish, inson zoti hayotini davom ettirishning oson vositasi.

Li Yuy dramadagi yumorning asosiy estetik mezonini ajratib ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, yumorning qimmatini hazilning tabiiyligi, emin-erkinligi. Aynan shu xususiyatlar hazilni latofat va nazokat (myao) tushunchalari bilan bir qatorga olib chiqadi. Hazilda andak dag'allik (su) nafislik (ya) bilan, havoilylik (si) zalvorlilik bilan omuxtalashib ketmog'i lozim. Satirani esa nafosatshunos har qanday qilichdan o'tkir qurol deb ta'riflaydi. U bilan insonni qilichdan ko'ra tezroq halok etish mumkin. Sahnada u ulkan ta'sir maydoniga ega bo'ladi: odamlarni davolaydi, ularni falokatlardan halos etadi, qisqasi tarbiyalaydi. Li Yuy, shunday qilib, qadimgi Yunon nafosatshunoslaridan farqli o'laroq, fojia emas, balki kulgi orqali forig'lanish hodisasini birinchi o'ringa olib chiqadi.

XIV-XVI asrlarda Markaziy Osiyoda estetik tafakkur jadal rivojlandi. Rabg'uziy, A. Temur, Jurjoniy, A. Jomiy, A. Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Davoniy, K. Behzod, Bobur va boshqalar estetik tafakkur rivojiga o'z hissalarini qo'shdilar.

XIII asr oxiri-XIV asr boshlarida yashagan o'zbek shoiri Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy o'zining «Qissai Rabg'uziy» asarini yozib, bu asardagi qissalar o'zbek tilida, asosan madhiyalar, ba'zi qismlari qissaning xulosalari, lirik kechinmalar va kitobning xotimasi she'r tarzida yozilgan edi. Kitob diniy xarakterda bo'lib, undagi qissalar «Qur'on» va diniy asarlardagi mifologik obrazlar asosida yaratilgan. Asarda real voqealar ham tasvirlangan. «Qissai Rabg'uziy»ning hikoya, latifa va qissalari o'sha davr tabiat lavhalarini, bahor fasli manzaralarini tasvirlashda nozik did va mahorat bilan yozilgan bo'lib, asarni o'qigan kishida katta taassurot qoldiradi.

Umuman olganda, Rabgʻuziyning estetik qarashlari hayotiy hikoyalar va betakror sheʼrlarning zavq-shavqqa toʻliqligi bilan maʼnaviyat dunyosining ajralmas boʻlagi boʻlib qoldi.

Mashhur sarkarda va buyuk shaxs Amir Temurning (1336-1405) estetik tafakkuri oʻsha davr shaharsozlik, meʼmorchilik, xattotlik sohalarida namoyon boʻldi. Amir Temur poytaxt Samarqand va saltanatning boshqa shaharlarida shaharsozlik va meʼmorchilikka katta ahamiyat berdi. U oʻzi yashagan davr estetik tafakkurini quyidagilarda aks ettirdi: «Samarqanddagi Shohi Zinda tarixiy yodgorligi ichidagi qator maqbaralar, asosiy qismi, Shahrisabzdagi Oqsaroy...»¹.

Amir Temur nafosat olamining boyligi u tomonidan bunyod etilgan bogʻlarning goʻzalligi va estetik didining yuksakligi bilan belgilanadi. U Samarqand atrofida oʻsha davr bogʻdorchilik sanʼatining noyob jihatlarini aks ettirgan 14 ta bogʻ (Bogʻi Naqshi Jahon, Bogʻi Behisht, Amirzoda Shohruh bogʻi, Bogʻi Dilkusho, Bogʻi Boʻldu, Bogʻi Baland, Bogʻi Davlatobod, Bogʻi Chinor, Bogʻi Shamol, Bogʻi Jahonnamo, Bogʻi Zogʻon, Bogʻi Maydon, Bogʻi Nav va Taxta Qoracha bogʻi) larini barpo ettirdi. Ushbu bogʻlarning koʻrkamligi va nafis bogʻdorchilik sanʼati goʻzalligi tarixiy asarlarda quyidagicha ifodalangan edi: «Koʻm-koʻk daraxtlar, yarqiragan koshonalar, sharqirab oqayotgan anhor va jilgʻalar, chaman gulgun tabiat. Har bir joy, har bir daraxt, har bir gullayotgan bogʻga qarab qalbing quvonadi. Shahar maydonchalari goʻzalligining oxiri yoʻq»².

Temur barpo etgan bogʻlarning barchasi nozik did bilan barpo qilinib, betakror bogʻdorchilik sanʼati namunalarini oʻzida yaqqol ifoda etgan edi. Bu davrda goʻzallikka intilish naqqoshlik va tasviriy sanʼatning bosh masalasi boʻlib, Amir Temur va temuriylar davrida amaliy sanʼatning turli sohaları gullab-yashnadi. Masalan, Shohi Zindadagi maqbaralarning devorlari turli xil gulbarg va gullardan tuzilgan jozibador naqshlar bilan bezatilgan boʻlib, shuningdek, bu vaqtda xattotlik sanʼati ham meʼmorchilikda qoʻllanilib, maqbaralarning peshtoqlariga arab tilidagi yozuvlar did bilan yozilgan edi.

XIV asr oxiri, XV asr boshlarida Samarqandda yashab ijod etgan faylasuflardan biri Mir Said Sharif Jurjoniy (1439-1513) edi. U bir

---

¹ М. Ахмедов. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 45-бет .

² А.Уралов, М.Хожихонов. Темурийлар маънавияти ва маданият. –Самарқанд: Сўғдиёна, 1996. 69-бет.

qancha she'rlar, ilmiy asarlar yaratdi. Xususan, «Olamni aks ettiruvchi oyna» nomli asarida o'zining estetik qarashlarini ifoda etdi. Uning falsafiy-estetik qarashlariga Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi allomalarning ta'siri kuchli bo'ldi. Jurjoniylar narsa va hodisalarning obyektiv ravishda mavjudligini tan olib, ularni bilishda sezgilar, his-tuyg'u, idrokning roli yuqoriligiga e'tiborni qaratadi. Uningcha, inson nafosat dunyosini bilishda bevosita aqlga tayanib ish yuritadi. Aql orqali voqelikning go'zalligi anglab yetiladi. Jurjoniylar «Olamni aks ettiruvchi oyna» asarida olamdagi go'zallikning xudo bilan bog'liqligini ham ta'kidlaydi. Xudo olamdagi eng oliy go'zallik, undan yuqori go'zallik bo'lishi mumkin emas. Mana shu go'zallik moddiy va ma'naviy olamni bir-biriga bog'lovchi vosita. Borliqdagi narsa va hodisalar shu go'zallik asosida kelib chiqadi, deb tushuntiradi.

Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy dunyosida mashhur bo'lib, o'zining bebaho merosini yaratgan alloma Abdurahmon Jomiydir. (1414-1491) Uning fikriga ko'ra xudo olamdagi tirik va notirik narsalarni yaratgan bo'lib, uning qiyofasi olamdagi eng go'zal Ma'shuqa sifatida son-sanoqsiz oynalar orqali namoyon bo'ladi. U shunday deydi:

O'z husniga nazar solish maqsadida yuz mingdan ortiqroq oyna,
Ma'shuqa yagona bo'lsa ham ro'paro'siga qo'yilgan.
O'z suratining safo va mukammalligini qadrini,
O'sha oynalarning har biri oshiradi.¹

Jomiy bu misralar orqali xudoning yagonaligi va o'z go'zalligini barcha narsalarda aks ettirganligini aytib o'tadi. Jomiy o'z fikrlarida podshohlarning zulmlarini estetik g'oyalar bilan tasvirlaydi. U podshohlarning «dasturxonidagi meva va tovuq go'shtlari bevalarning uyidan, yetimlarning bog'idan keltirilganligini», «kanizaklarining quloqlaridagi oltin ziraklar esa shahar gadoylarining tilamchilik pullaridan» ekanini aytib o'tadi. Jomiy bu tasvir orqali o'zining xayolidagi ideal jamiyat haqidagi tasavvurlarini bayon etadi. O'z davrining axloqiy-estetik hayotini jo'shqin va nozik his-tuyg'ular bilan kuylaydi. A.Jomiy o'z his-tuyg'ularini lirikasida hayotiy obrazlarni yaratish bilan tarannum etadi. Ayniqsa, ishq g'oyalarini kuylash shoirga

---

¹ А.Уралов, М.Хожихонов. Темурийлар маънавияти ва маданияти. -Самарқанд, Суғдиёна, 1996. 69-бет.

insonni, uning go‘zalligini, his-tuyg‘ularini ulug‘lashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Jomiy Forobiyning musiqa sohasidagi fikrlarini rivojlantirib, o‘zining «Risolayi musiqiy» risolasini yozdi. Unda musiqa tovushlarining hamohangligi, yangi kuy yaratish uchun nimalarga e‘tibor berish kerakligiga o‘z e‘tiborini qaratdi. Uning fikricha, musiqa insonga ma‘naviy ozuqa beradigan go‘zal tovushlar haqidagi fan, hayotning bezagidir.

Jomiy inson hayoti doimo sevgi-muhabbat g‘oyalariга boy sermazmun ekanligini o‘z asarlarida so‘zladi. Bu haqda Jomiy shunday deydi:

Muhabbat eng go‘zal afsonadir,
Muhabbat eng yoqimli taronadir.

Jomiy ijodiga nazar tashlar ekanmiz, nafosat olamining rang-barang qirralari, yangi g‘oyalarga boy sermazmun tushunchalarga duch kelamiz. Bu esa, o‘z navbatida Jomiyning buyuk iste‘dod sohibi ekanligini yana bir karra isbotlab beradi.

Jahon adabiyotining buyuk namoyandasi, insoniyat estetik tafakkurining rivojida o‘zining muhim hissasini qo‘shgan mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) hisoblanadi. Navoiy nafosat g‘oyalariга boy «Majolis un-nafois» («Go‘zal majlislar»), «Mezon ul-avzon» («Vaznlr o‘lchovi»), «Nasoyim ul-muhabbat» («Muhabbat shabadalari»), «Nazm ul-javohir» («Gavharlar tizmasi») kabi asarlar yozdi. Shuningdek, Navoiy boy lirik xazina yaratdi. O‘z she‘riyatida turli xil masalalarga oid she‘rlar yozdi. O‘zining she‘rlari, asarlari, dostonlarida sevgi va sadoqat, visol ishtiyoqi, Vatanga va xalqqa muhabbat kabi estetik g‘oyalarni ilgari surdi. Kishining e‘tiborini tortadigan latofat va nazokatga boy hikmatlarida xalqning dardini kuyladi. U:

Menga ishq dardi emas muhlik bas,
Zamon dardi, ahli zamon dardi hamdur¹.

degan misralari orqali zamonasining tasvirini chiroyli so‘zlarda ifoda etdi. El-yurtiga bo‘lgan muhabbatining naqadar yuksakligini hikmatlarida namoyon qildi. Navoiy hayotga muhabbat va shodlik kayfiyatini o‘zining orzu-istaklarini hajviy she‘rlari va ruboiylarida aks ettiradi. Bu xususda:

---

¹ А.Навоий. Ҳикматлар. -Т.: Ф.Фулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. 48-бет.

Agarchi ishq dardidin manga yuz ming uqubatdur,
Vole ham dardsizlig' andin ortig'roq suhbatdur¹
deb yozgan ruboysida shoir inson hayotining go'zallikka bo'lgan
intilishlarini ifodalab berdi.

Navoiy «Xamsa»sida ham hayotning nozik jihatlari bo'lgan ishq-
muhabbat, sevgi va vafo kabilarni kuyladi. Undagi dostonlar orqali
o'zbek adabiy merosining serjilo va ma'nodor ko'rinishlarini yaratdi.

Alisher Navoiyning adabiy estetik qarashlari uning ulug' so'z
san'atkori ekanligidan darak beradi. Navoiy so'z san'atining ko'z
ilg'amas ko'rinishlarini, so'zning hayot ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan
jabhalarini estetik tafakkuri bilan ochib berdi. Uningcha, adabiyot inson
ma'naviyatining nozik sohasi bo'lib, unda kitobxonlarning ongi, his-
tuyg'ulari, didlari kamol topadi. Har qanday iste'dodli shoir avvalo shu
xislatlarga ega bo'ladi. Kishilarning san'atkorlik mahoratini oshirish
asarlari nafosat olamini, chuqur estetik ideallari mohiyatini, sermazzun
va rang-barang mazmuni, betakror ma'nosini tushunib yetishdan
boshlanadi. Navoiyning ijodiyotida estetik ideallar yorqin va nafis
tomonlarga egaligi bilan ajralib turadi.

Alisher Navoiy go'zallik masalasiga tasavvuf nuqtayi-nazaridan
yondashadi. Oллоh oliy go'zallik timsoli bo'lib, u dunyodagi barcha
narsalarni go'zal qilib yaratadi. Navoiy ijodida tasavvufning sirli jilolari
va teranliklari ham, hamsachilikning falsafiy-epik kengliklari,
serqirraligi va qudrati ham, g'azalning nozik, maftunkor obrazlilik va
musiqiylik ham birday o'z ifodasini topgan.

Taqdir ishq tojini qo'ygach boshimga,
Ishq yurtin keltirdi ul toj qoshimga.
Ishq gavharin dilga yashirdi davron,
Undan o't tutashdi ichu toshimga².

Alisher Navoiy asarlarini o'rganishdan maqsad – nafaqat estetik,
badiiy ehtiyojlarimizni qondirish, zavq olish, bilimlarimiz va
dunyoqarashimizni boyitish, aqlimizni charxlash, balki didimizni
yuksaltirishdan iboratdir.

---

¹ А.Навоий. Рубоийлар. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968.
48-бет.

² Алишер Навоий шеърятдан. -Т.: 1977. 111- бет.

Buyuk Navoiyning fikriga ko'ra, badiiy asar faqat go'zallikni kuylashi bilangina cheklanishi kerak emas, balki o'zi ham shaklan go'zal bo'lishi lozim.

Kamoliddin Husayn ibn Ali Voiz Koshifiy (1440-1505) mashhur yozuvchi, voizlik san'atining ustasi bo'lib, butun Markaziy Osiyoga tanildi. Koshifiy estetika haqidagi g'oyalari «Axloqi Muxsiniy» asarida bayon etdi. Bu asarida notiqlik san'atiga katta e'tibor berdi. Uningcha, notiq, avvalo, go'zal so'zlay olishi kerak, har bir aytadigan so'zi jarangdor va baland ovoz bilan eshilib tinglovchini o'ziga jalb etishi lozim. Ayniqsa, notiq o'z nutqida qiyofasi, yuz, qo'l va tana harakatlari bilan tinglovchilar diqqat-e'tiborini o'ziga tortishi katta ahamiyatga ega bo'ladi. Turli ranglar va ularning ma'nolari haqida Koshifiy quyidagi fikrlarni bayon qiladi. Agar oq rang nimaga ishora etadi, deb so'rasalar, aytil: sut rangiga ishoradir. Chunki sut go'daklarning ovqati bo'lib, go'daklar tarbiyasi o'shanga vobastadir. Agar yashil rang nimaga ishora etadi, deb so'rasalar, aytil: ko'kat rangiga ishoradir. Agar zangori (ko'k) rang nimaga ishora, deb so'rasalar, aytil: osmon rangiga ishoradir. Agar xudrang (tuproq rangi) nimaga ishoradir, deb so'rasalar, tuproqqa ishoratdir, deb aytil. Va shuni ham bilgilki: yerning xosiyati shuki, nimani topshirsang (eksang), ortig'i bilan qaytaradi (yetishtiradi) va xushbo'y g'iyohlar-u gullarni undiradi.

Tuproq bo'l, tuproq, lola ila gul undir,

Gulning mazhari axir tuproqdir, tuproq¹.

Koshifiyning notiqlik san'atiga qo'shgan katta hissasi bugungi kunda jamiyatimiz rivojlanishiga, qolaversa, kishilarni chiroyli so'zlashi, ma'noli va jozibador fikrlar bildirishiga olib kelmoqda.

Jaloliddin Davoniy (1427-1502) o'zining «Axloqi Jaloliy» asarida estetik fikrlarini ilgari surdi. Unda axloq va estetika masalalari bir-biri bilan qorishib ketgan. Davoniy olamdagi narsa va hodisalar o'zining nafosatini hikmatlarda ifodalaganligini ta'kidlaydi. Uningcha, kishi go'zalligini uning o'zi tashqi muhit orqali yaratadi. Inson ma'naviy jihatdan mukammal va baxtli hayotga ilm-ma'rifat, suhandonlik, estetik tarbiya bilan erishadi.

Zamondoshlari tomonidan Moniyi soniy «Ikkinchi Moniy», keyingi davr olimlari tomonidan «Sharq Rafaeli» deb nomlangan

---

¹ Хусайн Воиз Кошифий. Фугувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. -Т.: Абдулла Қодирӣ номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 47-бет.

Kamoliddin Behzod (1455-1537) XV asrning oxirida Sharq musavvirlik maktabini vujudga keltirdi. U musavvirlik san'atini Mir Said Ahmad Tabriziydan o'rgandi. Behzod o'zining ijodiy faoliyatida ko'plab allomalarning asarlariga miniatyuralar yaratdi. Xususan, «Hirotdagi «Bog'i Behisht» tasvir etilgan miniatyura asari K.Behzodning eng go'zal va nodir asarlaridan sanaladi»². Uning bu miniatyurasi bugungi kun musavvirlari tomonidan bebaho san'at asari sifatida e'tirof etilmoqda. Behzod tarixiy mavzuda, sevgi va muhabbat haqida, tabiat go'zalligi xususida bir qancha asarlar yaratdi. U Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», A.Jomiyning «Solomon va Absol», X. Dehlaviyning «Xamsa», Sa'diyning «Bo'ston» asarlariga miniatyuralar ishlagan.

K.Behzodning musavvirlik san'ati serqirra bo'lib, uning yaratgan san'at asarlari o'zining yorqinligi, nafisligi va bo'yoqlarining jimjimadorligi bilan ajralib turadi. Bu Sharq tasviriy san'atining yuqori cho'qqisi bo'lgan Behzod ijodi o'z davri musavvirlik maktabining yuqori bosqichi bo'lib qoldi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1529) o'zbek klassik adabiyotining yirik namoyandasidir. Bobur o'zining g'azallari, she'rlari, ruboiylarida Sharq xalqlarining go'zal siymosini eng nafis va yoqimli xarakterlarini iliq so'zlar bilan kuylab, hayotning ishq asosiga qurilganligi, yorsiz yashash mumkin emasligini quyidagicha ta'kidlaydi:

Menga oson durur bo'lsa agar yuz ming tuman dushman,

Vale bo'lmoq jahonda ey ko'ngul, beyor mushkuldir.

Bobur g'azallarining asosiy g'oyalari ishq va muhabbat, go'zallik va shodlik mavzulariga bog'lanib ketgan. Bobur o'zining badiiy-estetik qarashlarini «Boburnoma», «Aruz risolasi» asarlarida aks ettirgan. Bobur ijodiyotida insonparvarlik, san'atsevarlik, she'r san'atlari, barcha xalqlar nafosati, ya'ni san'ati, madaniyati, me'moriy yodgorliklarini hurmat qilish g'oyalari mavjud. Bobur «Boburnoma»da estetik jihatdan boy tabiat manzaralarini mohir musavvirdek tasvir etadi. Bu uning estetik tafakkuri yuksak didga ega ekanligini ko'rsatib turadi.

Temuriylar davri estetik tafakkuri taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida ma'muriy va madaniy qurilishlar, madrasa, masjid, karvonsaroy, rabotlar, ko'priklar va boshqa me'moriy obidalar ko'plab qurilgan bo'lib, Husayn Boyqaro

---

² Турсунали Кўзиев. Бехзод ва тамаддун. -Т.: Маданият, 2000. 7-бет.

davrida Hirot fan va madaniyat markaziga aylangan edi. Husayn Boyqaro ilm-u fanga homiylik qilib, uning davrida ilm-u fanning turli sohalarida allomalar ijod etishdi, adiblar, shoirlar, musiqashunoslar, hunarmand naqqoshlar va musavvirlar san'atning turli sohalarini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shishdi. Husayn Boyqaro fors va turkiy tillarda g'azal bitish iqtidoriga ega bo'lib, asosan turk tilida "Husayniy" taxallusi bilan ijod etgan. Husayn Boyqaroning ijodi haqida Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida "Ul hazratning xo'b ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'pdur va devon ham murattab bo'libtur", deb yozadi. Husayn Boyqaro hukmdorligi davrida ijod qilgan san'atkor va allomalardan Ustod Sayyid Ahmad g'ijjak, Ustoz Shohquli g'ijjak, Ustod Husayn udiy, Ustod Shayx Foniyy nayi, Xoja Mirak Naqqosh, Mavlono Xoja Muhammad naqqosh, Ustod Kamoliddin Behzod, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Osafiy, Binoiy, Sayfi Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiy, Ohiy, Shoh Husayn Koshiy, Hiloliy Ahliy, Muhammad Solih kabilar nom qozondilar.

Yevropa Uyg'onish davri estetikasi insonparvarlik g'oyalariga boyligi, ijoddagi uyg'unlik va muvofiqlik, nafosat va go'zallik, san'atning ijtimoiy hayotdagi o'rni kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu paytda bir qancha buyuk mutafakkirlar Petrarka, Bokachcho, Alberti, Donatello, Leonardo do Vinchi, Mikelandjelo, Rafael, Fransua Rable, E.Rotterdamskiy, Sheksper, Servantes kabilar yetishib chiqdi. Ular o'zlarining badiiy va san'at asarlarini yaratib qoldirdilar va Uyg'onish davridagi hayotbaxsh san'atni vujudga keltirishdi.

Uyg'onish davrining ilk insonparvarlik g'oyalarini ilgari surgan Franchesko Petrarka (1304-1374)dir. Uning estetik, adabiy va siyosiy qarashlari «Hayotdan bezish», «Yolg'izlikdagi hayot», «O'zim va boshqalarning johilligi haqida», «Avlodlarga maktublar» deb atalgan risolalarida o'z ifodasini topdi. O'zining badiiy asarlarida ishqiy lirika, vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan she'rlar yozdi. Petrarka birinchi bo'lib Yevropa poeziyasida xristian lirikasini va dunyoviy ishqni kuyladi. Uning bir qator lirik she'rlari o'zbek tiliga ham tarjima qilingan.

Yevropa Uyg'onish davri adabiyotining yirik namoyandasi Jovanni Bokachcho (1313-1375) nafosat haqidagi g'oyalarini o'z asarlarida ilgari surdi. Dastlabki asarlari «Filoko lo», «Filostraso»da sevgi sarguzashtlarini ifodaladi. «Ameto», «Fezolan parilari» asarida

dunyoviy ishq-muhabbatga qarshi bo'lgan diniy qarashlarni masxaraladi. Yuzta novelladan iborat «Dekameron» to'plamida oddiy inson va uning muhabbatini ulug'ladi, katolik cherkovi aqidalari hamda ruhoniylarining kirdikorlarini fosh etib, o'sha davr Italiya voqeligining haqqoniy manzarasini yaratdi. Bu to'plam bilan Bokachcho butun dunyoga mashhur bo'ldi.

Leon Battista Alberti (1404-1472) buyuk italyan arxitektori, san'atshunosi va adabiyotchisidir. U Uyg'onish davrining arxitektori sifatida birinchi bo'lib, cherkov qurilishlarini zamonaviy Rim me'morchiligi asosida bezadi. Alberti arxitektura va san'atga oid «Haykal», «Rassomlar», «Me'morchilik» kabi traktatlarini yaratdi. U ilmiy izlanishlari davomida rassomchilikning mohiyati, qadimiy Yunon-rim sarchashmalari, zamonaviy san'atning ijodiyotdagi o'rnini ko'rsatib berdi. O'z qarashlarida o'rta asr an'alarining ijtimoiy hayotdagi rolini aqliy jihatdan tahlil etib berdi.

Yevropa Uyg'onish davrining mashhur haykaltaroshi Donatello (1286-1466) hisoblanadi, u insonparvarlik g'oyalariga boy Yevropa san'atini yangi demokratik tamoyillar asosida rivojlantirdi. O'zining «Avliyo Mark» va «Avliyo Georgiy» haykallarida insonlarning baxtli hayoti, kuch va qudrati haqidagi o'z ideallarini yorqin aks ettirdi. Keyinchalik yaratgan «David» haykalida dunyoviy ruhning jamolini talqin etdi. Bu dunyoviy ruh Davidga ilohiy kuch bag'ishlab, uni doimo ilhomlantirib turishi jozibador ko'rinish orqali ifodalangan. Shuningdek, Donatello o'z haykallarini yaratarkan, ularda insonlarning ichki his-tuyg'ulari, quvonchu-tashvishlarini qiyofalar bilan tasvirlab, Uyg'onish davri haykaltaroshlik san'atini yuqori cho'qqiga ko'tardi.

G'arbiy Yevropa Uyg'onish davrining mashhur vakillaridan biri italyan rassomi va olimi Leonardo da Vinchi (1452-1519) bo'lib, uning ijodi asosiy qismini tasviriy san'at tashkil etadi. Leonardo da Vinchi real borliq go'zalligi, boyligini madh etuvchi ajoyib «Gul tutgan Madonna», (Ermitaj), «Vahiy», kabi san'at asarlari bilan butun san'at olamini boyitdi. U asarlarida kishilarning ichki kechinmalarini ularning yuz qiyofalari, xatti-harakatlarida ko'rsatib Uyg'onish davri san'atini rivojlantirdi. Shu bilan birga, u «Madonna Litta» (Ermitaj), «Qoyadagi madonna» kartinalarini, «Maxfiy kechalar» devoriy rasmini va boshqa kartinalarni yaratdi. U o'zi yaratgan san'at asarlarida dunyoni bilishda san'atning ahamiyati hamda o'ziga xos xususiyatlarini ochib berdi. Leonardo da Vinchi san'atning insonlar o'rtasidagi hamda jamiyatdagi

mavqeyini voqelikdagi go‘zallikni idrok etish va anglab etish bilan bog‘liq holda tushuntirdi. Umuman olganda, Leonardo do Vinchining san‘at asarlarida tashqi ko‘rinishdan jozibador, jilvali, nozik tabiatning ma‘nodor ohangi sezilib turadi.

Uyg‘onish davri madaniyatining buyuk arboblardan biri Mikelanjelo (1475-1564) edi. U, ayniqsa, haykaltaroshlik san‘atini yuqori cho‘qqiga ko‘tardi. O‘zining «Isyon ko‘tarayotgan qul», «Dovud», «Kentavrlar jangi» kabi haykallarida hayotiy kishilar qiyofasini tasvirladi. Insonlar qalbidan chuqur joy olgan bu san‘at asarlari o‘zining estetik did bilan yaratilganligi, unda san‘atning nozik qirralari ifodalanganligi, benihoyat ta‘sirchan qilib ishlanganligi bilan ajralib turib, turli holatda tasvirlangan qiyofalar Mikelanjelo estetik tafakkurining mahsulidir.

Uyg‘onish davridagi buyuk rassomlardan biri Rafael Santi (1483-1520) bo‘lib, u butun vujudi bilan go‘zal bo‘lgan insonni – uning chiroyli va baquvvat qaddi-qomatini, yuksak aql-zakovatini, olijanob xarakterini tasvirlashga intildi. Yosh Rafael o‘z san‘at asarlarida bino va inshootlarning ko‘rkam namunalarini chizib, arxitekturaga ham qiziqishini namoyon etdi. Uning quvonch va baxtni kuylagan san‘ati hayotni aks ettiradi. Rafael yaratgan ayollarning obrazlari («Madonna Kouper», «Bog‘bon madonna», «Kresloda o‘tirgan madonna») diqqatga sazovordir. Ayniqsa, «Sikst madonnasi» galeriyasi butun jahonga mashhur bo‘ldi. Bu asarda qaddi-qomati kelishgan yosh ayol bulutlar ustidan tantanali va ulug‘vor qiyofada, shaxlo ko‘zlarida ko‘ngilchanlik va mehribonlik alomatlari, o‘g‘lini beozor bag‘riga bosib ko‘tarib kelayotgan Mariya, uni hayajon bilan kutib olayotgan Rim papasi Sikst va avliyo Varvara aks ettirilgan. Rafael o‘z asarlarida ko‘rinishi to‘g‘ri mutanosiblikka ega bo‘lgan go‘zallikni topishga intilgan edi. Bu masalada buyuk rassom Rafaelning 1514-yili graf Kastilonega yozgan xati ibratli bo‘lib, «Men sizga aytsam, – deb yozadi Rafael, – go‘zal ayol rasmini yaratish uchun juda ko‘p go‘zallarni ko‘rishim kerak. Darvoqe, durustroq go‘zallarni tanlashda o‘zingiz yonimda bo‘lganingiz ma‘qul. Chunki men ham yaxshi maslahatchilarning, ham go‘zal ayollarning yo‘qligi vajidan xayolimga kelgan ayrim obrazlardan foydalanishga majburman». Bu fikrlari bilan Rafael har bir inson ko‘ngli nozik tabiatli bo‘lib, bir kishiga yoqqan go‘zal ikkinchi kishiga yoqmasligini ta‘kidlamog‘chi bo‘ladi.

Mashhur fransuz satirik yozuvchisi Fransua Rable (1494-1553) o'zining «Gargantuyura va Pantagryuel» nomli romanida o'z estetik g'oyalarini aks ettirdi. Romanda Rable qadimgi zamon xalq afsonalaridan foydalanib, zamonasining yomon illatli kishilarini ustalik bilan masxara qildi. Rable bu romanida masal, matal va maqollardan keng foydalandi. Shuning uchun ham uni jahon adabiyotida komik adabiyotning buyuk vakili sifatida e'tirof etishadi.

Erazm Rotterdamskiy (1469-1536) Yevropa Uyg'onish davrining insonparvar g'oyalarini ilgari surib, o'zining estetik g'oyalarga boy «Ovsar xonim maqtovi», «Betakallum suhbatlar», «Xat yozish san'ati haqida», «Ifoda boyligi to'g'risida», «Xristian nikohi xususida» kabi asarlarini yozdi. Bu asarlarda ijtimoiy hayotdagi axloqiy, estetik, maishiy masalalar keng yoritib berilgan. Xususan, «Ovsar xonim maqtovi» nomli falsafiy-satirik dramasida «me'yoridan ortig'i ortiq» degan g'oya bilan hayotning bebaho rolini tushuntirib berdi. Uning asarlarida voqelikning jozibador ko'rinishlari, shodlik va quvonch g'oyalari, go'zallik va xunuklik o'rtasidagi qarama-qarshiliklar aks ettirilgan.

Ulug' yozuvchi va dramaturg Vilyam Shekspir (1564-1616) butun hayotini teatr bilan bog'lagan edi. U avval aktyor bo'ldi, so'ngra esa Londondagi «Globus» teatrining egalaridan biriga aylandi. Shekspir tragediyalar, komediyalar va tarixiy dramalardan iborat 37 ta pyesa hamda ko'plab she'rlar yozgan. Yozuvchi hamma joyda yovuzlik hukm suradi, uning zahri hamma his-tuyg'ularda: ishonch hissida ham, haq va nohaqni his qilishda ham, sevgida ham bor, - deb o'ylaydi.

Shekspir insonlarning ichki dunyosi ulug'ligini chuqur his qiladi. Shuning uchun ham uning «Otello», «Qirol Lir», «Gamlet», «Romeo va Juletta», «Yuliy Sezar» kabi tragediyalari o'zining ichki mohiyati va mazmuni bilan kishilar qiziqishlarini o'ziga jalb etadi.

Shekspirning «Gamlet» tragediyasining qahramoni, «Inson naqadar san'atkorona yaratilgan-a! Aqli juda sog'lom. Har bir ishni aniq va mohirona bajaradi. U barcha olamning ko'rkidir» - deb xitob qiladi. Shuningdek, «Qirol Lir» tragediyasida Shekspir zebu-ziynat va aysh-ishrat ichida dabdabali hayot kechirayotgan bir to'da hukmronlar bilan son-sanoqsiz xalq ommasining azob-uqubatlarini ko'rsatadi.

Shekspir Uyg'onish davrining insonparvar fikrlarini o'z dunyoqarashidan kelib-chiqib xolisona baholab beradi.

Buyuk ispan yozuvchisi Migel Servantes (1547-1616) hisoblanadi. Servantesning asosiy asari «Don Kixot» romani bo'lib, unda u o'zining ma'lum darajada shaxsiy hayotini aks ettirib, asarda bosqinchilik, zo'ravonlik qoralangan, yaxshilik va mehr-shafqat ulug'langan. Romanning qahramoni Don Kixot odamlarning kamchiliklarini tuzatishga va tezlik bilan dunyoda adolat o'rnatishga intiladi. Besunaqay, novcha va ozg'in Don Kixot orqasidan doimo sodiq qurolbardori semiz, pakana Sancho Pansani ergashtirib yuradi. Romanda Don Kixot quyidagicha tasvirlanadi: Don Kixotning yarog'-aslahasi ota-bobolaridan qolgan qurollarning zang bosgan siniq bo'laklari, jangovar oti-qirchang'i ot, qurolbardori esa ayyor dehqon.

Hozirgi kunda Servantesning bu romani asosida balet, opera, drama, kinofilmlar, musiqiy asarlar, haykallar va ko'plab rasmlar yaratilgan.

Uyg'onish davri allomalarining estetik g'oyalari nafaqat g'arbda, balki butun dunyo estetikasi taraqqiyotida o'chmas iz qoldirdi. Shu bilan birga, keyingi davr ijodkorlari tomonidan bu paytda yaratilgan san'at va badiiy asarlar bebaho va noyob xazina sifatida e'tirof etildi.

S). Yangi va eng davr estetikasidagi asosiy oqimlar, yo'nalishlar.

XVII asrga kelib Yevropa mamlakatlarida ma'rifatchilik estetikasi jadal taraqqiy etdi. Ma'rifat davri nafosati o'sha davr madaniyati, fani va ma'naviyatining tobora yuksalib borishi bilan bog'liq edi.

Bu davr estetikasi o'z navbatida Angliyada – Sheftsberi, E.Byork, U. Xogart, D.Yum, Fransiyada - Volter, Monteske, D.Didro, J.J.Russo, Germaniyada - A.Baumgarten Vinkelman, Lessing, Gyote nomlari bilan bevosita bog'liqdir.

Angliyada dastlabki estetik g'oyalarni ilgari surgan mashhur axloqshunos va estetika nazariyotchisi Antoni Eshli Kuper Sheftsberi (1671-1713) o'zining «Odamlar, xulq-atvorlar, fikrlar, zamonlarning tavsifi» nomli asarlar to'plamini yaratdi. Bu to'plamda u axloq va estetikaning hissiyot bilan birga tug'ma ravishda vujudga kelganini ta'kidladi. Ezgulik eng yuqori huzur-halovat, aqliy lazzat beruvchi narsa hisoblanadi. Insonni ezgulikka undaydigan kuch «g'ayrat-shijoat» vositasida amalga oshadi. Go'zallikning mezonini uning natijalarida emas, balki qarama-qarshilikdadir. Ezgulikka intilish ana shu go'zallik

va axloqdadir. Sheftsberining axloqiy-estetik ideali har tomonlama rivojlangan shaxsdir. Ezgulikka erishishning asosiy sharti, ezgu narsalarning hammasi, estetik jihatdan go'zal bo'lib, Sheftsberining fikriga ko'ra go'zallik uyg'unlikdadir. Shuningdek, uning asarlarida go'zallik ruhiyatda, ruh dunyosida, tirik tabiatdagi nafosatda ekanligi aytiladi.

Mashhur ingliz adibi va estetigi Edmond Byork (1729-1797) «Bizning yuksak va a'lo darajadagi g'oyalarimizning kelib chiqishida falsafiy tadqiqotlar» nomli asarida estetikaning zamonaviylashganligini bayon etib, u insonning dunyoda turli xil estetik holatda yashashi hissiyotining hayotga ta'sir ko'rsatishini aytadi. Byorkning fikriga ko'ra insonning hislari juda yaxshi tashqi dunyo bilan aloqada bo'lishi va beg'araz sevgini yaratishi kerak. Inson tug'ilganidan boshlab jamiyatdagi estetika qonun-qoidalariga amal qilib, nafosat olamiga bog'lanib yashaydi, deydi u.

Byork did muammosi bilan ham shug'ullanadi. U estetik did insonlarning tabiiy qobiliyatlari: his, tasavvur, fikrlash qobiliyatlari asosida shakllanadi deydi. Hamma narsa insonlarda oqilona did tarzida shakllanib, har bir kishida har xil did bo'lishi masalasiga ham e'tibor qaratiladi. Byorkning falsafiy-estetik dunyoqarashini tahlil etar ekanmiz, insonning qobiliyatlari doimo cheksiz ravishda rivojlanib borishini ko'ramiz.

Ingliz rassomi va san'atshunosi Uilyam Xogart (1697-1764) ijtimoiy-tanqidiy qarashlari orqali Yevropa san'atining milliy ingliz maktabi realistik janri va rassomchiligiga asos soladi. Uni rassomchilikka oid «Pulxo'r taqdiri», «Zamonaviy nikoh» kabi axloqiy va satirik gravyuralari mashhur qildi. San'at haqidagi fikrlarini bayon etarkan, «nafosat chizig'i» olamda mavjudligini aytadi. U «Go'zallar tahlili» traktatida san'atga baho berishning o'z ijodidagi oliy cho'qqisiga erishdi. Unda estetika nazariyasiga yuqori baho berilib, san'atning rassomlar ijodidagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Ma'rifatchilik davrida Angliya estetik dunyoqarashini David Yum (1771-1796) rivojlantirdi. U estetikaga oid «Inson tabiati haqida traktat», «Esse» singari asarlarini yozdi. U jamiyatdagi estetik munosabatlarni subyektiv tomondan hal etdi. Yum kishi didining ruhiy jarayonlardagi o'ziga xos xususiyatlari go'zallik qonunlari uyg'unlik, umumiy tamoyillar hamda asosiy estetik baholar go'zallik va xunuklikda deb aytadi. Uningcha, estetik did insonning xususiyati

orqali aqlda mujassam bo'ladi. Estetik munosabatlarning subyektiv jihati go'zallikning umumiylikni keltirib chiqaradi.

Keyinchalik Yumning estetik g'oyalari asosida Shiller san'atdagi «Qarama-qarshi hissiyot» qonunini yaratib berdi.

Ma'rifatchilik davri estetikasini Fransiyada mashhur yozuvchi Mari Fransua Arue Volter (1694-1778) boshlab berdi. U «Brut», «Saroy didi», «Orlean qizi» kabi tragediyalarida o'zining estetik qarashlarini ifodaladi. U «Saroy didi» tragediyasida estetik didning san'at bilan bog'liqligi, didning yaxshi yoki yomonligini ta'kidlab. Yaxshi did tabiiy ravishda haqiqiy go'zallikdan kelib chiqadi. Hozirgi zamonda esa yaxshi did aqlga bog'liq bo'lib, ijtimoiy hayot va san'atda namoyon bo'ladi. Uningcha, san'at va fanning rivojlanishi tabiiy qonunlarga bog'liq bo'lib, insonning yovvoyi hayotdan tabiat hukmroniga aylanishida tabiiy qonunlar katta ahamiyatga ega. Insoniyat tarixi va sivilizatsiyasi shu tarzda shakllanib «Yovvoyilik» bosqichidan «sivilizatsiya» bosqichiga o'tgan. Volter qarashlari o'zidan keyingi rus estetik tafakkuriga asos bo'lib xizmat qildi.

Fransiyada ma'rifatchi Sharl Lui Monteske (1689-1755) «Eron maktublari», «Qonunlarning ruhi to'g'risida», «Tabiat va san'atda tajribaning ishlab chiqilishi» kabi asarlarida o'zining estetik tafakkurini bayon etdi. Monteske san'at bilimlari teatrda, estetik tarbiya jarayonida, musiqaga bo'lgan qiziqishda namoyon bo'lishini tushuntirdi. Uningcha, asosiy lazzat tabiatga nisbatan tiniq va tez ilg'ab olish qobiliyatida vujudga keladi. Go'zallik narsalarning o'zida, biz ularni sezamiz, idrok etamiz, xolos.

Monteskening ma'rifatchilik g'oyalari zamondoshi Deni Didro tomonidan davom ettirilib, fransuz yozuvchisi, estetigi va rassomi Deni Didro (1713-1784) o'zining «Rassomchilik to'g'risida tajribalar», «Salonlar», «Aktor haqida paradokslar» kabi asarlarida tasviriy san'at, poeziya nazariyasi, aktyorlik mahorati xususida so'z yuritadi. U san'at va badiiy tanqid masalalariga doir ko'plab g'oyalarni ilgari surib, yangi realizm estetikasini rivojlantirdi hamda go'zallik va nafosat, quvonch va shodlik g'oyalarni targ'ib qildi. Didro roman va dramalarida o'zi ishlab chiqqan nazariy tamoyillardan foydalandi. Didroning fikricha, san'at jamiyatda insonlarni tarbiyalab, xalqning turmush tarzini farovon etadi. Oddiy odamlar hamisha o'z hayotlarida axloqiy va estetik qoidalarga amal qilgan holda yashaydilar. Rassomchilik qobiliyati ham tabiiy ravishda vujudga keladi. Didro go'zallik, to'g'rilik, yoqimlilik

tushunchalari san'atning asosiy mezonini deb baho beradi. Shu tushunchalar orqali narsalarning yorqin obrazi oyna singari san'atda aks etadi. Bu bilan san'atda narsalarning chuqur ma'nosi, mazmuni, mohiyati turli g'oyalar tarzida ifodalanadi, deydi Deni Didro.

Didro o'zining «Aktyor haqida paradokslar» nomli asarida aktyorlarda musiqa va raqs, rassomchiliklar barchasi san'atning mahsuli ekanligini tushuntiradi.

Deni Didroning zamondoshi Jan Jak Russo (1712-1778) fransuz ilm-fani va san'ati rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Estetikaga doir «Fanlar va san'atlar haqida mulohazalar» asarini yozib, unda insonlarning o'sha davr sivilizatsiyasini «tabiiy holat» g'oyasiga bog'lab tushuntirdi. Uningcha, odamlar «tabiiy holat»ning go'zallik va xunuklik tushunchalariga amal qilib, nasl-nasabidan qat'iy nazar bir-birlari bilan do'st va inoq bo'lishi kerak. Russo nafosat haqidagi fikrlarini ko'plab roman, she'r, poema, komediya va yaratgan operalarida bayon etdi.

Ma'rifatchilik g'oyalarini nemis faylasuflari g'oyat katta qiziqish bilan targ'ib etishdi. Xususan, Aleksandr Baumgarten «estetika» atamasini fanga olib kirib, nemis klassik estetikasiga asos soldi. U estetikani tajribaviy bilimlar va tafakkurning mahsuli sifatida san'atga xos tushuncha ekanligini aytadi. Baumgarten fikricha, go'zallik «hissiy bilishning mukammalligi»dir. Go'zallik doimo san'atda amal qilib, kishi nafosat olamining ichki va tashqi ko'rinishini tartibga solib turadi. Uningcha, hissiy bilish go'zallikni yaratadi, san'atda rang-barang obrazlarni, mantiqiy qarama-qarshilik tartibotini vujudga keltiradi. Baumgarten hissiy bilish masalalariga doir «Estetika» asarini yozdi va bu asar tugallanmay qoldi. Baumgartenni estetikaning asoschisi deya olmasakda, u fanga kiritgan «estetika» tushunchasi estetik fikr rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Nemis ma'rifatchisi va san'at nazariyotchisi Iogann Ioaxim Vinkelman (1717-1768) klassisizm estetikasining rivojiga o'zining katta hissasini qo'shdi. Uning estetik dunyoqarashi Baumgartenning ma'ruzalarini eshitish asosida shakllandi. San'atning mohiyatini tabiatda va qadimiy obrazlarda ekanligini ta'kidladi. O'zining «Qadimgi zamon san'ati tarixi» asarida san'at tarixini tadqiq etdi. Uning fikricha, san'atning rivojlanishi rang-barang tabiiy iqlimga, jamiyatdagi erkinlikka bog'liq. Shu erkinlik natijasida «olijanob oddiylik va vazmin ulug'vorlik» timsoli sifatida qadimgi Yunon san'atining estetik g'oyalari rivojlangan. Vinkelmanning san'at sohasida olib borgan

tadqiqotlari klassisizm estetikasini qiziqarli bo'lishi va dunyo estetikasida yorqin nur sohib turishi uchun katta ta'sir ko'rsatdi.

Nemis ma'rifatchilik g'oyalari Gotxold Efraim Lessing (1729-1781) o'z asarlarida tarannum etdi. U «Oqil Natan» dramatik poemasi bilan nemis realistik dramasi va teatriga asos soldi. O'zining «Masal haqidagi mulohazalar», «Laokoon», «Gamburg dramaturgiyasi» kabi asarlarida zamonaviy nemis estetikasini yaratdi. Bu asarlar orqali Lessing jahon estetik tafakkurini poeziya, dramaturgiya, teatr sohasini realizm tamoyillari bilan himoya qiladi. Shuningdek, klassisizm nazariyasi va tajribasiga e'tiroz bildiradi. U yaratgan san'at asarlarining barchasi o'zining go'zallik sohasi bilan bog'langanligi jihatidan ajralib turadi. Lessing san'atning turli shakllari va janrlaridagi obyektiv qonunlarni ochib berishga harakat qildi. Ayniqsa, bu qonunlar san'atning teatr sohasida axloqiy-tarbiyaviy tomoni muhimligini ko'rsatdi. Uning serqirra ijodi nemis klassik adabiyotiga asos bo'lib xizmat qildi.

Ma'rifatchilik rivojida Iogann Volfgang Gyote (1749-1832) bir qancha dramalari va qator she'riy asarlari bilan mashhur bo'ldi. O'zining «Yosh Verterning iztiroblari» romani, «Fuqaro general» dramasi, «Nemis muhojirlari suhbatlari» novellasi kabilarda estetik dunyoqarashini namoyon etdi. «Yosh Verterning iztiroblari» romanida ishq sarguzashtlari ijtimoiy voqealar bilan bog'lanib ketadi. Gyote estetikasi va badiiy asarlari o'zidan keyingi jahon san'ati nazariyasi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Ma'rifatchilik davri allomalarining estetik tafakkur bobidagi qarashlari va g'oyalari g'arb mamlakatlarida olam go'zalligini chuqur his etish, kishilar estetik ongini zamonaviy nafosat olami qadriyatlariga bilan boyitib borish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Nafosat sohasidagi idealistik fikrlar XVIII asrning oxiri XIX asr boshida Germaniyada Kant, Gegel, Fixte, Shiller, Shelling kabi nemis falsafasi klassiklarining asarlarida rivojlantirildi.

Nemis klassik falsafasining asoschisi Immanuil Kant (1724-1804) bo'lib, uning estetik g'oyalari keyinchalik Gegel tomonidan rivojlantirilgan. Kant «Mulohaza qobiliyatini tanqid» asarida «sof did mulohazasining asosiy belgisi butunlay beparvolik, tushunchaning yo'qligi, subyektning qandaydir ichki holati ifodasi bo'lgan buyuk shaklini mushohada qilishdan tashqari birdan-bir tashqi maqsadning mutlaq yo'qligidan» deb hisoblaydi. Shunday qilib, Kant voqelikda

mavjud bo'lgan narsa nafosat, go'zallik bahosini, ijtimoiy hayotdagi san'atning vazifasini, badiiy ijod jarayoni mohiyatini talqin etadi. Kantning nafosati sof falsafiy fan darajasiga ko'tariladi. U nafosat tarixida birinchi bo'lib, nafosatning o'ziga xos mazmunini tadqiq qildi. Estetikada Kant go'zallikni «maroqlanmagan» huzurdan iborat qilib, bu huzurda narsalarning mavjud yoki mavjud emasligi san'at asarlarida tasvirlanganligiga bog'liq ekanligi, u faqat shaklning natijasida yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. U har bir kishining qadr-qiymati jamiyatning baxt-saodati yo'lida toptalmasligini tushuntirdi. Poeziya san'ati go'zallikning oliy turi deb, poeziya idealini yuqori ko'tardi. San'atning bu turi aql orqali o'zining rang-barangligini vujudga keltiradi. Go'zallik san'atning oliy ko'rinishi, bebaho estetik ideal, deb uqtiradi.

Kantning estetik g'oyalari Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831) takomillashtirib, nemis klassik estetikasini nafosatli fikr cho'qqisi va umuman bu estetikani idealistik nafosatning so'nggi bosqichiga etkazdi. U yoshligidanoq estetikaga qiziqdi. Uningcha, olamda «mutlaq g'oya» mavjud, ya'ni u barcha haqiqat va go'zallikning asosidir. Estetika ana shu «mutlaq g'oya»ning yuqoriga qarab rivojlanishida murakkablashib boraveradi. Insonning estetik faoliyati san'at va nafosat olamiga bevosita bog'lanib ketaveradi. Go'zallikni hamma inson his etadi: biz hayvonlarning go'zalligini gapiramiz, bir-birimizning nafosatimiz, ya'ni insonning baquvvatligi, mardligi, xushmuomalaligi va boshqalar. Go'zallik - bu hissiy g'oyalarning shaklidir. Biz hislarimiz orqali estetik tushunchalarning borliqda mavjudligini bilib olamiz. Ichki go'zallik esa san'atda, demak san'atning go'zalligi rassomning ichki dunyosidir. Rassom san'atning rang-barang turlarini o'zining dunyosi bilan anglab, keyin uni rassomchilik qobiliyati natijasida namoyon etadi. Gegel «Ruh fenomenologiyasi», «Estetika haqida leksiylar» nomli asarlarida nafosat g'oyalari ilgari surdi. U estetikaning bir qator muammolarini ishlab chiqishda o'zining katta hissasini qo'shdi. O'zidan oldin yashagan davr san'atkorlarining estetik bilimlariga to'g'ri baho berdi va san'atning nozik tomonlarini ochib ko'rsatdi.

Nemis klassik estetikasining vakillaridan biri Iogann Gotlib Fixte (1762-1814) borliq nafosati haqidagi g'oyalari bilan mashhur bo'ldi. U olamdagi go'zallik «Men»¹ni hamma narsaning yaratuvchisi, ularning go'zalligiga qudrat bog'lovchi ijodiy kuch sifatida e'tirof etadi. U

---

¹ Мен – ақл, онг сифатида талқин этилмоқда.

odamda sof «Men» va nazariy «Men» borligini ta'kidlaydi. Fixte olamdagi sof «Men»ni g'ayri hissiy doimiy go'zallik tarzida, nazariy «Men»ni esa vaqtinchalik hissiy go'zallikni yaratuvchi sifatida talqin etadi. Uningcha, sof «Men» butun kishilar go'zalligini o'zida aks ettiruvchi borliqning asosi, sof reallikdir. Fixte o'z qarashlarida axloqiy-estetik fikrlarni ham ilgari surdi. U aytadiki, axloq uchun markaziy masala erkinlik. Bu erkinlik kishilar nafosat dunyosining rang-barang bo'lishiga olib keladi. Shu asosda kishilarning axloqiy qarashlarida olamning go'zalligi o'z ifodasini topadi.

Mashhur nemis estetigi va shoiri Iogann Fridrix Shiller (1759-1805) «Nafosat va fazilat to'g'risida», «Estetik tarbiya haqida maktublar» deb nomlangan estetik asarlarini yozdi. Shuningdek, «Qaroqchilar», «Makr va muhabbat» kabi dramalarini e'lon qildi. Biroq bir qancha asarlarida shoir mavhum estetik ideallarini izlab voqelikdan yiroqlashadi. 1790-yilda Shiller Kant falsafasi va estetikasi tarafdoriga aylandi, lekin u hamma jihatdan ham bu mutafakkirga ergasha olmadi. Shiller san'atga ezgulik yaratuvchi uyg'un shaxsning shakllanishi vositasi deb qararkan, insonga chinakam erkinlikka erishishga faqat san'at yordam beradi, deb hisoblaydi.

Fridrix Vilgelm Yozef Shelling (1775-1854) nemis klassik estetikasida ilg'or g'oyalarni ilgari surdi. Shelling estetikasi romantizm maktabi asosida rivojlandi. O'zining «Transendental idealizmi sistemasi»da estetik g'oyalarini ilgari surib, uningcha, san'at falsafaning kuchi bo'lib, inson qadriyatlarini poeziya, shuningdek fanlarda namoyon etadi. Shellingning estetik tushunchalari tarixiy bosqich mahsulidir. Go'zallik Shelling fikricha, ma'naviy-ruhiy hosila hisoblanadi. Dastlabki san'at kurtaklari mifologiya negizida shakllangan. Keyinchalik kishilarning mifologik qarashlari diniy dunyoqarashga aylana borib, olamdagi nafosat xudo tushunchasiga bog'lab tushuntirila boshlanganligini ta'kidlab o'tadi. Shelling estetika muammolariga bag'ishlab «San'at falsafasi», «Tabiatda san'atga bo'lgan munosabatlarining tasvirlanishi» nomli asarlarini yozdi. Uning estetik dunyoqarashi o'z davrining sermazmun g'oyalariga boy tarzda jamiyat rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Umuman olganda, nemis klassik estetikasi o'zining jozibador va ma'nodor xislatlari bilan o'sha davr fani va madaniyati, san'ati, estetik fikr rivojida yorqin iz qoldirdi. Bu esa o'z navbatida nemis klassik estetikasi voqelikni badiiy obrazlarda keng qamrovli estetik

tushunchalar orqali aks ettirib estetik fikr taraqqiyotiga katta xissa qo'shganligini ko'rsatadi.

Olmon mumtoz estetikasida ratsionalizm o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan bo'lsa, undan keyingi ba'zi falsafiy ta'limotlar norasionallik asosida ish ko'rdilar. Ana shu norasionallik yo'nalishining dastlabki yirik namoyandalaridan biri buyuk olmon faylasufi Artur Shopenhauer (1788-1860)dir.

Shopenhauerning nafasat falsafasi asosan «Olam ixtiyor va tasavvur sifatida» deb nomlangan yirik asarida bayon etilgan. Faylasuf san'at bilan fanni bir-biriga solishtirar ekan, san'atni narsalarning asoslanish qonunidan mustaqil tarzda «mushohada qilish turi» deb ataydi. Estetik mushohada obykti alohida narsa emas, balki asoslanish qonuni harakati ostidan olingan g'oya afltuncha ma'nodagi g'oya. Uni aql bilan emas, fahm (intuitsiya) yordamida payqash mumkin. San'atning fandan ustunligi ham ana shunda. Shu ma'noda Shopenhauer «g'oya»ni «tushuncha»ga qarshi qo'yadi. Tushuncha fanga zarur, san'at uchun esa befoyda. San'atning maqsadi-g'oyani in'ikos ettirish. San'at turlarining farqi esa ulardagi ifoda materiali bilan belgilanadi. «San'atning mohiyati shundaki, — deydi Shopenhauer, — unda bir hodisa minglab hodisa uchun javobgar», u muhim voqeahodisani olib, nomuhimini tashlab yuboradi. Obraz-mushohadali g'oya, u tushunchadan farqli tarzda, son-sanoqsiz alohida narsalarning o'rini mantiqiylik hamda mavhumiy umumiylik vositasida emas, balki fahmiy (intuitiv) idrok va tasavvur yo'li bilan egallaydi.

Buyuk olmon faylasufining fikriga ko'ra, daho ijod mahsuli aslo manfaat obykti bo'lmaydi, foydasizlik uning eng muhim belgisi. Estetik idrok etishning vazifasi - foyda emas, lazzat. Bu fikrni Shopenhauer istisnosiz barcha san'at turlariga tatbiq etadi. Masalan, me'morlikda, bino nechog'li qulay, foydali, me'moriy obida namunasi bo'lgani uchun emas, balki sof estetik maqsadga-go'zallikdan lazzatlanishiga me'mor qanchalik erishganiga qarab, san'at asari hisoblanadi. «Har qanday san'atning asl maqsadi-go'zallik», deydi faylasuf. Boshqa bir o'rinda u mana bunday fikrni o'rtaga tashlaydi; «To bizga taalluqli emas ekan, hamma narsa go'zal... hayot hech qachon go'zal bo'lmaydi, faqat san'at ko'zgusi tozalagan hayot manzaralarigina go'zal».

Shopenhauerning shogirdi Fridrix Nitsshe (1844-1900)ning qarashlari ham nihoyatda o'ziga xos. U estetikaga doir asarlarida

jumladan, «Fojianing tugʻilishi» risolasida Suqrot dan to Shopenhauergacha boʻlgan nafasatshunoslikni «qayta baholab» chiqadi; tarixda haqiqat (aql) va goʻzallik oʻzaro hamkorlik yoki juda boʻlmasa, «qoʻshnichilik» qilgan. Nitsshening fikricha, nafasatshunoslikda «hamma narsa goʻzal boʻlishi uchun oqilona boʻlishi kerak» degan suqrotchilikdek yanglish yoʻl yoʻq. Nitsshe romantiklar oʻrtaga tashlagan «goʻzallik Xudoning haqiqati» degan fikrni rad etib, goʻzallikni Xudo-sanʼatkor tomonidan yaratilgan illyuziya-xomxayol xayolot deb atadi. Haqiqat (aql) bilan goʻzallik, uning nazdida, tenglashtirib va sigʻishtirib boʻlmaydigan, bir-biriga zid tushunchalardir.

Sanʼat, Nitsshening fikriga koʻra, inson uchun ikki xil maʼnoda ovutish manbasi boʻlib xizmat qiladi. Birinchidan, unda barcha mavjudotlar metafizik birligi, koinot asosining mangu birligi aks etadi; ikkinchidan, oʻz iztiroblaridan diqqatini tortib, hayotni sevishga undaydigan goʻzal qiyofalar (obrazlar) dunyosini yaratadi. Sanʼat asaridagi alohida individning iztirobu quvonchlarida, fikriy va hissiy harakatlarida tipik holatni, mazkur individ va unga qavmdosh boʻlgan barcha individlar uchun umumiy boʻlgan hayotning mangu ifodasini koʻrish mumkin. Qaysidir bir fojiiy qahramonning, masalan, Hamletning iztirobu quvonchlari, Hamletdan keyin ham yashab qoladi, chunki ularda olamiy hayot barcha odamlarda, bir-birini almashtirayotgan avlodlarda yashayotgan nimadir mavjud. Biz estetik mushohada paytida begona hayajonni, begona iztirob va quvonchni xuddi oʻzimiznikidek qabul qilamiz; biz qaysidir bir roman yoki fojia qahramoniga hamdardlik hissini tuyamiz, chunki bizda ham, unda ham, har bir individda roʻy beradigan iztirob va quvonchni, oʻsha-oʻsha bir xil mohiyatni, olamiy hayotning yagona manbayini koʻramiz. Fojia bizga beradigan lazzatning siri ana shunda. Fojia qahramonning oʻlimi bilan tugaydi, lekin, Shunga qaramay, biz undan koʻnikish va yupanchning quvonchli hissini tuyamiz. Biz nimaiki qahramonda oʻlgan boʻlsa, oʻzimizda yashashda davom etayotganini anglaymiz; oʻlim ustidan tinimsiz gʻalaba qilayotgan, bir individ halokatidan soʻng boshqasida yangilanadigan, qayta tugʻiladigan abadiy hayotni his etamiz. Fojia bizni oʻz shaxsimizdan, barcha oʻtkinchi va cheklangan narsalardan yuksakka koʻtaradi, Shu bilan individga xos vaqt qoʻrquvi hamda oʻlim qoʻrquvini engadi. Fojianing bu xususiyati qadimgi Yunonlar tomonidan yaxshi anglab etilgan edi; ular uchun fojia ruhi

Dionitsiy-Vakx, abadiy o'lib, abadiy tiriladigan ma'bud qiyofasida namoyon bo'ladi. Olamiy hayotning birligi va abadiyligi haqidagi tasavvur dastlab Dionisiy tantanalarida ifoda topdi, keyinchalik esa barcha Yunon fojialarining asosidagi mohiyatga aylandi. Bu dionisiycha asos san'atning, xususan, Yunon san'atining to'liq mazmun-mohiyatini anglatmaydi.

Nitsshe ikkinchi - appoloniycha asosni ham keltiradi. Ba'zan tushda biz tush ekanini bila turib, uyg'ongimiz kelmaydi, chunki tushimiz go'zal. San'at ham bizga shunaqa ta'sir ko'rsatadi; u biz uchun go'zal xayollar, maftunkor qiyofalar dunyosini yaratib beradi va biz hayotimizning davom etishini istaymiz; biz o'z individual mavjudligimizning aldovidan ko'z olgimiz kelmaydi, chunki biz sehr ostidamiz. Biz go'yo hayotimizga qarata; sen aldamchisan, lekin seni xohlaymiz, chunki sen go'zalsan degimiz keladi. San'atning ana shunday asosini Nitsshe appoloncha deb ataydi. Nurafshon Appolon-qo'shiq va raqs ma'budi qadimgi Yunonlar nazdida yashash va quvonchning arziydigan go'zal xayollar dunyosini o'zida namoyon etgan. Appolon butun Yunoniy Olimp g'oyasini o'zida ifodalaydi. Go'zal ma'budlarni mushohada qilar ekan qadimgi Yunon iztirobni unutadi va o'lim qo'rquvidan qutuladi. Yunon nazdida ma'budlar o'zlari yashayotgani va quvonayotgani bilan uning ham mavjudligini tasdiqlaydilar.

Shunday qilib, san'atda, Nitsshening tushunchasiga ko'ra ikki qarama-qarshi intilish mavjud. Fojiada san'at individual mavjudlikning aldamchiligini fosh etadi va bizni qahramon halokatidan quvonishga majbur qiladi; san'atning dionisiycha yo'nalishi shundan iborat. Boshqa jihatdan, appoloncha yo'nalish chiroyli yolg'on bilan bizni ovutadi va aldamchi, tuban hayotga sehrarlik jodulari bilan tortadi. Dionitsiycha yo'nalishdagi san'at o'zini musiqada namoyon qiladi; u bizni o'z-o'zida yagona bo'lgan olamiy ixtiyorning sirli ohangiga olib kiradi. Appoloncha yo'nalish esa turli-tuman hodisalarning go'zalligini abadiylashtiradigan elastik san'atda ifodasini topadi. Nitsshening san'at nazariyasi asosiy tushuncha-dekadans (tanazzul). Dekadansning sababini Nitsshe, eng avvalo, «davarning plebeylik ruhida», madaniyatning demokratlashuvida ko'radi. Demokratiya «kichkina», o'rtamiyona odamning, ommaning tantanasiga olib keladi; demokratiyada shaxsning o'rtamiyonalashuvi, ommaviylashuvi ro'y beradi. Faylasufni o'z zamonasidagi san'atning ommaga hissiy ta'siri,

odamni mast qiluvchi ezgulik va adolatning mavhum ideallari bilan ommaning sururiy maroqlanishi cho'chitadi. Nitsche madaniyatning, shu jumladan, san'atning ommaviylashuviga, san'atdagi ommaviychilikka qarshi chiqadi. Chunki badiiy ijod ayrim iste'dodli odamlarning mashg'ulotidan hamma shug'ullanaveradigan kasbga aylanib qolishi, har bir individ o'zining «kichkinagina men»ini san'at orqali ifodalashi mumkin. San'at esa, Nitsche fikriga ko'ra, ilk xaosdek, vujudga kelishning noratsional ma'nodagi oqimi bo'lmish «umuman hayot»ga xizmat qilmog'i lozim; uni alohida lahtak-luhtaklar orqali emas, yaxlit ifodalamog'i kerak. Dekadans san'ati buning uddasidan chiqa olmaydi. Dekadansni engib o'tish va shu bilan san'atni soxta yo'ldan chiqarib olish uchun dekadansning ich-ichiga qadam-baqadam kirib borish shart. Ana shu tarzda olg'a borish uchun ortga, hayot «sog'lom, haqiqiy san'at» taraqqiyotiga imkon bergan go'zallik «ezgulik va yovuzlikdan narida» bo'lgan zamonlarga murojaat qilmoq lozim. Ya'ni «bemor» dekadans romantikasini sog'lom «dionisiycha» surguga aylantirish kerak. Nitsche san'atkorlarni shunga chaqiradi.

Bu davrga kelib Rossiyada ham falsafiy tafakkur yuksak darajaga ko'tarildi, rus san'ati mislsiz taraqqiyotga etishdi. Shu bois XIX asr oxiri va XX asr boshlarida rus tafakkurini tom ma'noda mumtoz deb atash mumkin. Ana shu mumtoz tafakkurning etakchi vakillaridan biri-Nitsshening zamondoshi, shoir, ilohiyotchi, faylasuf Vladimir Sergeevich Solovyov (1853-1900)dir.

Solovyov go'zallikni o'zining ziddidan, ya'ni xunuklikdan (go'zal insoniy vujud xunuk embriondan vujudga kelganidek), bir-biriga qarama-qarshi ikki ibtido-modda va nurning o'zaro birikuvidan tug'iladi deb hisoblaydi. Qayerdagi modda nurafshon bo'lsa, o'sha erda go'zallik hodisasini uchratish mumkin. Modda va nurning uzviy omuxtaligi-hayot, deydi Solovyov. Shu bois qayerda hayotning ichki to'laqonligiga erishilsa yoki uning hodisalari «jonli kuchlar o'yini taassurotini» qoldirsa, tabiat o'sha erda o'zining bor go'zalligi bilan namoyon bo'ladi. Nur va hayot-tabiaddagi estetik mazmuni baholashning ikki asosiy mezon.

Buyuk rus mutafakkiri tabiiy go'zallikni uning noorganik dunyodan organik dunyoga, undan insonga qarab taraqqiy etib borishida ko'radi. Noorganik dunyoda go'zallik ikki turda mavjud bo'ladi; ziyoiy go'zallik (yulduzli osmon, kamalak, olmos) va hayotni oldindan anglatuvchi hodisalar aurasi (shildiragan irmoq, sharshara v h.)

sifatidagi go‘zallik. Nobatot dunyosidagi nafosatli makonda hayratda qoldiradigan bezakdorlikka ega bo‘lgan go‘zallik etakchilik qiladi. Bunday go‘zallikning oliy ifodasi gullardir. Hayvonot dunyosida go‘zallik naqshlar (ranginlik) va musiqiy shakllarda namoyon bo‘ladi. Tabiiy go‘zallik o‘zining oliy ifodasini insonda topadi; u tabiat dunyosidagi nafosat idealining eng mukammal ko‘rinishi; ong ato etilgan inson tabiat voqeligini ijodiy o‘zlashtirishga qodir. Biroq, Solovyovning fikricha, so‘nggi paytlarda tabiat va inson orasida qarama-qarshilik chuqurlashib bormoqda; inson tabiatga, qandaydir qiyofasiz bir narsaga qaraganday munosabatda bo‘lmoqda. Shu bois faylasuf ekologik muammoni axloqiy jihatdan hal etishning yagona usulini go‘zallikda ko‘radi. Bu o‘rinda san‘at asosiy tarbiyachi rolini o‘taydi.

Vladimir Solovyov san‘at oldiga uch yoqlama vazifa qo‘yadi:

1) tabiatning «estetik yopinchisida» ifoda topmaydigan jonli g‘oyani, uning ichki mazmunini moddiylashtirish;

2) tabiatning estetik borlig‘ini ruhiylashtirish;

3) uning muayyan hodisalarini mangulikka dahldor hodisalarga aylantirish. Mana shu vazifani bajarib borish jarayonida san‘at ilhomli karomatga aylanadi, voqelikning o‘zida esa moddiylikni ma‘naviylashtirish jarayonlari kuchayadi. Inson san‘ati komil go‘zallikdan bevosita va bilvosita ogoh etishdir. Bevosita ogoh etish musiqa va lirik she‘riyatda ifodalanadi. Bilvosita ogoh etishning shakli ikki tomonlama bo‘ladi: a) tabiiy go‘zallikni kuchaytirish, ideallashtirish (me‘morlik, rangtasvirli manzaralar); b) ideal va voqelikning mos kelmasligini ifodalash (qahramonlik eposi, fojia, kulgi (komediya). Xullas, Vladimir Solovyovning san‘at falsafasi dunyoni estetik tarzda ro‘yobga chiqarish, voqelikni badiiy jihatdan qayta bunyod etish g‘oyasiga asoslanadi.

Eng yangi davr G‘arb estetikasi va san‘atida realizm hukmron bo‘lib, modernizm vujudga keldi va tez sur‘atlar bilan rivojlandi. G‘arb mamlakatlarida bu davrda an‘anaviy san‘at janrlari mukammallashib, yangi badiiy ifoda uslublarini izlash masalasiga e‘tibor kuchaytirildi.

Jahon mamlakatlari, eng avvalo, G‘arb mamlakatlarida falsafa, estetika fanlarining taraqqiyoti rosmana davom etdi, yangi-yangi oqimlar va yo‘nalishlar vujudga keldi, mavjudlari yanada keng rivojlanish yo‘liga chiqdi. Shular jumlasidan estetika ham taraqqiy

topdi. Ana shu taraqqiyotda ruhiy tahlil yohud froydchilik yoʻnalishi oʻziga xos oʻringa egadir.

Avstriyalik tahlilchi-faylasuf Zigmund Froyd (1856-1939) ruhshunoslikda yangi bir davr ochdi. Shu asnoda badiiy ijodning oʻziga xos nazariyasini yaratdi.

Froydgacha boʻlgan ruhshunoslik oʻzining asosiy eʼtiborini umumiy yoshga, kasbga taalluqli ruhiy holatlar bilan shugʻullanib inson qalbini nazardan qochirib qoʻygan edi. Vaholanki, ruhshunoslik aslida ruh-qalbni oʻrganishi lozim. Froyd shundan kelib chiqib, qalbgga, uning qorongʻi teranliklariga murojaat qiladi va bemor oʻz qalbi ehtiyojlarini hisobga olmagan uchun ruhiy kasallikka chalinadi, degan xulosaga keladi.

Froyd inson ruhiy hayotida uch bosqichni ajratib koʻrsatadi; ong, ongoldi va ongtubi yoxud onglanmagan, yaʼni ongga aylanmagan holat. Onglanmaganlik va ongoldi ongdan nazorat (senzura) degan oʻrta bosqich orqali ajralib turadi. Nazorat ikki vazifani bajaradi; birinchisi, shaxs oʻziga maqbul koʻrmagan va qoralagan his-tuygʻular, fikrlar, tushunchalarni onglanmaganlik hududiga siqib chiqaradi; ikkinchisi, ongda oʻzini namoyon etishga intilgan faol onglanmaganlikka qarshi kurashadi. Onglanmaganlikdagi fikrlar, his-tuygʻular umuman yoʻqolib ketmaydi, biroq ularning xotiraga chiqishi uchun yoʻl qoʻyilmaydi. Shu bois ular ongda bevosita emas, balki bilvosita-bilmay gapirib yuborish, xato yozib yuborish, tush, nevrozlar singari gʻalati harakatlar orqali namoyon boʻladi. Shuningdek, onglanmaganlikning sublimasiyasi-taʼqiqqlangan intilishlarning ijtimoiy jihatdan maqbul harakatlarga aylangan tarzda koʻrinishi ham roʻy beradi. Onglanmaganlik gʻoyat yashovchan, vaqtga boʻysunmaydi. Undagi fikrlar, istaklar, his-tuygʻular nazorat tufayli kechikib, hatto oʻn yillardan soʻng ongga chiqsalar-da, oʻz ehtiros quvvatini yoʻqotmaydilar. Ongoldi holatini muvaqqat onglanmaganlik deyish mumkin, uning ongga aylanish imkoni bor, u onglanmaganlik bilan ong oʻrtaligʻida boʻlib, ongning kundalik ishida xotira ombori vazifasini bajaradi.

Sanʼat, Froydning fikriga koʻra, tush kabi, onglanmaganlik oʻzini nisbatan ravshan va bevosita koʻrsatadigan soha. Sanʼat timsollarida onglanmaganlik nazorat (senzura) uchun maʼqul keladigan ramziylik shakllarini oladi. Voqelik ijod jarayonida salbiy (negativ) kuch sifatida ishtirok etadi: u onglanmaganlikning erkin va toʻgʻridan-toʻgʻri ifodalanishiga toʻsqinlik qiladi. Xayolot (fantaziya)ni Froyd badiiy

ijodning asosi deb hisoblaydi. Xayolotning manbayi esa - onglanmaganlik, inson ruhiy kuchlarining ombori. Real hayot bilan kelisha olmagan, jamiyat tomonidan taqiqlangan intilishlar o'zini xayolotda va xayolot asosida vujudga keladigan san'atda namoyon qiladi.

Onglanmaganlikning siqib chiqarilgan intilishlari ongga urib ketib, oddiy asabiy xasta (nevrotik) odamda ruhiy jarohat paydo qiladi. San'atkor esa, undan farqli o'laroq, bu intilishlarni osongina xayolotga o'tkazib yuboradi. San'atkorda boshqa odamlarga nisbatan intilishlar shiddati kuchli bo'ladi: u qudrat, boylik, shon-shuhrat, ayollar, muhabbat va ulkan izzat-hurmatni istaydi, biroq bularga erishish vositasi unda yo'q. Shu bois u barcha qoniqmaganlar qatori voqelikdan chekinib, o'zining butun nafi (libido) va qiziqishlarini xayoldagi obrazlarga o'tkazadi. Xayolotning vujudga kelishi nevroz va psixoz uchun sharoit yaratib beradi, zero u onglanmaganlikning ongga kuchli bosimidan dalolat beradi. Bu esa insonni patologiyaga, kasallikka olib keladi. Shunday qilib, ijodning ibtidosidayoq san'atkorni kasallik va patologik asoratlardan kutadi. Froydning bu fikri keyinchalik jinnilik bilan badiiy ijodning bog'liqligi, kasallikning ijod manbayi ekanligi haqida G'arb olamida yuzlab tadqiqotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Mafkuralashtirilgan sho'rolar estetikasi buni faqat burjuaziya san'tiga xos hodisa, bir yoqlama zararli qarash deb tanqid qiladi. Vaholanki, xali Froyd ikki yashar chaqaloq ekanida – 1858-yili buyuk rus yozuvchisi Lev Tolstoy «Albert» hikoyasidagi o'z qahramonlaridan biri tili bilan shunday degan edi: «San'at inson qudratining eng oliy darajadagi in'ikosidir. U kamdan-kam, sara odamga ato etiladi va odamni shunday yuksaklikka ko'taradiki, unda bosh aylanib, sog'lom holatni saqlab turish mahol bo'lib qoladi». Demak, Tolstoy bilan Froyd mohiyatan bir xildagi fikrni ilgari surmoqdalar. Ayni zamonda Froyd oddiy odamdan farqli o'laroq, san'atkorning kasallikdan qutilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Chunki san'atkor sog'liqqa zarar keltiradigan xayolot (fantaziya) bosqichida to'xtab qolmasdan o'z san'ati vositasida reallikka qaytish imkonini topadi. Oddiy xayolparast kabi u o'z xayolotini yashirmaydi, balki badiiy asarda gavdalantiradi.

Tilning kelib chiqishi va taraqqiyotida jinsiy ehtiyojlar bevosita ishtirok etganligi haqidagi G. Shperber ilgari surgan fikrni rivojlantirib, Froyd, jinsiy qiziqishning mehnatga ko'chib o'tgani haqida so'zlab shunday deydi; «Ayni paytda ibtidoiy odam mehnatni jinsiy faoliyat

ekvivalenti va uning o'rnini bosuvchi hodisa sifatida o'zi uchun yoqimli bo'lishini istagan umumiy mehnat jarayonida so'z ikki ma'noni ham jinsiy aloqani ham unga tenglashtirilgan mehnat faoliyatini anglatgan».

Bu o'rinda Froydning fikriga qo'shilmay ilojimiz yo'q; mehnat bilan bog'liq ko'pgina so'zlar, shu jumladan, o'zbek tilidagi so'zlar o'shanday evrilishni boshidan kechirgan: ish, itarish, urish, bosish va hokazo. Froyd nazariyasini, ayniqsa, bizdagi askiya san'atida ko'rish mumkin. Unda dastlab seksual ma'noni anglatib, keyin mehnat turlariga xos so'zlarga aylangan o'zaklar asosida san'atkorona so'z o'yinini ko'rish mumkin; askiya-nozik, seksual ma'nosi yupqa, harir parda ortidan ko'zga tashlanadigan, hozirgi paytda mehnat turlarida qo'llaniladigan so'zlarning asl ma'nolariga fikran qaytish. Zero, askiya payrovlarining mehnat turlariga (quruvchilik, polizchilik, bog'dorchilik v.h) bag'ishlanishi bejiz emas.

To'g'ri, Froydning san'atdagi hodisalarni, san'at asari tahlilini, umuman, hamma narsani faqat biologik-seksual tarzda olib qarashini, ularni «Edip kompleksi»ga taqab qo'yilishini qo'llab-quvvatlab bo'lmaydi. Lekin, shunga qaramay, Froyd ilgari surgan g'oyalar san'at taraqqiyotiga, nafosatshunoslik ilmiga katta ta'sir ko'rsatadi. Froyd ishini davom ettirgan Karl Yung, Otto Rank, Erix Fromm singari tahlilchi faylasuflar ham bu borada ulkan ishlarni amalga oshiradilar.

Shveysariyalik ruhshunos Karl Yung (1875-1961) Ruhiy tahlil estetikasini rivojlantirishga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Karl Yung o'zining estetikaga oid tadqiqotlarida ijodkor ruhi, uning ijod jarayonidagi ruhiy holati, badiiy ijod va ijodkor shaxsi o'rtasidagi munosabatlar masalalarini tahlil qildi. Yungning fikriga ko'ra, nimagaki idrok etuvchi hissiy jihatdan kirib borsa, o'sha narsa go'zaldir. Go'zallik idrok etuvchining o'z ideali bilan shaklga singib borishi jarayonidan iborat bo'lib, agar u hissiy jihatdan kirib borolmasa, uning uchun o'sha narsa xunuklikdir. Karl Yung tabiiy asosga ega bo'lgan go'zallikni go'zal deb hisoblaydi. Inson tabiat bilan o'zaro bog'liq bo'lib, o'z tabiatiga ega bo'lgan inson o'z tabiatidagi go'zallikni, go'zallik haqidagi botiniy tasavvurini tashqi tabiiy go'zallik bilan uyg'unlashtirgandagina u estetik jihatdan lazzat oladi. Karl Yungning estetik qarashlari badiiy asarda va uning ijodkori qalbida yashiringan botiniy ruhiy holatlarni ochib berishga qaratilganligi bilan ham o'zining dolzarbligini saqlab qoladi.

XX asr nafosatshunosligidagi o'ziga xos yo'nalishlardan biri ekzistensiyachilikdir. Uning ko'zga ko'ringan vakili yozuvchi, dramaturg, tanqidchi va faylasuf Jan-Pol Sartr (1905-1980)ning nafosat falsafasiga qisqa to'xtalib o'tamiz.

Sartrning nafosat falsafasida tasavvur asosiy tushuncha tarzida o'rta tashlanadi. Tasavvurdagi hayot yoki tasavvur hayoti tasavvur hodisasi bilan belgilanadi va Sartr nazdida, sehirli hisoblanadi. Faylasuf ikki olam mavjudligini tan oladi: makon va zamonda mavjud real olam hamda makon va zamondan tashqaridagi noreal (irreal) olam. Faqat ongning pozitsiyasi tasavvurdagi olamni real universum sifatida talqin etadi.

San'at asari undagi nafosat obykti singari noreal. Sartr buni musiqiy asarni eshitish misolida isbotlashga harakat qiladi: «Simfoniya men uni idrok etayotgan joyda mavjud emas, u na mana shu devorlar oralig'ida, na mana shu g'ijjak kamoning uchlarida mavjud. U boryo'g'i «o'tmish»: asar aynan ana shu yerda Betxoven aqlida ma'lum vaqt ichida tug'ilgan. U butunisicha reallikdan tashqarida mavjud. U o'zining xususiy vaqtiga ega, ya'ni allegroning birinchi notasidan finalning so'nggi nuqtasigacha bo'lgan ichki vaqtiga ega. Biroq bu vaqt boshqa vaqt ortidan keladigan, ya'ni uni davom ettiradigan va allegrodan «oldin» mavjud bo'lgan vaqt emas: uning ortidan ham finaldan so'ng keladigan qandaydir vaqt yo'q. Yettinchi simfoniya aslo vaqtda mavjud emas».

Tasavvurda ong go'yo o'z erkini to'la, boricha ro'yobga chiqaradi. Shu ko'rinishda u transsendental ongning asosiy tavsifiga aylanadi. Transsendental ong, har qanday tajriba chegarasidan chiqib ketadigan ong sifatida inson hayotiy va ijodiy faolligining manbayi, asosi hamda katalizatori hisoblanadi.

Sartr estetikasi ko'proq amaliy tabiatga ega; unda muayyan tizim yo'q, lekin asosiy estetik g'oyalar va tamoyillarni ko'rish qiyin emas. U o'zining «Adabiyot nima?» risolasida zamonaviy jamiyatdagi san'atkor mavqei haqida fikr yuritib, «Nimani yozish kerak?» degan savolni o'rta tashlaydi. «Nosir yozadi-bu aniq, shoir ham yozadi, - deydi Sartr. Biroq bu ikki xil yozish jarayonida umumiy narsa-faqat harf suratini chizayotgan qo'llar harakati. Boshqa jihatdan ular olami bir-biriga aloqasiz, biriga yaraydigan narsa ikkinchisiga yaramaydi. O'z tabiatiga ko'ra nasr o'ta amaliy; men nosirni so'zlardan foydalanadigan odam deb atashni jon deb istardim. Msyo Jerden nasrni tufisini so'rash

uchun, Hitler Polshaga urush e'lon qilishi uchun qo'llaydi. Yozuvchi, bu-gapdon; u anglatadi, isbotlaydi, ishontiradi, ishora qiladi... nosir aynan hech narsa gapirmaslik uchun gapiradi. Nasr san'ati nutqda namoyon bo'ladi, uning predmeti, tabiiyki, ma'nolilik, ya'ni, so'z ibtido-dagi obyekt emas, balki obyektning belgilari hisoblanadi». She'riyat esa-boshqa gap. Sartr shoirlarning so'z qo'llashi haqida bunday deydi; «Shoirlar-so'zdan foydalanishni inkor etuvchi odamlar... Shoirlar uchun so'zlar-yerda o't-o'lan va daraxt singari o'sadigan tabiiy narsalar». Nasr reallik bilan, she'riyat-tasavvur bilan bog'liq. Nasrda ijod ongli ixtiyor, mas'uliyat va muallifning axloqi bilan shartlanadi, she'riyatda esa ijod-muallifning anglab etmagan dunyosi, anglab etmagan tajribasi mahsuli: «Nosir o'z suratini chizgan bir paytda, – deydi Sartr, - she'riyat inson haqida mif yaratadi».

Asl san'at asari Sartrning fikriga ko'ra, ijodkor va san'atni idrok etuvchi kishining harakati bilan yuzaga keladi; o'zga odamlar uchun yaratiladi, o'zga odamlar uchun mavjud bo'lish imkoniga ega. Badiiy asarni o'qish, tinglash, ko'rish-idrok etish va ijodning omuxtaligi (sintezi)dan iborat. Bu omuxtalik subyekt va obyekt ma'nosini belgilaydi, ayni paytda ularning olam bilan munosabatini boyitadi. Idrok etish va ijodning omuxtaligini Sartr quyidagicha muayyanlashtiradi: «Har bir adabiy asar-da'vat. Yozish o'quvchini chorlash... Yozuvchi shu tarzda o'quvchini erkinlikka chaqiradi, chunki erkinlik yozuvchi asarining yaratilishida ishtirok etadi». Ijod jarayoni-asarning notugal va mavhum tarzda yaratilishi. Shu bois san'atni idrok etuvchi tomonidan ham ijodkorlik talab etiladi.

Ispan faylasufi Xose Ortega-i-Gasset (1883-1955) “Estetik mavzularga doir so'z boshi shakldagi esse”(1914), “San'atning noinsoniylashuvi”(1925), “Don Xuanni sazoyi qilish”(1933) kabi maqola va ma'ruzalarida “yangi san'at” nazariyasi, modernizm estetikasi g'oyalari ishlab chiqadi va rivojlantiradi. Buyuk ispan faylasufining fikriga ko'ra, yangi zamon kishisi (XX asr) boshqa davrlar odamlaridan keskin farq qiladi. Agar XIX asr kishisidan qaysi davrda yashashni xohlaysiz, deb so'rasangiz, uyg'onish davrlaridan birini aytishi shubhasiz edi. Chunki o'sha davrlar hozirgi qadriyatlarimiz yaratilayotgan vaqtlar sifatida ideal darajada his etilardi. Bizlar esa, o'sha yaratib bo'lingan ideal qadriyatlar qurshovida yashaymiz. Biz uchun o'tmishdagi “oltin davrlar”ga nisbatan bugungi hayotimiz o'zimizga mos, qadrliroq va yuksakroqdir, o'tmish taqlid qilishimizga

arzimaydi¹. Ortega-i-Gasset endilikda inson o'zgarganligi, uning hayotida insoniy qadriyatlar birinchi o'ringa chiqqanini ko'rsatadi. Hozirgi zamonaviy jamiyatning taraqqiyotida gumanizm, insonparvarlik g'oyalari ijtimoiy hayotdagi etakchi tamoyilga aylanganligi masalasiga ham faylasuf o'zining e'tiborini qaratadi. Faylasufning fikriga ko'ra hayot o'zgarganidan so'ng san'at ham o'zgarishi kerak. Yangi san'atning asosiy xususiyati uning hayotiy reallikdan, ijtimoiy foydalilikdan, kundalik odatiylikdan yuqorilashuvi bilan belgilanadi.

XX asr tafakkuri benihoya boy va rang-barang. Unda Froyd va Sartr, Ortega-i-Gassetdan tashqari yana o'nlab buyuk mutafakkirlar o'z qarashlarini ilmiy asoslab berdilar. Yaspers, Haydegger, Kamyu, Marsel, Mariten, Xeyzinge, Dyufren, Jilson kabi nafosatshunos-faylasuflar shular jumlasidandir.

D). Turkiston ma'rifatchi - jadidlarining estetik qarashlari.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi bo'lgan mazlum Turkistonda ham Uyg'onish ro'y berdi. Nisbatan qisqa vaqtni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, bu Uyg'onish hayotning barcha sohalarida aks etdi. Uning ibtidosida ilg'or rus tafakkuridan xabardor ma'rifatchilar turar edi. Bu ma'rifatchilar keyinchalik jadidlar deb atala boshlandi. Ularning asosiy maqsadi Turkistonning milliy ozodlikka erishishidan iborat edi. Erishishning yo'lini esa ular xalqni ma'rifatli, o'z insonlik huquqini talab va himoya qila oladigan darajaga ko'tarishda deb bildilar. Buning uchun esa, ular nazdida uch yo'nalish muhim edi; maorif, san'at va matbuot. Shu nuqtayi nazardan ma'rifatchi jadidlarning san'atga, ayniqsa, uning o'sha davrda eng qamrovli bo'lgan turlari adabiyot va teatrga alohida e'tibor berganlari tabiiydir. Zero ma'rifatchi jadid mutafakkirlar axloqiy va estetik tarbiya orqali millat ozodlikka erishadi, deb hisoblar edilar. Shu bois jadidlikni ma'lum ma'noda ijtimoiy-axloqiy-estetik harakat deb aytish mumkin.

O'zbekistonda XIX asr oxiri XX asr boshlarida estetik tafakkur rivojlanishi ta'lim-tarbiya, maorif sohaları rivoji bilan bog'liq bo'ldi. Bunday estetik g'oyalarni A.Avloniy, Behbudiy, Fitrat va boshqa ma'rifatparvar ziyolilar o'zlarining yangi ijtimoiy-falsafiy, estetik tafakkuri bilan boyitdi.

---

¹ Абдулла Шер. Эстетика, Нафосат фалсафаси. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон, 2014.157-бет.

Abdulla Avloniy (1878-1934) sheʼrlarida va dramalarida kishilarning hayot nafosatiga boʻlgan intilishlarini kuylaydi. Avloniyning estetik fikrlarga boy «Togʻlardan bir manzara» sheʼri, «Ikki muhabbat», «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarlari mavjud. Shoirning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida inson hayoti va taqdir, Turkiston xalqlarining milliy uygʻonish ruhi gʻoyaviy-badiiy manzaralar orqali ifodalab berilgan. Asardagi barcha hikoya va rivoyatlar insonning komil inson boʻlishiga, har bir kishining yuksak axloqli va maʼnaviy goʻzal, ilmli va maʼrifatli boʻlishiga qaratilgan. Ushbu asar falsafiy-estetik mazmunga ega boʻlgan badiiy teran va goʻzal asardir.

Avloniy oʻzi yashayotgan davrda kishilarning ilm-maʼrifatga eʼtiborsizligini «Togʻlardan bir manzara» sheʼrida quyidagicha ifodalaydi:

Kecha-kunduz bizlar dardu mehnatda,
Ilm ila ovrupolik nondon emish.
Nonimizni teva qilib berurlar,
Bizlar xoʻp befarosat, nodon emish.

Bu misralar bilan Avloniy xalqning turmush tarzi qanchalik qiyinligini hamda yosh avlodni bilim olishga chorlashini koʻramiz.

Ayni paytda Avloniy hayoti va ijodiy faoliyatini oʻrganish, uning estetik gʻoyalarini teran va chuqur mushohadali tarzda tahlil etib borish, biz yosh avlodning asosiy vazifamizdir.

Samarqandlik muftiy Mahmudxoʻja Behbudiy (1875-1919) ilm-fan, madaniyat va maʼrifat, sanʼatga doir oʻzining bir nechta asar, risola, pesa, maqolalarini yozgan. U inson goʻzallik gʻoyasini xorijiy tillarni oʻrganish orqali namoyon etadi, deydi. Behbudiy xalqni ilm-maʼrifat egasi boʻlish uchun oʻlimga ham tayyorligini quyidagicha taʼkidlaydi: «Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalq baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak boʻlsa, biz oʻlimni ham xursandchilik bilan kutib olamiz».

Behbudiy «Padarkush» dramasida maʼrifatparvarlik va zamonasining estetik tushunchalarini yorqin aks ettirdi. Ayniqsa, dramada fojiaviylik tushunchasi jamiyatda naqadar ogʻir soʻz ekanligini talqin etadi. Shunday qilib, Behbudiyning oʻzbek madaniyati, adabiyoti va milliy tafakkuri rivojidadagi roli beqiyos kattadir.

XX asrda oʻzbek xalqining asl farzandi Abdurauf Fitrat (1886-1938) serqirra ijodi bilan ilm-fan va madaniyat tarixida samarali iz qoldirgan siyomodir. Fitrat «Hind sayyohi qissasi», «Oʻzbek klassik

musiqasi», «Chin sevish», «Aruz haqida», «Adabiyot haqida» degan qimmatli asarlari, she'riy risolalari bilan o'zbek estetik tafakkurini boyitdi. O'zining «Hind sayyohi qissasi»da Buxoroni azal-azaldan olimu fuzalolarning maskani ekanligi haqida shunday deydi: «Buxoro qadimdan o'ta dono va zukko fuzalo ahlini tarbiyalab, jahonga hadya etib, o'zining sharafli dovrug'ini dunyo xalqlarining quloqlariga zirak qilib taqqan».¹ Fitrat Buxoroning yuksak va ulug'vor tarixiy shahar ekanligini va undagi «ma'naviyat yulduzlari» jahon xalqlarini lol qoldirganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, O'zbekistonning Qashqa vohasining xushmanzara tabiati, mehnatsevar xalqini quyidagicha ta'riflaydi: «Qarshi va Kitobning biron-bir olacha to'quvchisi Farangistonda yashasa, boshdan-oyoq zar-zevarlarga botar edi. Agar Shahrisabz erlari Yopon elida bo'lganida edi, zar ekib, zar undirardi»¹.

Fitrat o'z ijodida Vatanga bo'lgan muhabbat, el-yurtini sevish, ona yurti go'zalliklarini doimo asrab-avaylash kerakligini she'rlarida kuyladi. O'z Vatani go'zalliklari va nafosatini jilvali so'zlar bilan tasvirlaydi:

Qarindoshlarim, mana, sizga bir o'lka,
Kim topilmas yer yuzida singari.
Har yonida keng, yam-yashil uchmohlar,
Jon suvidan etishgandir gullari²

Bu so'zlar bilan Fitrat kishilarni o'z yurtini sevishga, farovon hayot uchun intilishga chorlaydi. Fitratning estetik g'oyalarga boy hayoti va ijodi hozirgi kunda insonlarni o'z Vatani sevish, ardoqlash, insonni tashqi va ichki go'zalligini doimo bezashda muhim ahamiyatga egadir.

Ma'rifatchi-jadidlar orasida Fitrat bilan Cho'lponning estetik qarashlari alohida diqqatga sazovor. Zero bu qarashlar ma'lum ma'noda san'at falsafasi sifatida muayyan nazariy asoslarga qurilgan. Shu jihatdan Abdurauf Fitratning «Adabiyot qoidalari» risolasi e'tiborga molik.

Avvalo, shuni aytish kerakki, «Adabiyot qoidalari»da muallif nafaqat adabiyot nazariyotchisi sifatida, balki keng quvvai hofizali nafosatshunos tarzida maydonga chiqadi. U badiiy adabiyotni alohida,

---

¹ Абдурауф Фитрат. Хинд сайёҳи қиссаси. Шарқ юлдузи, 1993. №8, 7-бет.

¹ Ўша асар. 31-бет.

² Абдурауф Фитрат. Чин севиш. -Т.: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966. 34-бет.

muxtor, «katta san'at» sifatida olib qaramaydi. Abdurauf Fitrat (1898-1938) nazdida u ham san'at turi bo'lib, boshqa san'at turlari bilan uzviy aloqadorlikda ish ko'radi. Shu bois Fitratning juda ko'p o'rinlarda «Adabiyot qoidalari»dagi misollari badiiy adabiyotdan keltirilgan nafosatshunoslik nazariyasiga aylanib ketadi. Bu tasodifiy emas. Fikrimizning isboti uchun risolaning o'ziga murojaat qilaylik.

Fitrat badiiy adabiyot nima ekanini anglatish, nazariy ta'riflash uchun eng avvalo «san'at» va «go'zal san'atlar» iboralarini tushunib olish lozimligini aytadi. U san'atning ikki xil-manfaatli va manfaatsiz, ya'ni hunar-san'at hamda sof san'at bo'lishini tanbursoz usta bilan «Iroq» kuyini chalgan sozanda-tanburchi misolida jonli tushuntirib beradi; tanburning yaxshiligi - ishga yaraganligi, foyda keltirgani. «Iroq kuyining yo'xshiligi esa kishiga ma'naviy ta'sir etmak... Shuning uchun buning yo'xshilig'iga, yo'xshiliq emas go'zallik deyдилar. Bunday san'atlarga «go'zal san'atlar» deyiladir.

Mutafakkir bu bilan bevosita bo'lmasa-da, bilvosita go'zallikning manfaatsizlik xususiyatini ham ta'kidlayotgani ko'rinib turibdi. Ayni paytda u go'zallik yaratishga qaratilgan san'atlarning muayyan madaniy darajaga ko'tarilgan xalqlarda mavjud bo'lishini va uning asosiy vazifasi idrok etuvchini bir tomondan, ovuntirish, ikkinchi tomondan, tarbiyalash ekanini aytib o'tadi: «Miyasi yuksalmagan bolalar, san'atdan xabarsiz kishilar shodliqli, qayg'uli tuyg'ularini sakrab, o'ynab, kulib, yig'lab, talpinib jonlantiradilar, ochiqqa chiqarib boshqalarg'a onglatadilar-da, shu yo'l bilan ovuntirilg'an bo'ladir, san'at egalari esa turli tovar (material)lar yordami bilan o'zlarining tuyg'ularini jonlantirib maydong'a chiqaradilar. Shu yo'lda boshqalarni o'z tuyg'ulari bilan tuyg'ulantirishga tirishadir». San'atning ana shu xususiyatlari va vazifasi to'g'risida fikr yuritib bo'lgach, Fitrat yana «go'zal san'atlar» ta'rifini, lekin didi boyigan, mukammallashgan ta'rifini keltiradi: «Mana shunday «yurak, fikr, tuyg'u to'lqunlarini so'z, tovush, bo'yov, shakl, xarf, harakat kabi tovarlar (materiallar) yordami bilan jonlantira chiqarib, boshqalarda ham shu to'lqunni yaratmoq» hunariga «go'zal san'atlar», - deyiladir.

Shundan so'ng Fitrat har bir «go'zal san'at»ning materiali, substratiga qarab, ularni olti tur va ikki xilga (turkumga) bo'ladi. U musiqani birinchi o'ringa qo'yadi, undan keyin; «rasm, haykalchilik, me'morlik, o'yun (tans), adabiyot» keladi. «Go'zal san'atlarning mana shu olti turlari bir-birlariga yaqinlashmoq e'tibori bilan ikki turkumga

ayriladir, - deb yakunlaydi muallif o‘z risolasini, - Adabiyot, musiqa, o‘yun (tans) bir turkum; rasm, haykal, me‘morlik bir turkum bo‘ladir».

Turkiston badiiy tafakkuriga ulkan hissa qo‘shgan yana bir jadid mutafakkiri Abdulhamid Cho‘lpon (1898-1938)dir.

Cho‘lponning go‘zallik haqidagi tushunchasi o‘ziga xos, asosan, u shoir she‘rlarida «go‘zal» so‘zi orqali aks etadi. O‘z fikrini sho‘rolar senzurasidan yashirib ifodalash maqsadida shoir «go‘zal» so‘ziga turli xil ma‘nolar yuklaydi: u, bir tomondan, qo‘l etmas go‘zal yor, ikkinchi tomondan, sururiy (romantik) go‘zallik. Lekin har ikki holatda ham tagma‘no tutqunlikka mahkum go‘zallikni, go‘zal Turkistonni o‘zida mujassam etadi. Mana, Cho‘lponning mashhur «Go‘zal» she‘ridan ilk va so‘nggi bandni keltiramiz:

Qorong‘u kechada ko‘kka ko‘z tikib,
Eng yorug‘ yulduzdan seni so‘rayman,
Ul yulduz uyalib, boshini bukib,
Aytadir: men uni tushda ko‘ramen.
Tushimda ko‘ramen-shunchalar go‘zal,
Bizdan-da go‘zaldir, oydan-da go‘zal....

Yoki «Binafsha» she‘rining mana bu ibtido bandiga e‘tibor qiling:

Binafsha senmisan, binafsha senmi,
Ko‘chada aqchaga sotilgan?
Binafsha menmanmi, binafsha menmi,
Sevingga qayg‘ungga tutilgan?

Binafsha – dunyo bozorida sotilgan go‘zal Turkistonning timsoli. Turkiston –vatanparvar shoir uchun eng oliy go‘zallik. Shu bois ham har ikkala she‘r tutqun go‘zallikni nafaqat ramzda, balki tengsiz go‘zal shaklda ifodalaydi. Cho‘lpon yaratgan shakliy go‘zallik mazmundagi mungli go‘zallik bilan uyg‘unlashib ketgan. Shoir go‘zallikni shu tarzda ko‘radi va in‘ikos ettiradi, zero qo‘rquv hukmron bo‘lgan, inson shaxsi oyoqosti qilingan hayotda faqat xayol go‘zaldir;

Xayol, xayol... Yolg‘iz xayol go‘zaldir.
Haqiqatning ko‘zlaridan qo‘rqamen...

Cho'lpon Fitratga o'xshab, nafosatshunoslik yoxud muayyan san'at turlari nazariyasiga doir maxsus risolalar yozgan emas. Lekin uning bir qator maqolalari borki, ularda badiiy adabiyot, teatr san'ati, aktyor mahorati muammolari ko'tarilgan.

Cho'lpon badiiy ijod sohiblaridan «yangicha» yozishni talab qiladi. Yangi zamonda Navoiy yo Lutfiylar tilida, uslubida yozish mumkin emasligini jo'shib shunday anglatadi; «Navoiy, Lutfiy, Boyqaro, Mashrab, Umarxon, Fazliy, Furqat, Muqimiylarni o'qiymen; bir xil, bir xil, bir xil! Ko'ngil boshqa narsa-yangilik qidiradir...» Ana shu narsa – «yangilik»ni Cho'lpon ulug' hind yozuvchisi Rabindranat Thokur (Tagor)da ko'radi. Tagor, uning nazdida, zamonaviy Sharq san'atkorining namunaviy timsoli. Shu sababli ham Cho'lpon Tagorga bir emas, uch maqola bag'ishlaydi.

Cho'lpon ijodida o'nlab maqolalar teatrga bag'ishlanganini ko'ramiz. U Meyerxold teatrini yuksak baholab, o'zbek teatrini ham o'sha darajaga chiqishini istaydi. Ayni paytda Mannon Uyg'ur san'atiga yuksak baho beradi. Uning-teatr estetikasida aktyor mahorati masalasi alohida o'rin tutadi. «Aktyorga ahamiyat berish demak, so'zga ahamiyat berish demakdir, chiroylik so'z chiroylik qilib gapirilsa, tomoshaning ta'siri bo'lmay iloji yo'q... Go'zal va ustalarcha o'ynag'on aktyor go'zal va ustalarcha gapirishni ham bilsin», - deydi Cho'lpon.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Turkiston jadid ma'rifatchilari qisqa vaqt ichida nafis san'at targ'ibotini yo'lga qo'ydilar. Afsuski, yangi mustamlakachilik siyosati asosiga qurilgan sho'rolar davlati ularni qatag'on qilib, asarlarini ta'qiqlab, Turkiston xalqlari Uyg'onishi harakatiga chek qo'ydi. Shunga qaramay, ular qoldirgan meros bugungi kunda ham o'z ahamiyati va ta'sir kuchini yo'qotgan emas.

3. Estetika kategoriyalarining an'anaviy va zamonaviy tasnifi.

Insonlarning borliqqa nisbatan estetik munosabatlari nihoyatda murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Bunda an'anaviy va zamonaviy tasniflar alohida ahamiyat kasb etadi. Kishilarning ijtimoiy hayotida sodir bo'ladigan estetik hissiyotlar, kechikmalar faqat sezgilarimiz, ongimizga bog'liq bo'lmay, balki obyektiv borliqdagi narsa va hodisalar bilan bevosita bog'liq. Inson sezgilari, hissiyotlari uning ruhiyatiga ta'sir etib, borliqdagi bir-biridan go'zal manzaralarni his qilishda estetika kategoriyalari katta ahamiyatga ega. Aytaylik, gulning muattar hidlari taralishi, qushlarning sershovqin erta tongda sayrashi

kishiga qanchalik orom bag'ishlaydi. Har bir insonda estetik kechikmalar natijasida ruhiy quvonch yorqin aks etib, ijtimoiy hayotga ijobiy hissiyotni kuchaytiradi. Hissiyotning kuchli bo'lishi borliqqa va san'at asariga bo'lgan inson munosabatlarida quvonch, shodlik, zavq-shavqni kuchaytirib, ijtimoiy hayotga nisbatan mehr tuyg'usini rang-barang va serjilo qiladi. Shu bilan birga, estetik kechinmalar kishining toza havo, go'zal tabiat manzaralariga nisbatan estetik munosabatlarida uning kayfiyatini, ruhiyatini ko'tarishga xizmat qiladi.

Borliqni inson ko'rish, eshitish, ushlab, ta'm bilish, hidlash orqali biladi. Bu sezgilar biologik tarzda amalga oshadi. Demak, inson borliqni sezgi organlari orqali biladi. Undagi an'anaviy xususiyatlar bevosita axloqiy-estetik ideal va ijtimoiy hayot tajribasi asosida yuzaga keladi.

San'atda estetik his-tuyg'ular, qarashlar o'zgacha tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, bir go'zal manzarani ko'rgan rassom o'zining estetik idealiga asoslanib, odamzod tabiati, uning estetik kechikmalari aks etadigan san'at asarini yaratishga intiladi.

Borliqdagi narsa va hodisalar mohiyatini inson sezgilari orqali his qiladi. Bu sezgilar estetik idrok jarayonida hosil bo'ladi. Xususan, musiqani tinglashni sevgan kishi o'zi ham chalishni biladigan bo'lsa, unda estetik kechikmalar yuksak va beg'ubor tuyg'ularga to'la bo'ladi.

Borliqni estetik idrok etish yoki ijtimoiy hayot voqealaridan estetik lazzat olish bizning ko'rishimiz yoki eshitishimiz orqali namoyon bo'ladi. Agar biron-bir san'at asarini tomosha qilsak, undagi estetik rang-baranglik bizning hislarimizga ta'sir etib, estetik huzur baxsh etadi.

Ijtimoiy hayotdagi narsa va hodisalarga inson estetik munosabatda bo'lar ekan, beixtiyor unda yo zavqlanish, yo quvonch, yo g'azablanish yuzaga keladi. Shu boisdan insondagi ko'p fazilat va xislatlar uning sezgilariga bog'liq. Ayniqsa, mana shunday holat adabiyot va san'at asarlarini bevosita idrok etganda hosil bo'ladigan estetik zavq, ma'naviy lazzatlanishga boy bo'ladi. Mabodo inson ijodiyotdan estetik lazzat olishga intilsa, unda muayyan asarni o'zi o'qishi, tasviriy san'at asarini o'z ko'zi bilan ko'rishi, musiqiy asarni tinglashi lozim. Ana shundagina u ijodning mohiyatini anglab etib, undagi ijtimoiy hayotning haqiqiy real tuyg'ularini, kechikmalarini tasavvur qila oladi.

Estetik rang-baranglik ijtimoiy hayotning manfaatlari asosida kelib chiqadigan zamonaviylikda namoyon bo'ladi. Masalan, biror buyum ishlagan kishi shunga butun vujudi bilan berilib, uni chiroyli va ko'rkam qilishga intiladi. Xalq amaliy san'ati buyumlarini ishlaganda bunga alohida e'tibor beriladi. Shu asnoda ijtimoiy hayotdagi go'zalliklar rang-barang va boy his-tuyg'ular, kechinmalarga ega bo'la boradi. Natijada, ajoyib nafosat olami yaratilib, go'zal tuyg'ular jozibador, ma'naviy kechikmalarga boy dunyoqarashni shakllantiradi.

Borliqqa insonning estetik munosabatlari oddiy biologik hissiyotlardan ustun turadi, ya'ni ijobiy tuyg'ular insonning ma'naviy olamiga ta'sir etadi. Agar sevgi tuyg'ulari biologik hissiyotga bog'lanib, aql-idroksiz yuzaga kelganda edi, unda ishq-muhabbat, eng sof va orombaxsh hissiyotlar ham o'zining estetik ko'rkini yo'qotib, hirs va beboshlik yuzaga kelar edi. Demak, insondagi estetik hissiyotlar olijanob va yuksak fazilatlarni o'stiradi.

Kishilarning ijtimoiy hayot tajribasi qanchalik boy va serqirra bo'lsa, ulardagi ruhiy olamning boyligi, ijtimoiy ideallari, san'at asarlariga bo'lgan estetik lazzatlanish naqadar kuchli, rang-barang tasavvurlarga ega bo'ladi. Kishining borliq go'zalligidan zavqlanishi, estetik his-tuyg'ularga berilishi, o'y-xayollarda kuchli ehtirolarga ega bo'lishi ijtimoiy hayotining xilma-xil hodisalarga boy bo'lishiga olib keladi.

4. Go'zallik va uning muqobillari

Estetika fanining asosiy kategoriya (grekcha kategoriya – ko'rsatma, guvohlik) si - go'zallikdir.

Go'zallik - bu tabiat va jamiyatdagi estetik ong va faoliyat asosida vujudga keladigan subyektning voqelikni idrok etish qobiliyatidir. Inson ijtimoiy hayotda bo'layotgan voqea - hodisalarning go'zal jihatlarini mehr-muhabbat, zavq-shavq, erkinlik tuyg'ulari bilan his etadi. Inson olamda yuz berayotgan jarayonlarni o'zining his-tuyg'ulari, kechinmalari orqali bilib olishga intiladi. Ana shu intilishlarda kishining, avvalo, go'zallikni his etishga bo'lgan qiziqishlari sodir bo'lib, nima go'zalu, nima xunukligini bilish jarayoni voqelikni idrok etishda yuz beradi. Mana shu tarzda inson go'zallikning tabiati va mohiyatining nozik jihatlarini o'rgana boradi. Go'zallik tushunchasining aniq bir me'yorini ko'rsatib berish qiyin. Chunki har bir inson go'zallikni o'zining estetik didi orqali ifodalab, o'zining his-

tuyg'usi, bilimi, dunyoqarashi asosida estetik baholaydi. Natijada ayrimlar tomonidan go'zallik sifatida baho berilgan narsa yoki hodisa boshqalar tomonidan xunuklik sifatida baholanishi mumkin. Qadimgi davrlardan boshlab faylasuflar go'zallikka turlicha tarzda qarab kelishgan. Qadimgi Yunon faylasufi Aflotun go'zallikni hissiy dunyoga qarama-qarshi qo'yib, uning zamon va makondan tashqarida ekanligini aytadi. Aflotun «Go'zallik nechog'lik g'ayri hissiylik tusiga ega bo'lganligi uchun ham uni hissiyot orqali emas, balki aql orqali bilish mumkin»¹, – deydi.

Aflotun g'oyalarida go'zallik bevosita aqlga bog'liq holda tushuntirilib beriladi. Aflotunning shogirdi Arastu «Go'zallik – batartiblik, me'yoriylik va aniqlikdir»², deb aytadi. Arastuning fikricha, go'zallik olamdagi narsa va hodisalarda bir xil tartibda bo'lishi lozim. Shu sababdan go'zallik insonlar hayotiga bezak bo'lishi kerak.

XVIII-asr nemis faylasufi Gegel go'zallikni ongdan tashqarida bo'lgan ilohiy kuch, ya'ni «mutlaq g'oya» ko'rinishiga ega ekanligini aytadi. Go'zallik tabiat, jamiyat va inson faoliyatida o'ziga xos ko'rinishlarda namoyon bo'lib, u go'zallik obyektining jozibadorligi, mukammalligi, rang-barangligini ifodalaydi. Shu bilan birga, go'zallik insonda ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi, ya'ni tashqi va ichki ko'rinish. Insonning go'zalligida, asosan, mazmun va shakl birligi taqozo qilinadi. Qolaversa, bu insonning tashqi ko'rinishiga bog'liq tarzda ishlatiladigan chiroyli, ko'rkam, kelishgan, suluv kabi so'zlarni o'z ichiga olsa, ichki go'zallik insondagi eng yaxshi xulq-atvor, fazilatlarini, xushmuomalalikni, odamiylikni ifodalaydi.

Har bir insonning go'zalligi har qaysi xalq tasavvurida turlicha bo'ladi yoki turli yoshdagi odamlarda go'zallikni o'zgacha ko'rinishlari hosil bo'ladi. Ayniqsa, o'zbek xalqida ayollarning go'zalligi quyidagicha tavsif etiladi: «Ayol kishining go'zalligi, a'zolarining xushbichimligi, ko'rinishining jozibadorligi, erkak kishining sevgi-muhabbatini o'ziga tortadigan sabablaridandir. Biz o'zbeklar nazdida, agar yanglishmasak, ayol kishini jozibali qiladigan ranglar 3 xildir: qora, oq, qizil. Lekin bu ranglar o'ziga xos a'zolarida bo'ladi. Masalan, qoralikni ayolning sochida, kipriklarida, qoshida va ko'zida bo'lishi, oqlik uning badani, ko'zining oqi, tishi va yuzida bo'lishi, qizillik tili, labi va yuzlarida bo'lishi kerak.

---

¹ С.Йулдошев, Антик фалсафа. -Т.: 1999. 82-бет.

² Ўша асар. 133-бет.

Uzunlik sifatiga kelsak, ayolning bo'yni, qomati, sochi va kiprigining uzun bo'lishi go'zallik belgisidir.

Kenglik ayolning manglayida, ko'zida, ko'ksida va chehrasida bo'lishi husnni oshiradi.

Kichkinalik uning og'zida, oyoq-qo'llari va ko'kraklarida bo'lsa yarashadi»¹.

O'zbek xalqining mana shunday yuksak didi ayollarning qanchalik erkaklar tomonidan ta'riflanishi, qolaversa, jamiyatda e'zozlanishini bildiradi. Shuning uchun tarixdan yaxshi ma'lumki, bobokalonlarimiz doimo ayollarni hurmat va ehtirom bilan siylashgan. Bu haqdagi tasavvurlar, fikrlarni asosan xalqimizning mangu hikmat xazinasiga aylangan yozma manbalar, xalq dostonlari, tarixiy asarlar orqali bilib olamiz. Shunday dostonlardan biri «Alpomish» dostonida Barchinoy shunday tasvirlanadi:

Barchin turar hurday bo'lib,
Tishi gavhar durday bo'lib,
Jamollari oyday bo'lib,
Misli asov toyday bo'lib,
Sag'riları yoyday bo'lib...²

Shu o'rinda shuni aytish kerakki, ayollarga bo'lgan munosabat hozirgi kunda ham xalqimizning e'tiboridan chetga qolgani yo'q. Bu borada davlatimiz ayollarga cheksiz g'amxurlik qilayotganligini quyidagi so'zlar isbotlaydi. «Shu munosabat bilan qabul qilingan davlat dasturi belgilangan chora-tadbirlar avvalgi Inson manfaatlari, Oila, Ayollar, Sog'lom avlod yili, Onalar va bolalar yillari bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlarga kiritilgan ishlarimizning mantiqiy davomi bo'lgan edi». Bu fikrlarning barchasi jamiyatimizni go'zallik qonunlari asosida boshqarilishini qay ko'rinishlarga egaligini ko'rsatib turibdi. Shu boisdan har bir inson farovon hayot sari intilar ekan, har dam hayotning munavvar, chiroyli bo'lishi uchun intilishi darkor.

Inson hayotining bezagi bo'lgan go'zallik tushunchasi tarixiy xudolar nomi bilan ham bog'liq. Bizga ma'lumki, qadimgi grek afsonalarida Afrodita sevgi-muhabbat va go'zallik ma'budasi sifatida talqin etiladi. U sevishtanlarga yordam berib, sevishtanlarga esa sevgi-muhabbat ato etib yurgan. Afrodita haqidagi afsonalarda aytilishicha, u doimo hayotni, butun olamni quvonch va ko'tarinki

---

¹ Ватан туйғуси. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 161-бет.

² Ўша асар. 162-бет.

ruhiyat bilan ta'minlagan. U qacda bo'Imasin qushlar, hayvonlar u bilan birga bo'lishga intilgan, uning bosgan izlarida har dam gullar ochilib turgan.

Tabiat jamiyat va insonlar jamiyatida sodir bo'luvchi his-tuyg'ular, ruhiy kechinmalar va estetik ideallarning barchasida go'zallik ifodalanadi. Shu go'zallikning mohiyatini faqatgina inson anglab etadi va tushunadi. Shaharning qiyofasi, ajoyib qishloq manzaralari bo'lgan maydonlar, ko'chalar, uylar bolalikdanoq kishining didini, dunyoqarashini shakllantira boradi. Go'zallik tushunchasini anglamoq uchun uni faqat muzeylardan axtarmasdan, balki real hayotimizning barcha chiroyli, go'zal tomonlarini go'zallik me'yorlari asosida estetik baholashimiz zarur. Tungi shahar derazalaridan nur yog'ilib turishi, yo'l bo'yida xushbo'y hid taratayotgan gullar, daryo sohilida suvning mayin jildirashi, shamolda asta-sekin shovullab silkinayotgan daraxt, sayrayotgan qushlarning yoqimli ovozi, qurilgan binolar, saroylar, xaykallar, chizilgan rasmlar, jozibador musiqa va raqslar – bularning hammasi insonda go'zallik tuyg'usining uyg'onishiga va mustahkamlanishiga olib keladi. Insonning qalbida o'z Vatani, o'z shahri, o'z uyiga nisbatan muhabbat tuyg'usi qanchalik barvaqt uyg'onsa, u ma'naviy jihatdan ham shunchalik go'zal, barkamol bo'lib boradi. Shu sababdan go'zallik kishining ko'zini ravshan, umrini uzoq qiladi, degan gap bor xalqimizda.

Xalqimiz ko'pincha «chiroyli» va «go'zal» iboralarini qo'llaydi. Ayniqsa, bu iboralarni ishlatganda insonning tashqi ko'rinishi, jozibadorligi xususida so'z yuritadi. Ko'pincha ko'cha-kuyda ko'nglimizda yonimizdan o'tib ketayotgan qizga nisbatan «chiroyli qiz» iborasini ishlatamiz. Bu so'z qizning tashqi ko'rinishini, qaddi-qomati kelishgan va nafisligi, kiyinishining estetik didga mosligi bilan ifodalanadi.

Insonning go'zalligi dastavval oila a'zolari bilan o'zaro samimiy, olijanob fazilatlarida kamol topadi. Shuning uchun ham «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bejiz aytilmagan.

Go'zallik ijtimoiy hayotda tarixiy tajriba asosida obyektiv qonunlarga muvofiq tarzda, olamdagi go'zallikni mehnatdan, ijtimoiy faoliyatdan, insonning jismoniy va aqliy xatti-xarakatidan, insonlar o'rtasidagi munosabatlardan idrok qilishdir. San'atdagi va hayotdagi go'zallik insonlarga ruhiy lazzat va orom baxsh etadi. Go'zallik xilma-xil darajada namoyon bo'lib, tabiatdagi go'zallik ijtimoiy hayot

go‘zalligidan, foydali-amaliy faoliyatdagi go‘zallik badiiy ijoddagi go‘zallikdan farq qiladi. Lekin go‘zallik o‘zining xilma-xilligi, rang-barangligi bilan bir-biridan qanchalik farq qilmasin, barchasi qandaydir umumiy belgiga egadir. Inson tashqi olamdagi narsalar, hodisalardagi uyg‘unlik, mutanosiblik jarayonlarini go‘zallik sifatida estetik baholaydi. Estetik ong va uning asosiy elementlarini ko‘rib o‘tadigan bo‘lsak, estetik his-tuyg‘u go‘zallikni his etish jarayonini anglatrsa, estetik orzu go‘zallikni inson xohlagan u yoki bu tasavvurlar tarzida ifodalaydi. Estetik did shaxs va jamiyat nimani go‘zallik sifatida, nimani xunuklik sifatida idrok etishida namoyon bo‘lsa, estetik qarashlar go‘zallikning tabiati va mohiyati haqidagi fikrlarni o‘zida aks ettiradi. Inson tabiatdagi, ijtimoiy hayotdagi, inson mehnati bilan yaratilgan ashyolardagi go‘zallikni idrok qilishda san’atdan ham foydalanadi. San’at go‘zallikning mujassamlashgan ifodasidir. San’atdagi go‘zallik hayotdagi go‘zallikning aks etishi jarayonidan iborat bo‘lib, san’atkor go‘zallik qonunlariga tayangan holatda boshqalar fahmlay olmagan go‘zallikni hamma erda ko‘ra olish, fahmlash, sezish va his qilish qobiliyatiga egadir. San’at hayotning barcha boyligi va xilma-xilligini – go‘zallik va xunuklik, yaxshi va yomon xislatlarni aks ettirib, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadini aniq estetik orzuga tayangan holatda amalga oshiradi.

San’atdagi go‘zallik ko‘p qirrali, ko‘p o‘lchovli tomonlarga ega bo‘lib, ular orasida estetik orzu belgilovchi ahamiyat kasb etadi. San’at go‘zal va hunuk hodisalarni aks ettirishi mumkin. Lekin uning o‘zi hamma vaqt ham go‘zaldir, chunki u o‘z tarkibiga ajralmas qism sifatida estetik orzu, ya’ni go‘zallikning zaruriy hossasini singdirgan tasavvurni anglatadi.

San’at o‘zining barcha taraqqiyot bosqichlarida estetik orzu o‘zgaruvchanligini, uning ijtimoiy va milliy jihatlaridan bog‘liqligini nozik va sezgir ifodalab bergan. San’atda qaror topgan estetik orzuning asosiy mazmunini inson go‘zalligi haqidagi turli davr odamlari, millatlar, ijtimoiy guruhlar tushunchalari bo‘yicha uni qanday qiyofada ko‘rish istaklari mavjudligi to‘g‘risidagi tasavvurlar tashkil etadi.

Ko‘p asrlar davomida san’at estetik orzuni ro‘yobga chiqarishning ikki asosiy yo‘nalishini ishlab chiqqan. Uning birinchisi – estetik orzuni ijobiy qahramon timsolini yaratish orqali ro‘yobga chiqarishdir. Ijobiy qahramon-ijodkor estetik orzusining, san’at orqali namoyon bo‘lishidir.

Ilg'or orzularni ularga qarama-qarshi hayot hodisalarini tasvirlash orqali qaror toptirishning ikkinchi yo'li birinchisidan kam bo'lmagan samarali va estetik ahamiyatlidir. Buyuk so'z ustalaridan biri san'at orzu "ideal"dagi odamlarni emas, balki ijodkorning o'zida orzu bo'lishini taqozo etadi, deb haq gapni aytgan edi. Shunday orzu bo'lgan taqdirda eng mudhish, hunuk, pastkash hayot hodisalarini tasvirlash ham san'at asarlarining ijobiy estetik qiymatini tushurib yubormaydi.

San'atda ilg'or estetik orzuning bo'lishi san'at go'zalligi bilan bog'liq zaruriy, lekin yagona bo'lmagan omildir. San'at go'zalligi uning haqqoniyligidan ajralmagan holda qaror topadi. Badiiy haqiqatsiz san'atda go'zallik bo'lishi mumkin emas. Haqiqat va go'zallik birligi san'at taraqqiyotining qonuniyatlaridan biridir. Mazkur qoidani nozik fahmlash, ifoda qilar ekan, Shekspir o'zining sonetlaridan birida: «Go'zallik qimmatli haqiqat bilan yakunlanib, yuz chandon go'zallik kashf etadi», – deb yozgan edi. Go'zallikni hayot haqiqatidan ajratib tashlashga har qanday urinish san'atga halokatli ta'sir qilib, uning faol, o'zgaruvchan ahamiyatini pasaytiradi.

San'atdagi go'zallikni haqli ravishda shaklli va mazmuniy birligi bilan bog'lab mushohada etadilar. Kamolotga, go'zallikka intilish ko'p jihatlardan eng muvofiq shaklini izlab topish bilan bog'liq bo'lib, bu shakl yaratilmish narsaning mazmuniga mos kelishini taqozo etadi. Go'zallik qonunlari bo'yicha yaratish mutanosib shakl izlab topishni o'z ichiga oladi.

Shaklning mazmunga mos kelishi san'atdagi go'zallikning mezonini ekanligi haqidagi qoidaga ba'zi bir aniqliklar kiritishimiz bu erda o'rinlidir. Masala qanday mazmun haqida gap borayotganligidadir. Yolgon, zararli, g'oyaviy buzuk mazmun o'ziga yarasha ifoda topadi, lekin unga buning natijasida san'at asari go'zalligining mezonlaridan biri sifatida qarash mumkin bo'ladiki, agar gap ijtimoiy ahamiyatli, g'oyaviy, ilg'or, hayot haqiqatiga ega mazmun haqida borsa hamda unga muvofiq, barkamol shaklda bu mazmun ifodalansa.

Estetikaning tushunchalaridan biri xunuklik go'zallikning aksidir. Xunuklik voqelikdagi narsa va hodisalarning va badiiy ideallarning ijtimoiy munosabatlar, inson go'zalligi, sha'ni, qadr-qimmatini, tabiatning saxiyligiga mos kelmaydigan tushunchadir. Xunuklik ba'zan go'zallikka qisman bir jihatdan mos kelsa-da, lekin insonda g'azab xarakteridagi kulgini yuzaga keltiradi. Masalan, xalq tomoshalarida ilonlar bilan har xil o'yinlar qilinsa-da, bu holat kishilarda jirkanch

hamda kulgili vaziyatni yuzaga keltiradi. Shu boisdan bu xususda shunday soʻzlar mavjud: «Ilon zahri naqadar foydali boʻlmasin, ilonning oʻzi biz uchun xunuklik timsolidir»¹.

Xunuklik goʻzallikka nisbatan umuman zid kelsa jirkanchli, hattoki dahshatli hodisalarni vujudga keltirib, kishilar ongida shunga yarasha hissiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Ammo bu narsa boʻlmasa, u xunuk ekan degan maʼno kelib chiqmaydi. Xunuk soʻzini koʻpincha narsaning shakli buzilsa yoki oʻzgartirilsa uning koʻrinishiga qarab ishlatamiz. Xunuklik asosan, kishilar hayotiga taalluqli boʻlib, jamiyatda insonlar orasida sodir boʻladigan gʻayriinsoniy munosabatlar asosida paydo boʻlib, hayotdagi har xil illatlar, yuksak his-tuygʻularga ega insonlarga nisbatan qoʻllaniladi.

Koʻpincha insonlar hayoti, tabiatning u yoki bu hodisalari har xil maʼno va mazmunga ega boʻlgan belgilar, taʼnalar bosilgani tufayli goʻzal yoki xunuk boʻlib koʻrinadi. Masalan, «boʻron-inqilobga, boʻri uyasi-yovuz kishilar toʻdasiga qiyoslanadi va hokazo»². Bu xil tasvirlanishlar, ramziy qiyoslarning shakllanishida sanʼat muhim rol oʻynaydi. Mana shu tabiat hodisalari yoki kishilar hayotini sanʼat asarlari orqali mushohada etish qadim zamonlardan beri insonga oʻzini oʻrab olgan tabiatga, oʻzgacha, tiniq koʻz bilan qarashiga, unda har doim goʻzallik kashf etib zavqlanishiga koʻmaklashib kelgan.

Demak, inson faoliyatining koʻrkam, jozibador, jilvali, munavvar jihatlarini goʻzallik tushunchasi, yomon, zararli, tantiq, buzuq illatlarini xunuklik tushunchasi orqali taʼriflaymiz. Shuning uchun bu tushunchalarni tabiatdagi, jamiyatdagi rolini har birimiz tushunib yetishimiz lozim.

Inson hamma yerda va har qanday darajada tabiiy mavjud begʻuborlik va hamohanglik bilan toʻqnashib, tabiatning goʻzalligidan bahramand boʻlib, zavq-shavq oladi, ongli yoki anglamagan holda ich-ichidan sevinadi, maʼnaviy ozuqa oladi. Inson tabiat hodisalarini, har bir ijtimoiy davrni, ijtimoiy guruhni goʻzallik sifatida qadrlaydi. Hamma vaqt inson goʻzallikni baholashdan oldin uni yuksak darajadagi foydaliligiga ahamiyat beradi. Inson his-tuygʻulari orqali oʻzining jismoniy va maʼnaviy kuchini boyita borib, hayotdan zavqlanishi, shodlanishi, jismoniy baquvvat boʻlishi, maʼnaviy tetik va bardam

---

¹ Т.Махмудов. Гўзаллик ва ҳаёт. – Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. 25-бет.

² Э.Умаров. Эстетика. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 110-бет.

bo'lishga harakat qiladi. Bu holatlarni amalga oshirishda kishiga ijtimoiy hayotdagi go'zallik katta yordam beradi. Shu go'zallik asosida inson jamiyatda foydali ish qilish uchun intiladi, bu esa, o'z navbatida jamiyat rivoji, insoniyat kelajagi uchun zarurdir.

Hayot go'zalligini his etish, undan ma'naviy ozuqa olish uchun inson narsa va hodisalarning mohiyatini, mazmunini o'rganadi. Shunga ko'ra o'z bilimlarini takomillashtirib boradi. Inson har bir buyumni yaratishdan oldin, dastlab uning foydali va zaruriy tomonlarini ko'zlasada, birinchi galda estetik ko'rinishiga e'tibor beradi. Shuningdek, hamma foydali narsalar har doim go'zal bo'lavermaganidek, hamma go'zal narsalar bevosita moddiy foyda keltirmasligi ham mumkin. Masalan, bulbul kishiga moddiy foyda keltirmasada, uning shirali ovozi olamni go'zallikka burkaydi. Shu sababdan, yoqimli ovoz sohiblarini bulbulga qiyos qilishadi. Bu fikrlar kishi qalbida nozik kechinmalar uyg'otib, ma'naviy quvonch bag'ishlaydi.

Insonga bevosita foydasi tegmaydigan kapalak, ba'zi o'simliklar, qushlar, yulduzlar, oy va hokazolar ham go'zal hisoblanib, ular kishilarda hayotga nisbatan yuksak estetik tuyg'ular, mehr-muhabbat uyg'otadi, olamning nozik jilvasini his qilish imkoniyatini beradi va insonni ma'naviy barkamollikka chorlaydi. Har bir narsadagi go'zal va foydalilikka nisbatan kishilarda ruhiy estetik kechinmalar paydo bo'ladi. Estetik hissiyot kishilarning mehnatga, ijtimoiy hayotga nisbatan tasavvurlari, g'oyalari ma'lum bir maqsadga yo'naltiradi. Insoniyatning yuksak go'zallik tuyg'ulari foydalilik tarzida ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin. Bunday holat ko'pincha buyuk allomalar g'oyalari orqali jamiyatga tatbiq etilgan. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xorazm shaharlarida barpo etilgan me'moriy obidalar hozirgi kunda bir tarafdin xalqning buyuk o'tmishini o'zida aks ettirsa, ikkinchi tomondan turizm sohasi natijasida butun dunyo sayyohlarini o'ziga jalb etib ma'lum darajada foydalilik ahamiyatiga ham ega bo'lmoqda.

Har bir insonning ma'naviy, aqliy, estetik tafakkuri kamol topishi doimo ularning go'zallikka oshno qalblari natijasida sodir bo'ladi. Kishilarning turmush tarzi xatti-harakatlari bilan bog'liq holda shakllanib o'ziga xos xulq-atvor birligida namoyon bo'ladi. Shuning uchun go'zallik va xulq-atvor hamisha bir-biri bilan bog'liq ravishda jamiyatda amal qiladi. Xulq-atvor kishilarning intilishi lozim bo'lgan

axloq-odob qoidalarigina bo‘lib qolmasdan, balki yurish-turish, tafakkurlash tarzini ochib beradi. Shu bilan birga, xulq-atvor ijtimoiy hayotdagi har bir sohada turlicha bo‘lib, ayniqsa go‘zallik insonni o‘zining quliga aylantirishi mumkin. Chunki go‘zallikka oshno bo‘lish inson hayotining mag‘zidir. Ko‘p kishilar go‘zal qalblarga xizmat qilish uchun harakat qiladilar. Bu borada shunday fikrlar mavjud: «Bir chimdim husn-u jamol bir dunyo mulku moldan yaxshiroqdir. Go‘zallik dardmand ko‘ngillarning malhami-yu zulf eshiklarining kalitidir. Tabiiydirki, kishilar uning suhbatini orzu ideallari deb biladilar va unga xizmat etmakni faxr hisoblaydilar».¹ Hamma insonning bu hayotda yashashidan maqsadi, avvalo, tashqi va ichki go‘zallikka intilish, yuragida mehr-muhabbat, ona-Vatanga bo‘lgan yuksak farzandlik his-tuyg‘usi barq urib turishi, ertangi kunini porloq qiladigan xulq-atvorga ega bo‘lish g‘oyalari burkanishi lozim.

Hayotimizda ba‘zi kishilar chet ellarda ko‘rganlarini og‘iz ko‘pirtirib maqtaydilar-u, ammo o‘z yurtlaridagi go‘zallikni bilmaydilar va qadrlamaydilar. Ha, xushomadgo‘ylik, o‘z milliy madaniyatini unutish va tushunmaslikday sharmandali hol mana shundan kelib chiqadi.

Har bir insonning go‘zallikka oshno xulq-atvori, avvalo, oila, ta’lim va tarbiya, mahalla va do‘stlari ta’sirida shakllanib, takomillashib boradi.

Jamiyat a’zosi «inson bolasining tug‘ilishi onlaridan boshlab uning ilk rivojlanish davrlari xususiyatlariga e’tibor beradigan bo‘lsak, dastlab u tabiatan faqat o‘z ichki hissiyotlari, tuyg‘ulari damida – muayyan xudbinlik doirasida rivojlanadi... Lekin ehtiyojlar orasida ota-onaga, eng yaqinlariga nisbatan intilish, ular bilan emotsional muloqotga kirishish istagi kuchli bo‘lgani sabab u insonlar jamiyati va undagi munosabatlar me’yorlarini sekin-asta o‘zlashtirib boradi».²

Bularning barchasi insondagi dastlabki xulq-atvor va go‘zallikka bo‘lgan qiziqishlarni kamol toptiradi. Estetik faoliyat asosida bu xususiyatlar tartiblashtiriladi va ma’lum maqsad sari yo‘naltiriladi. Kishilardagi xulq-atvorning ko‘rinishi bu – husndir. Husn – bu go‘zallik sifatida insonlardagi ma’naviy, axloqiy, estetik, jismoniy yetuklikni

---

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, – Т.: 1968. 106-бет.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Янги аср авлоди, 2001. 155-бет.

bildiradi. Ayniqsa, odamdagi tabiiy, tiniq va beg'ubor husnga nima etsin! Qizlardagi andisha, hayo, ibo, muloyimlik va jilmayishlar husnga husn qo'shadi. Mana shu husn ko'pgina hollarda inson xulq-atvorining o'zgarishiga ham sabab bo'ladi. Masalan, turmushda chiroyli yigitlar husniga uchib, ko'plab xotin-qizlar o'z yo'llaridan adashishadi yoki go'zal husn sohibi bo'lgan xotin-qizlar o'z husni tufayli hayotning buzuq yo'llariga kirib qolishadi. Shunday ekan, har bir inson hayot va uning go'zalliklariga shaydo bo'lib yashashi, to'g'ri yo'ldan adashmay borishi, turmushini go'zal va latofatli qilib o'tkazishi barchamizning tilagimizdir.

5. Ulug'vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati

Inson hayotida ko'p ishlatadigan estetik tushunchalardan biri ulug'vorlik kategoriyasi hisoblanadi. Ulug'vorlik kategoriyasi narsa va hodisalarning ijobiy jihatlari katta kuchga ega ekanligini bildiradi. Lekin inson duch keladigan ko'pgina narsa yoki hodisalar o'zining ulkanligi yoki qudratli kuchga egaligi bilan ulug'vorlikni bildirmaydi. Masalan, ijtimoiy hayotdagi yovuzlik tushunchasini tahlil etish mumkin. Har qanday qudratli kuch-qudratga ega bo'lgan yovuz maxluqlarni hech vaqt ulug'vor deya olmaymiz. Ammo inson buning qanchalik qudratini sezib tursada, undan hech qachon va hech vaqt estetik his-tuyg'u hosil qilmaydi. Agarda hayqirayotgan dengizni tomosha qilib turilsa, unda kishi suvning qanchalik katta kuch-qudratga ega ekanligi va uning ulug'vorlik bilan kishilarni dahshatga solib turishini ko'ramiz. Ulug'vorlik faqat katta va ulkan narsalarda bo'lmay, balki kichik narsada ham namoyon bo'lishi mumkin. Xususan, biz ko'pincha uyimizda yashaydigan chumchuq, musicha kabi qushlarni foydasiz deb bilamiz. Ammo ular hovlimizdagi keraksiz hasharotlar va qurt-qumursqalarni terib eb, hovlimizni zararkunandalardan tozalab turadi. Chunki biz shunchalar e'zozlamaydigan va hamisha yo'q qilishga intiladigan bu qushlarning hayotga bo'lgan intilishi kishini qalbida chuqur va ehtirosli his-tuyg'ular uyg'otadi.

Nafosatshunoslik tarixida ulug'vorlik muammosi qadimdan o'rganib kelingan. Dastlabki ulug'vorlik g'oyalarini ilgari surgan Sitsiliyalik notiq Longin III-asrda «Ulug'vorlik to'g'risida» nomli risolasini yozgan, deb taxmin etiladi. Risolada ulug'vorlik kategoriyasining tabiatdagi o'rni qanday, kishilar hayotida ulug'vorlikning ta'siri mavjudligini qanday tushunish mumkin? degan

savollarga javob berish orqali ulug'vorlikning mohiyati tushuntirib berilgan. Uningcha, ulug'vorlik bevosita insonning ruhiyatiga ta'sir etadi. Chunki ulug'vorlikni kishilar bir-birlariga so'zlar orqali hishayajon bilan tushuntirishadi. Bu ehtiroslar kishiga bevosita eshitgan so'ziga nisbatan kuchli his-tuyg'ular hosil qilib, kishilarda bir tomondan quvonch, ikkinchi tomondan esa hayratlanish va qo'rqinchni hosil qiladi.

Ulug'vorlik muammosini tahlil etishda yangi davr ingliz faylasufi E.Byorkning qarashlari ham diqqatga sazovor. U ulug'vorlik insonning olamga bo'lgan munosabatida hissiy sezish orqali olingan ma'lumotlarning mahsuli sifatida qo'rqinch yoki hayratlanishni hosil qiladi, deydi. Byork ulug'vorlikni tahlil etarkan, uning inson ruhiy kechinmalariga kuchli ta'sir ko'rsatib, kishida ehtiros hosil qilishi, natijada, kishida kuchli qo'rqinch hosil bo'lib, voqea-hodisalardan qoniqmaslik tuyg'usi vujudga kelishini aytadi. Uningcha, ulug'vorlikni go'zallik bilan bir xilda tushunish kerak emas, balki ular bir-biriga qarama-qarshidir. Chunki go'zallik kishida estetik lazzatlanish hosil qilsa, ulug'vorlik qurqinch va qoniqmaslik kayfiyatiga olib keladi.

Ulug'vorlik tushunchasini tahlil etib, uning o'ziga xos jihatlarini ochib bergan I.Kant hisoblanadi. U ulug'vorlik va go'zallik tushunchalari o'rtasida umumiylik va farq borligini ta'kidlaydi. Uningcha, ulug'vorlik va go'zallik insonning maqsadga muvofiq manfaatlarini ifodalaganligi bilan umumiydir.

Qolaversa, ular o'rtasidagi farq shundaki, go'zallik o'zining ichki va tashqi mohiyati bilan kishida ko'tarinkilik va beg'uborlikni ifodalasa, ulug'vorlik o'zining har xil hayratlanarli tasavvurlari bilan kishini o'ziga rom etadi.

Kant tasavvurida ulug'vorlik asosan estetik kechinmalar va estetik his-tuyg'ularning majmuasi bo'lib, kishilarning hayratomuz g'oyalari va qarashlari mahsuli hisoblanadi. Uning ijodida ulug'vorlik bevosita axloqiy tamoyillar bilan bog'lanib ketgan. Kant ulug'vorlik faqatgina insonga tegishli bo'lib, uning ruhiy dunyosi, ichki kechinmalari, ma'naviy olamida yuz berib inson kayfiyatida hayratlanish hosil qilishini aytadi.

Kantning ulug'vorlik haqidagi qarashlarini Gegel tahlil etib uning kamchiliklarini ochib berdi. Gegel ulug'vorlik san'atda o'zining haqiqiy ifodasini topishini va ko'proq diniy va ilohiy san'atda ulug'vorlik aks

etishini tushuntiradi. Chunki diniy mo'jizalar o'zining ulug'vorligi bilan kishilarni hayratga soladi, deydi u.

Ulug'vorlik tabiat va jamiyat rivojining o'ziga xos xususiyatlarini ham ifodalab keladi. Tabiatdagi ulug'vorlik chaqmoq nurining, momaqaldiroqning guldurashi va osmon hamda yer manzarasining ko'rkam va jozibador jihatlarini his etish kabilarda estetik ta'sirga egadir. Bu ulug'vorlik tuyg'ulari kishilarni bevosita tabiat hodisalariga nisbatan dahshatga tushmaslikka chorlaydi.

Insonlar hayotida ulug'vorlik axloqiy qoidalar asosida yuzaga keladi. Ayniqsa, san'atning turli ko'rinishlari kishilarda ulug'vorlikning rang-barang tasvirlanishiga olib keladi. Dunyoning yetti mo'jiza (Bobil osma bog'lari, Misr piramidalari va hokazo) sida ulug'vorlik nafis me'morchilik san'ati asosida tasvirlangan. Bunda yangicha ulug'vorlik timsoli bo'lgan ko'rinishlar, hayratlanarli va betakror naqshkor bezaklar kishilar diqqatini o'ziga tortadi. Shunday qilib, ulug'vorlik tushunchasi insonning tabiatga va jamiyatga bo'lgan munosabatlarida mukammal va nafis xususiyatlarni o'zida aks ettiradi.

Ulug'vorlik – nafosatli va ahloqiy mezonlar bilan bog'lanib, nihoyat darajada yaqqol va bevosita amal qiladigan nafosatli mezoniy tushunchani tashkil etadi.

Tabiatda ulug'vorlik baland tog'lar, qudratli sharsharalar, cheksiz okeanlar, moviy mavj urayotgan dengizlar, tubiz osmon va hokazolar timsolida namoyon bo'ladi. Bu yerdagi umumiylik- ulardagi kengko'lamlilik, ulkanlik, buyuklik, tuganmaslikdir. Tabiatdagi ulug'vorlik insonda o'zidagi zaiflik emas, balki tabiat bilan qo'shilib ketishga intilish hissini uyg'otadi.

Ulug'vorlik hissi o'z-o'zidan nafosatli mazmunga ega bo'lmagan quvonch, hayratlanish, ehtirom, tan berish tuyg'ularini o'z ichiga qamrab oladi. Bularga ba'zida qo'rquv ham qo'shiladi, lekin u insonni kamsitmaydi. Balki to'siqlarni engib o'tishga turtki beradi.

Ulug'vorlik hissi umuminsoniy, umumiy belgilari bilan birga ijtimoiy shartlangan, aniq-tarixiy tabiatga ham molik bo'ladi. Ulug'vorlikka, ijtimoiy hayotga, tarixiy taraqqiyotga alohida ta'sir o'tkazuvchi hodisalar va jarayonlar ham kiritilishi mumkin. Ijtimoiy hayotda ulug'vorlik bilan qahramonlik, mardlik shu qadar qorishib ketadiki, ularni alohida-alohida mushohada etish ulug'vorlikning asosiy mazmunidan mahrum qilib qo'yish bilan barobar bo'lar edi. Qahramonlikda ulug'vorlikka hos estetik va ahloqiy birlik, ayniqsa,

to'la va bevosita namoyon bo'ladi. Xalq fidoiylari, elu-yurt jonkuyarlarining qiyofalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vor, ham mardona namoyon bo'ladi.

Ulug'vorlik o'zining har tomonlama ijodiy ifodasini san'atda topadi, uning barcha tur, xil va ko'rinishlari uchun ulug'vorlik mavzusi asosiy tasvir obyektlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Shubhasizki, san'atning turli ko'rinishlarida ulug'vorlikni tasvirlashning xilma-xil imkoniyatlaridan foydalaniladi, aytish mumkinki, uning ayrim turlari-qahramonlik dostonlari, lirik dostonlar, qahramonlik fojiasi, qahramonlik musiqa asarlari (simfoniya, oratoriya), me'morchilik va yodgorlik san'ati ko'rinishlari ulug'vorlik mavzusini badiiy o'zlashtirish jarayonida vujudga keladi.

Ulug'vorlik me'morchilikda alohida ahamiyat kasb etadi. Misr piramidalari, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlaridagi me'morchilik obidalari, yunonlarning Parfenoni, rimliklarning Kolizeyi, o'rta asr gotik bosh cherkovlari, rus cherkov me'morchiligining eng yaxshi namunalari, Rossi, Rastrelli kabi me'morlar yaratgan go'zal binolar, mustaqil O'zbekistonda barpo etilayotgan zamonaviy me'moriy obidalar, inshootlar o'zining salobati, ulug'vorligi bilan kishini hayratda soladi.

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish joizki, ulug'vorlik tuyg'usiga faqat miqyos o'lchovi bilan erishilmaydi. Agar ayrim obidalar (Bobil minorasi, Minorayi Kalon, Misr piramidalari va shu kabilar) o'zlarining miqyoslari ko'lami bilan hayron qoldirsalar, boshqalari o'zining alohida nafisligi, nozik ifodasi, hamohangligi, yuksak ruhlanganligi, atrof-muhit bilan uzviy qo'shilib ketganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. (Go'ri Amir, Shohi Zinda, Ichan qal'a, Registon maydoni, Mir Arab madrasasi, Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor Minor, Bola hovuz machiti va boshqalar) Nihoyatda go'zal qilib bunyod etilgan me'morchilik obidalari idrok etilganda insonda o'zgacha ulug'vorlik tuyg'usi vujudga keladi. Shuning uchun estetikaning go'zallik va ulug'vorlik mezoniy tushunchalari bir-biri bilan o'zaro uyg'un tarzda bog'lanib ketadi.

San'atda ulug'vorlik fojialilik bilan ko'pincha yonma-yon turadi va namoyon bo'ladi, sirasini aytganda, bu ikki estetik mezoniy tushuncha o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjud bo'lib, uning umumiy va farqli tomonlari ham mavjuddir. Navoiy va Shekspir asarlari, shashmaqom, go'zal me'morchilik obidalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vorlik, ham fojialilik ruhi bilan sug'orilgandir. Bundan, albatta

fojialilik-ulug'vorlik, ulug'vorlik-fojialilikdir degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Masalan, Samarqandning Registon maydonidagi madrasalar, shubhasiz, ulug'vor bo'lishlari bilan birga hech qanday fojiali his qo'zg'atmaydilar. Shekspirning Makbet xonim qiyofasi fojiali, lekin u hech ham tomoshabinda ulug'vorlik tuyg'usi tug'dirmaydi. San'atdagi ulug'vorlik badiiy mazmun va shakl barcha imkoniyatlari vositasida ifodalanadi, lekin bunda hal qiluvchi rolni g'oya o'ynaydi. Muhim ahamiyatli g'oya yuksak ruhlangan, mukammal shaklning zarurligini yuzaga keltirib, san'at asarining buyuklik darajasini belgilab beradi. Bu holat hayotiy haqiqatdan uzoqlashishga emas, balki unga xizmat qilishga da'vat etadi.

Ulug'vorlik insonning narsa va hodisalarga estetik va axloqiy mezonlar bilan yondashishi va ulardan yuksak hayratlanish tuyg'usini hosil qiluvchi estetik hissiyot majmuasi bo'lib, ulug'vorlikning ko'lami go'zallik ko'lami kabi cheksizdir. Inson tabiatdagi ulug'vorlik deganda cheksiz koinot, quyosh va yulduzlar, moviy osmon, cho'qqilari qor va muzliklar bilan qoplangan salobatli tog'lar, bepoyon ummon va dengizlar, vulqon otilishi, momaqaldiroq gumburlashi va chaqmoq chaqishi kabi tabiat hodisalarini nazarda tutadi. Tabiatning qudratli kuchlari oldida inson o'zining naqadar ojizligi, kuchsizligini sezgandagina unda tabiatning qudratli kuchlariga nisbatan ulug'vorlik tuyg'usi vujudga keladi. Cheksiz ummonda suzib ketayotgan bahaybat kit ham, bepoyon changalzor yoki savannada ketayotgan mahobatli fil ham, hayvonlar shohi hisoblanuvchi arslonning viqor bilan o'tirishi ham, changalzor yoki o'rmonda viqor bilan kezib yurgan yo'lbarsning xaybatli qiyofasi ham insonda ulug'vorlik tuyg'usini uyg'otadi. Ulug'vorlik eng avvalo tabiatning qudratli kuchlariga nisbatan insonning hissiy-psixologik munosabatini ifodalaydigan bo'lsa, inson tabiatdagi kichik, hech kim tomonidan e'tibor berilmaydigan narsa yoki hodisani ham ulug'vorlik sifatida estetik baholashi mumkin. Yerga tushgan urug' quyoshga intilib ko'kka bo'y cho'zadi. Bu yo'lda uni hech narsa to'xtata olmaydi. Ustiga xarsang tosh qulab, usti yopilib qolsa ham o'simlik quyoshga intilib, o'ziga yo'l topib o'sib chiqadi. Inson toshday qattiq asfaltni yorib chiqqan nimjongina o'simlikni ko'rganida, bu o'simlikdagi hayotga bo'lgan intilishni ko'rib hayratga tushadi. Uning harakatini ulug'vorlik mezoniy tushunchasi asosida estetik baholaydi. Tabiatdagi qush va parrandalarning xatti-harakatida ham ulug'vorlik sifatida baholanadigan holatlar ko'plab uchraydi. Qush

o‘z palaponi tomon o‘rmlab kelayotgan zaharli ilonga tashlanib bolasini himoya qiladi. Ba‘zi hollarda o‘zi o‘lib ketsa ham bolasini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ladi. Kiyik, bug‘u va boshqa hayvonlar yirtqich hayvonlar hujum qilganida jon-jahdi bilan bolasini va o‘zini himoya qiladi. Ba‘zi hollarda bu olishuv mag‘lubiyat bilan tugasada, ba‘zi hollarda bunday harakatni kutmagan yirtqich hayvon jang maydonini tashlab qochadi. Hayvon yoki parrandadagi bunday fidoyilik insonda bu harakatga nisbatan ulug‘vorlik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Jamiyatdagi ulug‘vorlik umuminsoniy qadriyatlar, qahramonlik, jasorat, xalqparvarlik, bunyodkorlik tushunchalari bilan uyg‘unlashadi. Davlatda barqarorlik, jamiyatda adolat ustuvorligi, shaxsning erkin va hurfikrlilik asosida faoliyat olib borishi ijtimoiy tizimning ulug‘vorligini aks ettiradi. Iqtisodiyoti bir tomonlama rivojlangan, agrar, qoloq respublika hisoblangan O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikdan keyingi qisqa davr mobaynida sanoati rivojlangan, industrial davlatlardan biriga aylanib, bu davlatda inson huquqlarini kafolatlash masalasiga katta e‘tibor qaratildi. Bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish jarayonida O‘zbekistonda ishbilarmonlik, tadbirkorlik masalalariga katta e‘tibor qaratildi. O‘zbekistonda sanoatning yangi-yangi tarmoqlari vujudga keltirildi. Davlat boshqaruvi, sud-huquq tizimida, ta‘lim sohasida islohotlar chuqurlashtirildi. Agrar sohada fermerlik, iqtisodiyotda zamonaviy texnologiyalarni o‘rganish va joriy qilish bilan birgalikda milliy hunarmandchilik, kasanachilikni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratildi. Ijtimoiy sohada kuchli ijtimoiy siyosat olib borildi. Ma‘naviy sohada boy tarixiy ma‘naviy meros tiklandi. Ma‘naviyatni yuksaltirishga katta e‘tibor qaratildi. Ilm-fan, madaniyat, san‘at, sport sohalarida katta yutuqlarga erishildi. O‘zbekistonning jahondagi rivojlangan davlatlar bilan teng asoslarda o‘z siyosatini olib borishi bu milliy g‘urur va iftihar tuyg‘usining yuksalishiga, erishilgan yutuqlardan ulug‘vorlik tuyg‘usining mustahkamlanishiga olib keldi.

Tubanlik insonda kuchli nafratlanish tuyg‘ularini hosil qiluvchi estetik kategoriya bo‘lib, jamiyat hayotida, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda inson sodir bo‘lgan narsa va hodisalarga ularni o‘z ongi-tafakkuri asosida ulug‘vorlik yoki tubanlik sifatida estetik baho beradi. Tubanlik estetikaning boshqa kategoriyalari kabi tabiat, jamiyat va inson faoliyatining barcha sohalariga taalluqli bo‘lib, hozirgi davrda insoniyatning oldida turgan global

muammolardan biri ekologiya muammosini ko‘rib o‘tadigan bo‘lsak, inson faoliyati natijasida tabiatga juda katta zarar etkazilmoqda. Atmosfera havosi, suv resurslari, yer ifloslanmoqda, o‘rmonlar kesilmoqda, baliqlar, qushlar va hayvonot dunyosi qirilib ketmoqda. Ilm-fan taraqqiyoti natijasida inson butun insoniyatni yo‘q qilib yubora oladigan qurol-yarog‘larni yaratib o‘zining kelajagini xavf ostiga qo‘ymoqda. Inson o‘zi yashaydigan tabiiy atrof-muhitni ona sayyora, ona tabiat deb ataydi. Shuning uchun atrof-tabiiy atrof muhitni asrab-avaylash bugungi kundagi eng dolzarb vazifalardan bo‘lib hisoblanadi. Tubanlik jamiyat hayotida sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarga estetik baho berishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyat hayotida sodir bo‘luvchi adolatsizlik, zo‘ravonlik, korrupsiya, jinoyatchilik kabi salbiy illatlar jamiyatni tanazzulga, inqirozga olib boruvchi tubanlikning ko‘rinishlaridir. Vatanga hiyonat qilish, ma‘naviyatga e‘tiborsizlik, milliy, oilaviy qadriyatlarga nisbatan bepisandlik ham xalqning, millatning kelajagiga tahdid soluvchi tubanlikdir. Jamiyat hayotida, inson faoliyatida tubanlik insonning ma‘naviy fazilatlariga teskari xatti-harakatlari yolg‘onchilik, hiyonat, tuhmat, yovuzlik, adolatsizlik kabilar natijasida vujudga keladi.

6. Fojaviylik kategoriyasi

Fojaviylik masalasi doimo falsafiy va estetik tafakkur sohasida faoliyat olib borgan mutafakkirlarni qiziqtirib kelgan masalalardan biridir. Inson hayotida fojaviylik ko‘pincha o‘lim yoki o‘lim xavf solib turgan holat, kishilarning og‘ir turmush tarzi, baxtsiz hayoti, halokatli jarayonlarni o‘zida ifodalab keladi. Bundan tashqari fojaviylik kishilardagi ulug‘vorlik tuyg‘ularini aks ettirib, ulardagi bir so‘zlik, mardlik, jasurlik, kabi axloqiy tushunchalar bilan bog‘lanib ketadi. Bu fikrlarning isboti sifatida Elikbek haqidagi afsonani bir eslaylik. «Fidokor Elikbek el-yurtini halokatdan qutqarib qolmoq uchun dushmanlarga qarshi jangga o‘tlanadi. U bir chorrahada son-sanoqsiz jinlarga duch keladi, ular kishilarni burdalab, qonini surib, ichak-chavoqlarini badanlariga o‘rab olgan ekanlar. Jinlar yana vahima solib, qurol ishlatib, Elikbekni mahv qilmoqchi bo‘ladilar. Biroq Elikbekka bas kelmaydilar»¹. Bu yerda xalq boshiga tushgan fojining oldini olish maqsadida Vatan uchun kurashgan Elikbekning bukilmas irodasi,

---

¹ Н.М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1976. 47-бет.

qudrati, ehtirosi va kuchli qiyofasi turli xatti-harakatlar bilan ifodalangan.

Qadimda kishilar fojiviylikni, avvalo, xudo tomonidan azaldan belgilab qo'yilgan deb tasavvur qilishgan. Hattoki ular tabiat hodisalariga bo'lgan munosabatlarda «Avesto»da shunday g'oyalarni ilgari surishadi: «...o't-o'lanlar hamda mevali daraxtlar ekilgan, suvlari ravon bo'lgan zamin eng yaxshi yerdir. Qarovsiz qolgan yer guyo turmush qurmagan qizday. Yerga o'g'it tashlagan va ekin ekan dehqon esa ayolni farzandli qila olganday. Ayol va farzandlari sarson va sargardon yuradigan yer eng yomon zamindir»¹. Bu fikrlarda bevosita fojiviy jarayonlar va go'zallik g'oyalari bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Ya'ni, tabiat hodisalari insonlar hayotiga taqlid qilib tushuntirilmogda. Ayniqsa, kishilardagi Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat go'zallik tuyg'ulari asosida tasvirlanadi: «har bir inson o'sib-ulg'aygan mamlakatni eng yaxshi va go'zal mamlakat deb hisoblaydi»², deyiladi, «Avesto»da. «Avesto»dagi g'oyalarda fojiviylik mezoniy tushunchasi go'zallik tuyg'ulari bilan bir xil tarzda ifodalanishga harakat qilingan. Undagi har bir obraz tasvirida ham fojiviy ko'rinish, ham go'zallik tuyg'ulari yorqin aks ettirilgan. Demak, har bir inson hayotida ham mana shunday holatlar bo'lishi bejiz emas, albatta.

O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada fojiviylik xristian ta'limoti asosida ishlab chiqilib, bu tushuncha kishilarning o'z qilgan qilmishlari va yomon ishlari uchun yuz berishi mumkin bo'lgan holat sifatida ko'rib o'tiladi. Unda ko'rsatilishicha, odamlarning kundalik hayotidagi azob-uqubatlari va mashaqqatlari ular hayotining fojiali bo'lishiga olib keladi.

Fojiviylikning yangi qirralari Uyg'onish davriga kelib, g'arb allomalari hayotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu allomalar o'zlarining teran va ilg'or, zamonaviy fikrlari, bir so'zli va qat'iyatli bo'lishlari bilan hayotlarining fojiali tarzda tugashiga sabab bo'lishgan. Xususan, faylasuf Jordano Bruno (1548-1600) o'sha davr ilm-fani rivojida ko'plab yangiliklar yaratdi. Lekin uning yangiliklarini ko'ra olmagan xristian ruhoniylari uni 1600-yil 17-fevralda Rimdagi Gullar maydonida gulxanda kuydirishadi. Shuning uchun ham Uyg'onish davri fojiasida shaxsiy ehtiroslar kuchli bo'lib, kishilardagi mustahkam iroda turli fojiviylik holatlariga olib kelganligi bilan xarakterlidir.

---

¹ Ф.Бойназаров. Ўрта Осиёнинг антик даври. -Т.: Ўқитувчи, 1991. 212-бет.

² Ўша асар. 216-бет.

Klassisizm vakillari asarlarida fojiaiylik kuchli va hayratlanarli ehtiroslar ohangi bilan ifodalangan bo‘lib, hayotga bo‘lgan intilish, qolaversa, o‘z sevgi-muhabbati yo‘lida fojiaiy tarzda qurbon bo‘lishga tayyorlik fransuz Jon Rasinning «Andromaxa» tragediyasida chinakam fojiaiylik holati mavjudligini ko‘rsatadi. Tragediyada oqila Andromaxa o‘g‘li Antiaksning hayotini saqlab qolish maqsadida hukmdor Pirrga turmushga chiqishga rozi bo‘ladi. Bundan xabar topgan shoh Meneleyning Pirrga xushtor qizi Germiona rashk o‘tida yonib, o‘ziga oshiq yigit Orestdan Pirrni o‘ldirishni talab etadi. Pirrni yo‘q qilсам Germionaning visoliga yetaman deb o‘ylagan Orest to‘y oqshomida uni o‘ldiradi. Germiona suyaning o‘limiga chidolmay, o‘zini-o‘zi qurbon qiladi. Xo‘jasiga xiyonat qilgan Orest ham vijdon azobidan aqlan ozadi. Mana shu tarzda tragediyalar klassisizm estetikasidagi fojiaiylikni talqin etishda yuksak baholanadi.

Fojiaiylik o‘zida azob-uqubatlarni tasvirlashi bilan kishilarni tushkinlikka tushirmaydi. Balki fojiadagi qahramonning usullari, xatti-harakatlari, mardona azm-u qarori, ko‘zlagan maqsadi kishilarga hayotdan adashmaslik uchun saboq bo‘ladi. Fojiaiy qahramonlar ko‘pincha jaholatlariga, eskiliklarga, qarama-qarshi voqealarga va o‘z dushmanlariga qarshi kurash olib boradi. Bunday holatlar XX asrning oxiri va XXI asrning boshida terrorizmga qarshi kurashda O‘zbekistonda, qolaversa, butun dunyoda fojiali vaziyatlarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, O‘zbekistonda «Birgina o‘tgan 1999-yilda to‘kilgan begunoh qonlar, yetim bo‘lib chirqirab qolgan norasida go‘daklar, chimildig‘ini yig‘ishga ulgurmay turib yolg‘izlikka muhtalo bo‘lgan kelinlar, ox-faryodi asriy tog‘larni erituvchi mushtipar onalar, xizmat burchini o‘tash paytida jonini fido qilib, shahid ketgan askar-u zobitlarimizni eslaylik¹.

Yoinki, 2001-yil 11-sentabrda AQShdagi fojiaiylikni tahlil qilaylik. Bu qonli va vahshiyona fojia uch mingdan ortiq begunoh kishilarning qurbon bo‘lishiga olib kelib, jamiyatdagi bunday fojiaiy holatlarni yo‘q qilish uchun butun dunyo xalqlari bir tanu jon bo‘lib birlashmog‘i, kurashmog‘i muhim va dolzarb vazifadir. Estetikaning fojiaiylik mezoniy tushunchasi estetik ideal tushunchasi bilan bevosita bog‘liqdir.

Estetik ideal (Yunoncha ideal – g‘oya, boshlang‘ich obraz) estetik qadriyatlarining orzu qilingan, talab darajasidagi obraz, tasavvurlarni

---

¹Б.Ирисов. Дин, ақидапарастлик ва таҳдид. -Т.: Маънавият, 2000. 5-бет.

konkret hissiy shaklda ifodalovchi ong unsuri bo‘lib, estetik idealda – obyekt subyekt tomonidan muayyan maqsadga qaratilgan konkret-obrazli, tasavvurli tarzda in‘ikos ettiriladi. Fojiaiviylikda inson o‘z oldiga muayyan maqsadni qo‘yib shu maqsadni amalga oshirish uchun kurashadi. Kerak bo‘lsa, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi, idealini amalga oshirish uchun jonini qurbon qilishga ham tayyor bo‘ladi. Tariximizda Shiroq o‘zining estetik ideali – Vatan ozodligi yo‘lida o‘z jonini qurbon qilgan edi. Yoki Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyat to‘g‘risidagi o‘z qarashlarini ifodalagan bo‘lsa, insoniyat ming yillar davomida Farobiy orzu qilgan odamlari baxtli, farovon yashaydigan adolatli jamiyat qurishga harakat qilib, jamiyat hayotidagi turli salbiy illatlarga, jinoyatchilik, zo‘ravonlik, adolatsizlik, korrupsiya singari balolarga qarshi kurashib kelmoqda. Jamiyatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida xalqimiz o‘z oldiga “Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot”, ya‘ni bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishni maqsad qilib qo‘ygan ekan, milliy istiqloq g‘oyasi va mafkurasi jamiyatimizning estetik idealini o‘zida ifodalab kelmoqda.

Estetik idealning muayyan tarzda namoyon bo‘lish sohasi san‘at hisoblanadi, chunki badiiy obrazlarda g‘oyalar muayyan - hissiy shaklda ifodalanadi va kishilar tomonidan idrok etiladi. Badiiy adabiyot, kino, teatr kabi san‘at turlarida ijobiy qahramon o‘z oldiga muayyan maqsadni qo‘yib, shu maqsadni amalga oshirish uchun harakat qiladi, kurashadi, kerak bo‘lsa o‘z maqsadi yo‘lida jonini ham qurbon qiladi.

Adabiyot va san‘atdagi voqealarning qiziqarli bo‘lishi bevosita fojiaiviylikni rang-barang tarzda aks ettirish bilan bog‘liq. Ularda asosan, kishilarning ijtimoiy hayotdagi sharoitlardan noroziligi, jamiyat hayotidagi zo‘ravonliklar, xalqning o‘z erki va ozodligi uchun kurashi tasvirlanadi.

Adabiyotda fojiaiviylik masalasi iztirobli, ko‘pincha sharmandalilik, g‘urur kabi g‘oyalar bilan sug‘orilgan bo‘ladi. Qadimgi Yunonistonning buyuk fojiaivisi sanalgan Sofokl (er.av. 496-406) ning «Shoh Edip» fojiasi har bir kishini hayajonlantiradi. Edip obrazida boshiga kulfat tushgan, oldindan belgilangan taqdir fojiasidan kuyib kul bo‘lgan kishining chekkan iztiroblari hikoya qilinadi. Sofokl yaratgan Edip obrazi kishilarni halol va mard bo‘lishga chorlaydi.

Yevropa Uyg‘onish davrida fojiaiviylikning badiiy ifodasini Shekspir o‘z asarlarida yuksak mahorat bilan yaratdi. Uning «Gamlet»

tragediyasida fojiviylilik his-hayajonga to'la estetik tuyg'ular va estetik kechinmalarga boy qilib tasvirlangan.

Yozuvchi N.V.Gogolning «Taras Bulba» asari o'zining fojiviylilik janrlarga boyligi, kishilarni mard va jasur bo'lishga chorlashi bilan yuksak insoniy tuyg'ularni o'zida aks ettirgan. Asarda fojiviylilik voqelikdagi har xil g'oyalar bilan bog'lanib, el-yurt farovonligi yo'lida qahramonlarcha halok bo'lgan buyuk inson siymosi ifodalanadi.

Adabiyotda fojiviylilikning o'ziga xos qirralarini o'zbek adiblari ijodida ham ko'rish mumkin. Masalan, A.Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanida Kumushning o'z sevgilisiga yetishib, fojiali tarzda qurbon bo'lishi, M.Behbudiyning «Padarkush» dramasiidagi obrazlarning fojialarga to'lib-toshganligi kishini hayajonlantiradi.

Adabiyotda fojiviylilikning zamonaviy ko'rinishlari H.H.Niyoziyning «Boy ila xizmatchi», «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» pyesalaridagi fojialarda o'z ifodasini topgandir. Bu pyesalarda insonning ijtimoiy hayotdagi jaholatga qarshi noroziligi, kurashi aks etgandir. Hamza bu fojialarda oila-turmush munosabatlarini ifodalasa-da, zo'ravonlik, g'aflat kabi illatlarni yo'q qilishni o'z oldiga maqsad qilib oladi.

Jamiyatdagi boylik va toj-u taxt uchun kurashlardagi fojia jarayoni M.Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» tragediyasida tasvirlangan. M.Shayxzoda Ulug'bekning fojiasini ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlardan izlab, fojiada ham shoh, ham olim bo'lgan inson hayotini aks ettirishga harakat qildi. Bu tragediyada Shayxzoda Shekspir an'alaridan foydalanishga harakat qilgan. Lekin shu bilan birgalikda tragediyaning ijtimoiy mohiyati Shekspir yaratgan obrazlardan farq qiladi. Ulug'bek fojiasida uning Makkaga ziyoratga yo'l olishi va yo'lda ketidan chopar borib o'g'li Abdulatif to'xtab turishini buyurgani tasvirlanadi va bu holat adabiyotda quyidagicha ifodalanadi: «Ulug'bek Samarqand chekkasidagi kichik bir qishloqda to'xtaydi. Kechga yaqin Ulug'beklar to'xtagan hovliga Abbos ismli bir kimsa kirib keladi. U sherigi bilan Ulug'bekning qo'llarini bog'laydi va hovliga olib chiqib, boshini tanasidan judo qiladi»¹.

Ispan rassomi Ribari mashhur «Katon Utichenskiyning o'z joniga qasd qilishi» kartinasida Shekspir an'alaridan foydalandi. Bunda fojiviylilik ijtimoiy hayotdagi qabihliklar, his-tuyg'ularning o'limga tomon harakati natijasida yuz berishi tasvirlangan. Inson aqli bovar

---

¹ Улуғбек академияси. Қомуслар бош таҳририяти нашриёти, – Т.: 1993. 6-бет.

qilmaydigan bunday mudhish vaziyat ayni gullagan umrga behuda qiynoq va azob edi.

Germaniyalik tanqidchi Karl Gyunter Simon fojaviylikni, avvalo ertaklarda, qolaversa inson hayotida, bevosita ko'chada uchratishini aytadi. Uningcha, san'at mana shu holatni aniq dalillar asosida namoyish etadi.

Chingiz Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» romanida san'at va adabiyotning fojiali jihatlari kuchli ehtiroslar bilan ifoda etilgan. Romandagi fojia kishilarda yovuzlikka, razil va qabih ishlarga bo'lgan nafratni kuchaytiradi.

Adabiyot va san'atdagi fojaviyliklar insonlar ongida yovuzlik, sharmandalik, oriyatsizlik kabi salbiy illatlarga qarshi kurash va mardlik, ezgulik, sadoqat kabilarga intilishni yuzaga keltiradi. Umuman, adabiyot va san'atning inson ma'naviy kamoloti, jamiyat rivojidadagi roli beqiyos bo'lib, ularda aks etgan fojaviylik insonlarni yuksak va beg'ubor estetik his-tuyg'ularga ega bo'lishga chorlab qoladi.

San'atdagi fojialilik haqida fikr yuritganimizda san'atdagi fojiali ohanglar, fojialilik san'ati va nihoyat fojialilik-san'at turi kabi muammolar alohida mushohada qilinishi lozimdir.

Deyarli barcha ulkan ijodkorlar yaratgan asarlarda fojiali ohanglar mavjudligini juda ko'p misollarda ko'rib chiqishimiz mumkin. Masalan, M.Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug'bek» asarlarida fojiali ohanglar boshdan oxiriga qadar sezilib (eshitilib) turadi. Mazkur dramalar maxsus fojia asari sifatida yaratilmagan bo'lsa ham, aslida, fojiali ohanglar ularda ustivor darajada ifodalangandir. Shayxzoda kabi ijodkor fojialilik ruhida voqelikni idrok etishga moyildir. San'atning turi namoyon bo'ladigan fojialilik to'qnashuvlar, qiyofalar, vaziyatlarni eng to'la va chuqur badiiy in'ikos etish ehtiyojidan kelib chiqadi. Sofoklning fojaviy asarlari Shekspirnikidan, Shekspir asarlari Rasinnikidan, Rasinniki Vishnevskiynikidan qanchalik farqlanmasin, ular o'rtasida umumiylik baribir mavjuddir.

Har qanday fojia zaminida alohida fojiali to'qnashuv yotadi va uning eng muhim tomoni bo'lib ko'lamlilik, ijtimoiy ahamiyatlilik xizmat qiladi. Gegel fojialilikni bekorga mohiyatli kuchlar to'qnashuvlarining natijasi sifatida ta'riflagan emasdi, Chunki bu to'qnashuvlar kurashining qanday tugallanishi bilan insoniyat istiqboli, taqdiri bog'lanib ketgan bo'ladi. Bu hol fojiani san'atning falsafiy

jihatdan eng hajmli turiga aylantiradiki, unda ijodkorga hayotning insoniyatni butun tarixi davomida hayajonlantiradigan tub masalalarni o‘z oldiga qo‘yib, hal qilish imkoniyatini beradi.

Odatda fojia mazmunida qahramonning mavjud shart-sharoitlarni tubdan o‘zgartirishga faol intilishi namoyish etiladi. Fojia qahramoni bu erda fojiali dramatik harakatning asosiy subyekti sifatida amal qiladi. Shuning uchun fojia qahramonning faolligi, o‘z orzu-irodasini, hatto o‘zini qurbon qilib bo‘lsa ham barqaror etishga intilishi uning mohiyatli belgisini tashkil etadi. O‘z irodasini o‘rnatishga intilishida u tarixiy imkoniyatsizlik bilan to‘qnashib, xuddi mana shu to‘qnashuv, mazkur tarixiy sharoitlarda yechimsiz qolib, fojiani yuzaga keltiradi. Yuksak fojia qahramonning mashaqqatli azob-uqubatlari bilan bog‘langan bo‘lsada, ko‘pincha asar uning halokati bilan tugallansada, bari-bir qayg‘u va mayuslik emas, balki yashash va kurash istagi, bu kurashda o‘quvchi va tomoshabinda o‘zining halok bo‘lishini bilib turgan inson uchun g‘urur tuyg‘usi qo‘zg‘aladi. Inson ulug‘vorligini tarannum etish hammadan ham ko‘proq va yorqinroq san‘atning fojia turida ifoda topgandir. Fojiaiylik san‘atda rang-barang uslublarda talqin etilishi mumkin. Bu hol bu janrga xos umumiy xususiyatlarini inkor etmaydi. Fojia uslubining umumiy belgilari qatoriga keng umumlashtirishlarga intilish, aqliy mazmun boyligi, soddalik va yaxlitlik, hayajon va ehtirolarning yuksakligi kabilar kiradi.

7. Kulgililik va hajviylik kategoriyasi

Kulgililik mezoniy kategoriyasining mazmuni fojiaiylik tushunchasining mohiyati orqali anglashiladi. Chunki mazkur tushunchada ijtimoiy ahamiyatga molik ziddiyatlarga estetik ideal nuqtayi nazaridan bo‘lgan tanqidiy munosabat ifodalanadi. Estetik fikr tarixida kulgililik asosan go‘zallik va xunuklik (Arastu), ulug‘vorlik va tubanlik (Kant), soxta be‘manilik va haqiqat (Gegel) o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarning natijasi sifatida ta‘riflaniladi. Ma‘lumki, kulgi psixofiziologik hodisa bo‘lib, turlicha tur, xillarda bo‘ladi (hajviy, samimiy, zaharxandali, masxaraomuz va boshqa).

Ba‘zi kishilar kulgi ta‘siridan qattiq hayajonga tushadilar, ruhiy zarbaga uchraydilar. Masalan, manbalarda qayd qilinishicha, Bobil va Yunonistonni vayron etgan Eron shoxi (e.o. 465-yil vafot etgan) Kserks kulgidan o‘lgan. Fransuz dramaturgi Per Ogyusten (1732-1799 y.) o‘zini jahonga tanitgan “Seviliya sartaroshi” nomli komediyasini

otasiga o'qib berarkan, keyingisi ichakuzdi kulgidan jon beradi. Qadimgi Yunon drammaturgi Sofokl (e.o. 496-406-yillar) ham tomoshabin olqishlari ostida kulgidan vafot etgan.

Kulgililikning estetik ahamiyati, mohiyati shundaki, unda jamiyat hayotidagi hodisalarga, shaxs xatti-harakatiga estetik ideal mezonidan turib baho beriladi. Kulgililikning estetik mohiyati yana shundaki, u doimo kishida psixofiziologik holatni keltirib chiqaravermaydi. U qarama-qarshi qutbdagi tomonlarni oqlovchi yoki qoralovchi kulgidir. Boshqacha qilib aytganda, mazkur kulgi jamiyat va shaxs hayotidagi ziddiyatli hodisa, jihatlarga ijtimoiy-estetik ideal mezoni bo'yicha beriladigan bahodir. Shunga ko'ra u mohiyatan ijtimoiy ahamiyatga molik kulgi bo'lib, u ayni paytda kishida qayg'urish, achinish, azoblanish his-tuyg'ularini uyg'otadi.

Kulgililik san'atning komediya, satira, yumor kabi janrlarida ifodalanadi. Komediya dramatik janr turi bo'lib, u go'zallikning muqobili bo'lgan xunuklikni turli xil obraz, xarakterlar to'qnashuvida yuzaga keladigan kulgili holatlarda ifodalaydi. Kulgili holat esa Arastu ta'kidlaganidek, xunuklikning bir qismi, xolos. Masalan, Said Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni" komediyasida qaynona-kelin munosabati tasviri zamirida xunuk ijtimoiy fojialar keltirib chiqargan sobiq ittifoqning ma'muriy-buyruqbozlik boshqarish tizimi ustidan bo'lgan kulgi yotadi. Sadridin Ayniyning "Qori Ishkamba" hikoyasidagi Qori obrazi insondagi xunuklik, ma'naviy tubanlikni go'zallik muqobilida tasvirlaganligi uchun kulgi uyg'otadi.

Estetikaning mezoniy tushunchalaridan biri bo'lgan hajviylik insonning turli xatti-harakatlari, kechinmalari, his-tuyg'ulari asosida vujudga keladi. Insonning ijtimoiy hayotdagi va turmushidagi kamchiliklar, salbiy holatlar hajviya shaklida qo'llaniladi.

Hajviylik juda keng qamrovli tushuncha bo'lib, u har kuni turmush tarzimizda yuz beradigan oddiy kulgili voqealardan tortib, to davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotining muhim jabhalarigacha kirib boradi. Hajviylikning dastlabki ko'rinishlari qadimgi Yunoniston va Italiyada vujudga kelgan. Xususan, qadimgi Yunon faylasufi Ksenofan (er.av. VI-V asr) o'zining ko'p xudolilikka qarshi ta'limotida hajviylik elementlarini qo'llaydi. «Agarda buqalar, otlar va sherlar inson kabi qo'llarga ega bo'lganlarida edi, unda insonlarga o'xshab tasviriy san'at asarlarini yaratishlari mumkin edi. Otlar xudolarni otlarga, buqalar esa xudolarni buqalarga o'xshatib chizardilar, hamda ularning jisimiy

tuzilishini o‘zlarining jisimiy tuzilishiga o‘xshatardilar».¹ Bu g‘oyalar orqali o‘sha davrlarda insonlarning qanchalik miqlarga ishonganligi ustidan Ksenofan kulib, kishilarni masxara qiladi.

Hayotdagi nuqsonlar hajviylik bilan qanchalik chuqur ishonarli ochib berilsa, ularni tuzatish imkoniyati va zarurati Shunchalik tez amalga oshiriladi. Shuning uchun barcha kulgili tarzda aytilayotgan hajviyalarni chuqur tahlil etib, ularning asl ma‘nosini bilib olish kerak. Qaerda tanqid bo‘lsa, o‘sha erda beparvolik va xotirjamlikka yo‘l qo‘yilmaydi. Lekin mana shu tanqidni hajviylik tarzida kishilarga etkazib berilsa, o‘z navbatida hech kimning diliga ozor etmaydi. Natijada, har bir inson hajviylik orqali o‘z xatti-harakatlarini, qilayotgan ishlaridagi kamchilikni anglab oladi.

Hajviylik turli janrlar bilan yozilib, san‘at yoki teatr orqali tomoshabinga yoki o‘quvchiga etkaziladi. Masalan, «O‘lik jonlar» (N.V.Gogol), hajviy roman shaklida, «Revizor» (N.V.Gogol), «Maysaraning ishi» (Hamza), «So‘nggi nusxalar» (A.Qahhor), Hajviy pesa shaklida, «Sudxo‘rning o‘limi» (S.Ayniy), «Qabrdagi tovush» (A.Qahhor) hajviy hikoya shaklida, «To‘yi Iqon bachcha», «Bachchag‘ar» (Muqimiy) hajviy she‘r shaklida yozilgan.

Hajviylik bu asarlarda voqealarni mubolag‘ali va fantaziya yo‘li bilan bo‘rttirib, kulgili va masxarali tasvirlash orqali ifodalangan. Shu boisdan G‘.G‘ulomning «Kim aybdor», «Shoshilinch telegramma», «Chorasi ko‘rildi», «Mard maydonga chiqsin», A.Qahhorning «San‘atkor», «Adabiyot muallimi», Said Ahmadning «Xom sut emgan tanqidchi», M.Boboyevning «Qo‘ng‘iroq» asarlarida hajviylik orqali hayotdagi ko‘plab nuqsonlar ochib beriladi.

G‘.G‘ulom «Aybdor» hikoyasida oddiygina texnikani bilmaslik kishining boshiga qancha qiyinchiliklarni, azob-uqubatlarni olib kelishi mumkinligini kulgili tarzda yorqin ifodalab beradi. A.Qahhor esa o‘zining «San‘atkor» hikoyasida madaniyat sohasida o‘z kasbini egallab olmagan befarosat artist, o‘qituvchi va tanqidchini hajv o‘tiga soladi.

Bularda kishilarning bevosita xulq-atvori va xatti-harakatlaridagi kamchiliklar hajv ostiga olinadi. Demak, yaratilayotgan har bir hajviy asar yoki fikr insonlarning ma‘naviy ongini o‘stirish, ularning har bir qo‘yayotgan qadamini bilib bosishi uchun ogohlikka chorlab turishda har doim ham muhim ahamiyatga ega bo‘lmog‘i lozimdir.

---

¹ А.Н.Чанешев. Курс лекции по древней философии. – М.: 1981. стр 147.

Voqealardagi go‘zallik, shodlik, zavq-shavq, baxt-saodat kabi yuksak tuyg‘ularning ziddi bo‘lgan xunuklik, yovuzlik, johillik, maishatparastlik, jaholatparastlik kabi yomon illatlar adabiyot va san‘atda yumor va satira tarzida xalqqa yetkazib beriladi. Ko‘pincha kishilar yumor va satirani bir xilda tushunishadi. Ammo ular o‘rtasida farq mavjud. «Yumorning satiradan farqi shundaki, u ma‘lum ijtimoiy hodisani butunlay barham berishga targ‘ib qilmasdan, balki undagi nuqson va kamchiliklarni yo‘qotishga undaydi»¹. Jamiyat rivojida yumorning o‘z o‘rni bo‘lib, u xalqning turmush tarzi va hayoti farovonligini oshirishga qaratilgan bo‘ladi. Adabiy tanqidchi D.Nikolayev «Yumor» so‘zining uch xil ma‘nosini ko‘rsatib beradi. Birinchidan, «yumor» so‘zi kulgi bilan sug‘orilgan asarni bildiradi. Ikkinchidan, bu so‘z yumor sezgisiga ega bo‘lgan kishilarga nisbatan ishlatiladi. Uchinchidan, yumor kulgi, mazax shakllaridan biridir. Yumor orqali kishilar o‘rtasidagi ba‘zi bir mayda-chuyda kamchiliklar va nuqsonlarni yo‘qotish maqsad qilib olinadi. Yumor bevosita kulgili tarzda amalga oshiriladi. Shuning uchun har qanday yumor kulgili voqealarga boyligi, rang-barangligi bilan qiziqarli. A.Qahhor o‘zining asarlarida birinchi navbatda yumor va satirani o‘stirishga harakat qilgan. Shuning uchun ham uning bu sohadagi merosi boy va xilma-xildir. A.Qahhor bilan bir qatorda G‘.G‘ulom o‘zining yumor va satiralarga boy bo‘lgan maqolalari, ocherklari va hikoyalarini yozgan. Bu xususda G‘.G‘ulom shunday deb yozadi: «She‘rdan ko‘ra hajviy narsalar yozishga qiziqardim. Yana to‘g‘risi sharoit shuni talab qilardi»². Adib o‘z yumor va satiralarida o‘sha davrning ichki xususiyatiga badiiy libos kiygizib, kishilar diqqat-e‘tiborini hayotning achchiq-chuchuklariga jalb etardi.

Jamiyatning rivojlanishiga qarshi bo‘lgan har qanday to‘siqlar, ijtimoiy, siyosiy, estetik g‘oyalarga zid bo‘lgan va ularni amalga oshirishda xalaqit beruvchi narsalar va shaxslarning ustidan g‘azabli kulish satira hisoblanadi.

«Satira» so‘zi yunon mifologiyasida eramizdan avvalgi davrlarda paydo bo‘lgan. Afsonaviy Dionis (xudo) ning xushchaqchaq va mast yo‘ldoshlari satirlar deb aytilgan. O‘sha davrda Dionis sharafiga satrlar aytilib, keyinchalik adabiyotda va san‘atda ham qo‘llanila boshlagan.

---

¹ X.Абдусаматов. Ўзбек сатираси масалалари. – Т.: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1968. 208-бет.

² Ф.Фулом. Танланган асарлар. Ўзбекистон давлат нашриёти, -Т.: 1953. 8-бет.

Sharq adabiyotida dastlabki satiralar xalq ogʻzaki ijodining mahsuli boʻlgan. «Ming bir kecha», «Panchatatra» kabi yozma adabiyotlarda satira rivojlantirilgan.

Oʻzbek xalqida satira va hajviya kabilar xalq dostonlari, terma va aytishuvlar Nasriddin Afandi, Aldar koʻsa kabi obrazlarda oʻz aksini topgan.

Satiraning oʻziga xos xususiyati shundaki, muallifning dunyoqarashi, maʼnaviy qiyofasi, birinchi galda kulgi orqali izhor etiladi. Satirada kulgi-kishi dunyoqarashi, davr muhitini namoyon qiladigan asosiy vosita boʻlib, ularni keng namoyish qilishga imkon yaratib beradigan vaziyatdir. Bunday holatdan unumli foydalanishda ustasi farang boʻlgan oʻzbek xalqining sevimli latifachisi va satirigi Nasriddin Afandini eslash joizdir. U oʻzidagi donolikni, sof vijdonlilikni, uddaburonlikni, tadbirkorlikni, hozirjavoblikni satirik tarzda kulgiga boy qilib tasvirlaydi. Nasriddin Afandi oʻz dushmaniga qarshi doimo aqlli, quvnoq, dadil, dono va tashqi qiyofasi bilan kuchsizroq qoʻrinadi. Lekin oʻzining yumor va satiralari bilan hammani lol qoldiradi.

Hozirgi vaqtda satirani inkor etuvchi kishi topilmasa kerak. Chunki xalqimiz satirani sevadi va uni inkor etish kulgili bir narsadir. Kishi haqiqiy satirik asarni oʻqib, mazza qilib, hordiq chiqarib kuladi.

Shunday qilib, ijtimoiy hayotni takomillashtirish, goʻzal qilish, bezash va uning kamchiliklarini yoʻqotishda yumor va satira muhim ijobiy ahamiyatga ega boʻlgan vosita boʻlib hisoblanadi. Satira oʻzbek xalqining tarixiy taraqqiyotida masxara sanʼati deb nomlanib, kulgililikning badiiy shakllari orasida masxara (satira) alohida oʻringa egadir. Umumestetik maʼnoda masxara voqelikni badiiy tasvirlash turi boʻlib, unda hayotning salbiy hodisalari ustidan kulish maqsadi yotadi. Masxara sanʼati har xil koʻrinishlarda namoyon boʻlishi mumkin. Unga lirika ham, epos ham, drama ham yot emas. Shuning bilan birga ifoda kuchining oʻziga xos maqsadlari va vositalari bilan farqlanadigan sanʼatning oʻziga xos alohida turini tashkil qiladi.

Masxara markazida doim hayotning salbiy voqea-hodisalari joylashgan boʻlib, butun fosh qilish kuchi ularga qarshi qaratilgan boʻladi. Shuning uchun komediya sanʼatiga xos tanqidiy yoʻnalganlik masxarada eng toʻla va eng aniq ifoda topadi. Masxaraga asosan kulgi fosh qiladi, lekin u bu yerda qahr-gʻazabdan ajralmagan holda namoyon boʻladi.

Masxara eng hajmli komediya turlaridandir. Atoqli san'atkorlar Petroniy, Yuvenal, Swift, Gogol, Saltikov-Shedrin, Bulgakov va boshqalarning asarlarida masxara umumbashariy muammolarni ko'tarish darajasiga chiqadi va bu tomondan fojia bilan yaqinlashadi. O'z maqsadiga erishish yo'lida u voqelikni anglashning barcha estetik shakllaridan foydalanadi va birinchi navbatda, kulgililikning barcha turlari-zardali hazil tuyg'usi, achchiq kinoya, nozik hazil tuyg'usi kabilar ishga solinadi. Masxara yengillik, o'tkir fikrlilik va hazildan istisno bo'lmay, ular bilan qo'shilib ketgan holda fosh qilish burchini og'ishmay amalga oshiraveradi.

Masxara mazmunining xususiyati uning mubolag'a (giperbola) va g'aroyibot hajvi (grotesk) kabi keskin bo'rttirish vositalaridan kelib chiqadi.

Bugungi kunda masxara kerak bo'lmay qoldi yoki u o'zining ayovsiz, murosasiz, o'tkir ayblovchi, fosh qiluvchi yo'nalishidan «mayin masxara», «yumshoq masxara», «muruvvatli masxara» yo'nalishiga o'tib amal qilaversin, degan fikr-mulohazalar keng tarqala boshladi. Lekin masxaraning o'tkirligi va ayovsizligi ulotqirib tashlansa, uning hech kimga keragi bo'lmay qoladi. Jamiyat rivojlanib borishi jarayonida masxara kulgisining obyektini bilan birga uning subyekti ham o'zgarib boradi.

Kulgili san'at turlari va xillari orasida hazil tuyg'usi (yumor) ham alohida o'ringa ega. Uning ishtirokisiz biror-bir kulgililik turi amal qila olmaydi, u eng buyuk qadriyat sifatini tashkil etib, unga moyillik ko'rsatgan odamlar, odatda, barcha ulug'vorlik, ahloqlilik, olijanoblilik his-tuyg'ularining naqadar buyuk va qadrli fazilatlar ekanligini ham chuqur anglaydilar. Hayot ikir-chikirlari, kamchiliklarini tanqid qilayotgan ijodkor hazil tuyg'usining yuksak sifat darajasida namoyon bo'lishi hamda shaxs ma'naviy yuksakligining ko'rsatkichi deb insonning nuqsonlar, kulgili tomonlarini faqat boshqalardagina emas, balki o'zida ham topa bilish va ko'ra bilish qobiliyatini ko'rsatadi. Hazil tuyg'usi o'zi tomonidan tanqid bilan o'z-o'zini tanqidni uzviy bog'laydi. U voqelikka hissiy munosabatning alohida shakli sifatida masxarali komediya asarining tarkibiy qismi va ifoda vositasi burchini ham ado etishi mumkin.

Hazil tuyg'usi va voqelikka masxarali munosabat – bu kulgililikning har xil shakllaridir. Lekin hazil ham ijtimoiy-kulgili hayot tomonlarini masxara kulgisidan kam bo'lmagan darajada ochib berishga

qodirdir. Faqat bunda hazil obyektini g'azabli qoralashdan ko'ra ko'proq achinish, yo'q qilib yuborishdan ko'ra ko'proq yordam ko'rsatish obyektiga aylanadi. Shekspir, Lope de Vega, Chexov kabi yozuvchilarning komediya asarlarida hazil tuyg'usi masxara kulgisidan ustun darajada ifodalangan, lekin shunga qaramay, ularning hazili o'tkir kuchga ega.

Komediya inkor qilish, tanqid etish orqali ezgulik, yaxshilikni qaror toptirishga harakat qilinadi. Arastuning komediya eng tuban odamlarni o'z tasvir obyektini qilib belgilashi haqidagi fikri tarixiy cheklanganlik tabiatiga egadir. Qadimgi yunonlar Arastuning zaharli, achchiq masxaralari bilan bir qatorda o'z matni markazida kulgili niqoblar, shovqin-suronlar bilan o'rab olingan, ajoyib-g'aroyib yosh yigitchalar joylashtirilgan Menandr komediyalarini ham sevib tomosha qilardilar.

Shekspir komediyalari ham ko'proq ijobiy qaror toptirish tabiatiga ega bo'lib, masxara ularda ko'makchi vazifalarini bajaradi. Shekspir asarlarida kulgililik odamlarning oddiy tabiiy zaifliklari-kamchiliklarini nihoyat darajada mubolag'a qilish orqali keltirib chiqarilgan his-tuyg'ulari namunasi edi.

Shekspir kulgisining hayotbaxsh ruhini xalq bayramlari, tomoshalari, yig'inlarining o'yin-kulgi hukmron bo'lgan xislatlaridan ildiz otgan hosila sifatida qarasaq, yanglishmagan bo'lamiz, chunki uning komediyalaridagi hazil va masxara uyg'unligi aslida asoratdan bo'shatilgan ijodiy kuchlarning mavj urish o'yinining ifodasidir.

Shekspir komediyalarining markazida insonni ulug'laydigan, tabiiy va sog'lom tuyg'u bilan to'lgan sevgi turadi. Ularning ko'pchiligidagi kulgililik inson tabiatini buzadigan shartlilik, rasm-odatlar ustidan sevgi g'alabasi mavzusi asosiga qurilgandir. Mana shu munosabat bilan istiqloq yo'lida amal qilayotgan o'zbek komediya san'ati uchun Shekspir badiiy an'alarining ahamiyati beqiyosdir. Haqli ravishda kulgining fosh etuvchi rolini ta'kidlar ekanmiz, uning kam ahamiyatli bo'lmagan boshqa qirralari tarbiyalovchi kulgi, ko'ngilni yumshatadigan va bo'shatadigan kulgi, achinish va mehr-shafqat ko'rsatish kulgisi, hayotbaxsh va do'stona kulgi ko'rinishlari mavjud ekanligini unutmasligimiz kerak. Kulgililikning barcha shakllari ular qanchalik erkin namoyon bo'lish imkoniyatlariga ega bo'lib borsalar, shunchalik ko'p ahamiyat kasb etadilar. Rivojlangan hazil tuyg'usi, hayotning kulgili tomonlarini nozik ilg'ab olish va fahmlash

qobiliyati rivoji borgan sari shaxsning ma'naviy-ruhiy sog'lomligi hamda barkamolligi ko'rsatkichi bo'lib boraveradi.

Inson hayotining ba'zi bir jabhalarini ta'sirchan va hazil tarzda tahlil etishda hajviylik va kulgililik bir-biri bilan bog'lanib ketadi. Insonlarning xarakteri, kulgiga moyilligi turlicha bo'ladi. Kulgi ko'pincha hazil tarzida ham ishlatiladi. Hazilni bilish xislatini qadrlash, o'stirish va ehtiyotlash kerak. Insonning aql-idroki qanchalik yuqori bo'lsa, inson qancha ko'p o'qigan bo'lsa, kulgili hodisalarni shu qadar noziklik bilan tushunadi. Chunki kulgili narsa bizda o'z qadrini bilish tuyg'usini uyg'otadi.

Bu kulgi orqali kishilarni ijobiy hodisalarga bo'lgan munosabatini qaror toptirish va jamiyatda haqiqiy inson bo'lishga da'vat etiladi. Shu orqali kulgili xarakterlar yaratilib, insonlarni o'z mehnati bilan kun kechirish, doim halol va pok bo'lishga chorlanadi.

Kulgili jarayonlar va ulardagi hayotdagi salbiy jarayonlarni yemiruvchanlik xususiyatlari ko'pincha asardagi ichki mohiyat bilan bog'lanib ketadi. Kulgi, satira, yumor orqali hayotdagi salbiy holatlar, illatlar ustidan kulinadi, ularni yo'qotish, jamiyatni salbiy illatlardan tozalash, odamlarni ezgulikka, insoniylikka, adolatparvarlikka da'vat etuvchi fikrlar ilgari suriladi. Bu holatni A.Qahorning «Og'riq tishlar», «Shohi so'zana», R.Bobojonovning «Tog'a-jivanlar», E.Vohidovning «Oltin devor» nomli asarlarida ko'rish mumkin. Kulgililik bu asarlarda har doim ham ko'zga tashlangani bilan, u o'zining yemiruvchanlik xususiyatini ichki hodisalar zamirida namoyon etadi. Uni faqat ko'ra bilish, fahmiga yetish, ilg'ab olish kerak, xolos.

O'z asarlarida kulgililikni maromiga etkazib tasvirlagan G'afur G'ulom haqida M.Shayxzoda haqli ravishda: «Odamzod chehrasining eng nafis belgisi bo'lgan kulgi – tabassum G'afur G'ulom poeziyasining baytlariga suvlarga va soylarga, gullarga va chamanlarga to'lin oyning yumshoq, rohatbaxsh nurlariga o'xshab keng saxovat bilan sochib yuborildi», – degan edi. Adib satirik asarlarni yaratar ekan, ularda doimo tasodiflardan foydalanish, ularni doimo kulgili qilib tasvirlash talab etilmaydi. Ammo voqelikning turli ko'rinislari, murakkab tomonlarini to'g'ri o'zlashtirib, ularni buyoqlar yordamida ifodalash adib oldida turgan muhim vazifadir.

IKKINCHI BOB. TABIAT VA TEXNIKA ESTETIKASI

1. Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi

Inson tabiatning eng oliy mahsuli va juda go‘zal mavjudotidir. «Bir donishmandning chiroyli ta‘biri bilan aytganda, benihoyat saxiy tabiat insonni, xuddi yosh boladek, qo‘lidan yetaklab borib, barcha go‘zalliklarni anglab yetishni unga nasib qilgan»¹. Ana shu tarzda inson tabiatdagi o‘zining nafosat tuyg‘ularini shakllantirib, tabiat go‘zalligidan bahramand bo‘lib borgan. Nafosat olami go‘zalliklarini idrok etishda tabiat asosiy estetik tarbiya vositasi hisoblanadi. Tabiat quchog‘ida sayr qilib, undagi go‘zal manzaralardan zavqlanish kishi shaxsining tabiat go‘zalligiga ishtiyoqini kuchaytiradi. Ayniqsa, bahor va yoz fasllarida ko‘m-ko‘k tabiat chiroyi sari talpinib, yam-yashil dala, o‘rmon tog‘ yonbag‘irlariga va so‘lim bog‘larga dam olishga oshiqishadi. Odamlar bunday xushmanzara joylarda beg‘ubor tabiat go‘zalligini chuqur his etib, o‘zlariga olam-olam zavq bag‘ishlaydi, manaviy hordiq chiqaradi, ijodiy mehnat qilish uchun o‘zlariga quchuvvat to‘plashadi.

Tabiatning ajoyib go‘shalari, purviqor tog‘lari, ziloldek tiniq suvlari, musaffo osmon, go‘zal tabiat manzaralari kishi qalbiga orom baxsh etib, nafosat olamini yuksak tuyg‘ular sari chorlaydi.

Estetik tarbiya vositasi sifatida tabiat kishilarda nozik, mayin, yoqimli his-tuyg‘ularni uyg‘otadi, unga ilhom baxsh etib ruhni ko‘taradi, kayfiyatini xushchaqchaq qiladi, hayotga bo‘lgan qiziqishini yanada orttiradi. Hattoki, qadimda ajdodlarimiz ham tabiat go‘zalliklarini chuqur his eta olganlar. Shu boisdan o‘zlarining kulbalarini doimo sharqirab oqib turadigan daryo va soy bo‘ylariga, tabiatning go‘zal erlarida qurganlar.

Hozirgi kunda respublikamiz miqyosida olib borilayotgan ko‘kalamzorlashtirish va obodonlashtirish bo‘yicha o‘tkazilayotgan tadbirlar quvonchli holdir. Bu muhim tadbirlarda respublikamizning barcha aholisi, o‘quvchi va talabalar faol ishtirok etib, jamoatchilik asosida yangi bog‘larni, xiyobonlarni yaratmoqdalar, eskilarini esa tartibga solmoqdalar. Ayniqsa, respublikamiz bog‘, ko‘cha va xiyobonlarida o‘stirilayotgan minglab rang-barang turfa gullar ona tabiatimiz chiroyiga-chiroy qo‘shmoqda. Hammamiz ana shunday

---

¹ Фалсафа. –Т.: Шарқ, 1999. 239-бет.

tadbirlarda o'zimizning ko'magimizni ayamasdan, avvalo, tabiatga bo'lgan ijobiy munosabatlarimizni namoyon etishimiz kerak.

Bolalarga estetik tarbiya berish jarayonida tabiat go'zalliklaridan unumli foydalanib, ularni estetik ruhda tarbiyalash muhimdir. Chunki bolalar hamisha tabiat qo'ynida sayr qiladilar va bevosita go'zalliklardan bahramand bo'ladilar. Yashillik libosini kiygan o't-o'lanlar, dov-daraxtlar nafis hid taratib turgan gullar, kapalaklar, xilmaxil hasharotlar, sayroqi qushlar, yovvoyi va uy hayvonlari, osmondagi parcha-parcha bulutlar, yog'ayotgan oppoq qor uchqunlari, mayin esayotgan shamol va hokazolar – barchasi bolalar diqqatini o'ziga jalb etadi, ularni quvontiradi, his-tuyg'ulari, tafakkuri, nafosat olamini xushmanzara go'zalliklar bilan boyitadi.

Gullar va mevalarning yoqimli hidi, chiroyli shakli va rangi, qushlarning ovozi, o'tlarning shitirlashi, barglarning shamolda silkinishi, bularning barchasi estetik his-tuyg'ular shakllanishida bolalarga tabiatdagi narsa va hodisalarning rang va tovushlarini his etish imkoniyatini vujudga keltirib, estetik tarbiya uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tabiat manzaralari asosida estetik tarbiyani amalga oshirish, bola dunyoqarashidagi san'atga va boshqa badiiy adabiyotga qiziqishini tez uyg'otadi, qolaversa bola o'zining ehtirosli his-tuyg'ularini yoshligidan jilovlash imkoniyatiga ega bo'lib boradi. Tabiatga bo'lgan munosabat bolaga yoshligidan o'rgatib va tushuntirib borilsa, umrining oxirigacha tabiatni sevib yashaydi. Xususan, yoshligidanoq tabiat manzaralarini kuzatib, uning go'zalliklaridan doim zavqlanib kelgan mashhur musavvir O'rol Tansiqboev o'z ijodida ko'proq tabiat go'zalligini, uning ko'rkam, nafis va ko'z ilg'amas jihatlarini yorqin qilib, mo'yqalamda ifodalab beradi. Demak, tabiat bilan yaqindan munosabatda bo'lib borish shaxsning har tomonlama barkamol inson bo'lib etishishida, tabiat boyliklariga muhabbat va ularga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish tuyg'ularini shakllantiradi.

Bolada tabiatga nisbatan estetik kechinmalarni, ideallarni qaror toptirish, uning go'zalligi va chiroyidan bahra olishda avvalo ota-onalar tabiatni jon dilidan sevishi, nafosat olamini his qila olishi lozim. Bolaga tabiat go'zalliklari orqali estetik tarbiya berishda tabiat bilan erkin munosabatda bo'lishga imkon yaratish kerak. Bolaning qiziqishi va intilishlarini hisobga olib, tabiatdagi narsa va hodisalarga munosabatni estetik ruhda tarbiyalash maqsadga muvofiqdir. Buning uchun albatta

bolani shahardan tashqariga olib chiqish yoki qishloqdagi bolani shaharga olib kelish shart emas.

Shaharda bolalarni alohida tashkil etilgan ko'kalamzor maydonlarga, istirohat bog'lariga, shaharning qadimiy va zamonaviy me'morchilik yodgorliklariga, teatr, sirk va boshqa go'zal joylarga olib borish yetarlidir. Shu tarzda bolalarda go'zallik, nafosat tuyg'ularini shakllantirish mumkin.

Tabiatga estetik munosabat uni kuzatish, o'rganish, idrok etish, his qilish jarayonida mulohazalar yuritish bilan yuzaga keladi. Tabiat har bir kishida insonparvarlik, ona-Vatanga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi, voqelikni go'zal va ko'rkam qilishga chorlaydi.

Jamiyatning go'zallik manbayiga aylangan tabiat, uning sof va beg'ubor havosi, orombaxsh chiroyidan bahra olish, kishidagi estetik ehtiyojni yuksaltirib, hamisha tabiatni asrashga, uni go'zalliklaridan oqilona foydalanishga barchani chorlab qoladi.

Tabiatdagi go'zallik har bir turning uzoq evolyutsion, tadrijiy taraqqiyoti natijasi o'laroq, shakllangan o'zaro uyg'unlik, maqsadga muvofiqlik kabi xususiyatlari bilan belgilanadigan mukammalligida namoyon bo'ladi.

Bizni qurshab turgan jonli va jonsiz tabiat, tabiiy muhitning o'zini shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo'lsak, ular uchun umumiy mukammallik qonuniyati xosdir. Tabiat barcha tirik va notirik turlarning uzaro uyg'un, mutanosibligidan tashkil topgan mutlaq mukammalligidir. Va bunda ularning (turlarning) hech biri ortiqcha emas, ya'ni biri ikkinchisiz yashay olmaydi. Mazkur qonuniyatni anglab yetmaslik XX asr oxirida mavjud sivilizatsiyaga xavf soluvchi umumbashariy ekologik muammolarni keltirib chiqardi.

O'tgan asrning boshida rus faylasuf yozuvchisi F.M.Dostoyevskiy o'zining va o'zga yurtlarga xavf solayotgan ma'naviy qashshoqlikdan tashvishlanib: "Dunyoni go'zallik qutqaradi!" – deb bashorat qilgan edi. O'sha yozuvchining hikmatli iborasini qo'llagan holda: "Bugungi kunda umumbashariy ekologik xavfdan go'zallik qutqaradi", – deb aytish mumkin.

Insonda tabiatga qanday munosabatda bo'lish tuyg'usi birdaniga paydo bo'lmagan, albatta, u sekin-asta, inson zoti va tabiati rivojlanib borgan sari shakllanib borgan, ibtidoiy san'at manzarali tasvirlarni bilmagan, tabiat hodisalarining go'zal yoki hunuk ekanligini baholamagan, qadimgi ovchi-musavvir o'z diqqat-e'tiborini, asosan,

tirikchilik manbayi bo‘lgan narsalar, voqea hodisalarga qaratgan edi. (Omon-Qo‘ton, Panjikent va boshqa qoya rasmlarni eslang). O‘sha paytlarda inson faoliyatining asosiy turi bo‘lgan ovchilik o‘rniga u yoki u bilan yonma-yon dehqonchilikning paydo bo‘lishi bilan, ya’ni inson atrofidagi tabiatni o‘zlashtira boshlashi bilan tabiat boshqacha ijtimoiy orzu mezonlari bilan baholanadi, o‘lchanadi, inson uchun tabiatning go‘zallik va xunuk tomonlari ayon bo‘la boshlaydi. Inson kuch-qudratiga nisbatan tabiat kuchlarining qudratligi tabiatni estetik o‘zlashtirishning dastlabki bosqichini belgilab berdi. Birinchi paytlarda u o‘zida go‘zallik va foydalilik tomonlarinig teng-barobar bo‘lishini o‘zida ifodaladi.

Go‘zallikni yuksak darajadagi foydalilik tarzida idrok etish tushunarli, albatta. Lekin bunday qarash go‘zallikning ko‘rinishlaridan faqat bittasini o‘z ichiga oladi. Biz yashab turgan asrda insoniyat ulkan vayron qilish qudratiga ega bo‘lgan ishlab chiqarish kuchlariga ham ega bo‘lib qoldi. Shu narsa aniq-ravshan bo‘lib bormoqdaki, tabiatga faqat moddiy manfaatdorlik nuqtayi nazaridan munosabatda bo‘lish butunlay istiqbolsizdir. Insoniyat hozir tabiatni, atrof-muhitni himoya qilib, undan oqil tarzda foydalanib, ayni vaqtda, tabiiy hamohanglik sirlari ichiga yanada chuqur kirib borib, o‘ziga uning yangidan-yangi mo‘jizalarini ochmoqda, undan ta’lim-saboqlari olmoqda. Insoniyat tabiat ustidan qozongan g‘alabalarini mutlaqlashtirib maqtanish tobora tabiat bilan birga o‘zaro aloqadorlikda, ittifoqda bo‘lish tomon intilmoqda. Bu holatni Chingiz Aytmatov o‘zining mashhur «Kunda» «Plaxa» romanida juda ishonchli tarzda badiiy bo‘yoqlarda ifodalay olganlar.

2. Tabiatning estetik jihatlari

Bizning tevarak-atrofimizni turli-tuman shakldagi va ko‘rinishdagi moddiy obyektlar o‘rab olgan bo‘lib, biz ularni jonli va jonsiz tabiat deb nomlaymiz. Mikroorganizmlar, o‘simliklar dunyosi, hayvonot dunyosi va insoniyat o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq tizimni tashkil etib, ong tafakkurga ega bo‘lgan va tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni go‘zallik, ulug‘vorlik asosida estetik idrok etuvchi inson tabiatning eng oliy mahsuli va juda go‘zal mavjudoti bo‘lib hisoblanadi. Biz tevarak-atrofimizga nazar tashlasak estetik qiymatga ega bo‘lgan muayyan jismlarga, narsa va hodisalarga ko‘zimiz tushadi. Koinotdagi oy, quyosh va yulduzlar, yer sayyorasidagi bepoyon ummon,

cho‘qqilari qor bilan qoplangan tog‘lar, cheksiz o‘rmon, turli-tuman hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, bularning barchasi insonda go‘zallik va ulug‘vorlik tuyg‘ularini uyg‘otadi. Tabiatda xunuk narsaning o‘zi yo‘q bo‘lib, inson u yoki bu narsaga go‘zal yoki xunuk deb estetik baho berganidan so‘ng u yoki bu narsaga nisbatan estetik munosabat shakllanadi. Dastlab inson kurrai zaminga qadam tashlaganda, u juda go‘zal bo‘lgan. Ana shu tarzda inson tabiatdagi o‘zining nafosat tuyg‘ularini shakllantirib, tabiat go‘zalligidan bahramand bo‘lib borgan.

Nafosat olami go‘zalliklarini idrok etishda tabiat asosiy estetik tarbiya vositasi hisoblanadi. Tabiat quchog‘ida sayr qilib, undagi go‘zal manzaralardan zavqlanish, kishi shaxsining tabiat go‘zalligiga ishtiyoqini kuchaytiradi. Ayniqsa, bahor va yoz fasllarida ko‘m-ko‘k tabiat chiroyi sari talpinib, yam-yashil dala, o‘rmon, tog‘ yonbag‘irlariga va so‘lim bog‘larga dam olishga oshiqishadi. Odamlar bunday xushmanzara joylarda beg‘ubor tabiat go‘zalligini chuqur his etib, o‘zlariga olam-olam zavq bag‘ishlaydilar, ma‘naviy hordiq chiqaradilar hamda ijodiy mehnat qilish uchun o‘zlariga quch-quvvat to‘playdilar.

Gullar va mevalarning yoqimli hidi, chiroyli shakli va rangi, qushlarning ovozi, o‘tlarning shitirlashi, bularning barchasi estetik his-tuyg‘ular shakllanishida muhim o‘rin tutib, odamlarda tabiatdagi narsa va hodisalar rang va tovushlarini his etish imkoniyatini vujudga keltiradi. Tabiat manzaralari asosida estetik tarbiyani amalga oshirish, kishilar dunyoqarashida san‘atga hamda badiiy adabiyotga qiziqishni tez uyg‘otadi, qolaversa inson o‘zining ehtirosli his-tuyg‘ularini yoshligidan jilovlash imkoniyatiga ega bo‘lib boradi. Tabiatga bo‘lgan munosabat insonga yoshligidan o‘rgatilib va tushuntirib borilsa, u umrining oxirigacha tabiatni sevib yashaydi. Inson o‘zini tabiatning ajralmas bir qismi sifatida tasavvur qilib, tabiat bilan inson o‘rtasida uyg‘unlik vujudga keladi.

Xususan, yoshligidanoq tabiat manzaralarini kuzatib, uning go‘zalliklaridan doim zavqlanib kelgan mashhur musavvir O‘rol Tansiqboev o‘z ijodida ko‘proq tabiat go‘zalligini, uning ko‘rkam, nafis va ko‘z ilg‘amas jihatlarini yorqin qilib, mo‘yqalamda ifodalab beradi. Tabiat musavvir, musiqashunos, san‘atkor uchun bitmas-tuganmas ijod va ilhom manbayidir. Demak, tabiat bilan yaqindan munosabatda bo‘lib borish shaxsning har tomonlama barkamol inson bo‘lib etishishida,

tabiat boyliklariga muhabbat va ularga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish tuyg'ularining shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Insonda tabiatga nisbatan estetik his-tuyg'ular, kechinmalar va ideallarni qaror toptirish, uning go'zalligi va chiroyidan bahra olish, tabiatni jon dilidan sevish, nafasat olamini his qila olish ta'lim-tarbiya jarayonida tizimli tarzda olib borilib, tabiat go'zalliklari orqali estetik tarbiya berishda tarbiyalanuvchining tabiat bilan erkin munosabatda bo'lishiga katta e'tibor qaratiladi.

Estetik tarbiya alohida tashkil etilgan ko'kalamzor maydonlar, istirohat bog'lari, suv havzalari, o'simlik, hayvonlar, parrandalar namoyish qilinadigan joylar, shaharning qadimiy va zamonaviy me'morchilik yodgorliklari, musiqa, qo'shiq, raqs, teatr, sirk va boshqa san'at turlari orqali ham olib borilib, odamlarda go'zallik, nafasat tuyg'ulari shakllantiriladi.

Qishloq joylarida yashovchi kishilar yoshligidan bevosita tabiat go'zalligidan bahra olib o'sib ulg'ayishadi.

Tabiatning estetik tarbiya vositasi ekanligi, uni kuzatish, o'rganish, idrok etish, his qilish jarayonida mulohazalar yuritish bilan yuzaga keladi. Tabiat har bir kishida insonparvarlik, ona-Vatanga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi, voqelikni go'zal va ko'rkam, latofatli qilib tasvirlashga yordam beradi.

Inson doimo tabiatni asrashga, uning go'zalliklaridan oqilona foydalanishga harakat qiladi. Tabiat inson uchun bitmas-tuganmas ilhom va ijod manbai bo'lib, tabiat go'zalliklaridan foydalanish inson hayotiga ma'no va mazmun bag'ishlaydi.

Insonni o'rab turgan, inson yashaydigan va hayot uchun zarur bo'lgan moddiy resurslarni olish manbai bo'lgan tabiat nihoyatda keng qamrovli tushuncha bo'lib, koinotdagi benihoya ko'p bo'lgan yulduzlar, quyosh, oy, bepoyon ummon, qit'alar, orollar, tog'lar, cho'l va dashtlar, o'rmonlar, bog'-rog'lar, daryolar, konlar, o'simliklar, hayvonlar, parrandalar, baliqlar va boshqa organizmlarning barchasi jonli va jonsiz tabiatni tashkil etadi. Yer va yerosti boyliklari, daryolar, tog'lar, o'rmonlar va boshqa shu kabilar atrof tabiiy muhit deb aytiladi. Atrof tabiiy muhit tabiatning jamiyat bilan yaqindan aloqa bog'laydigan, uning taraqqiyotiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan qismi bo'lib, u ikki katta turkumga bo'linadi: 1.Tirikchilik vositalaridan iborat bo'lgan tabiiy boyliklar, ya'ni yerning hosildorligi, o'rmonlarda hayvonlarning, suvda baliqlarning ko'pligi va hokazolar; 2.Mehnat vositalari, ya'ni

mavjud sharsharalar, kema qatnaydigan daryolar, daraxtlar, ko'mir, neft, gaz va boshqa resurslar, foydali qazilmalar. Jamiyat taraqqiyotining boshlang'ich davrida tashqi tabiiy sharoitlarning birinchi turkumi, jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichida ikkinchi turkumi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Qulay tabiiy shart-sharoitlar jamiyat taraqqiyotiga doimo ijobiy tarzda ta'sir ko'rsatib, O'zbekistonning qulay tabiiy shart-sharoiti, issiq iqlim, unumdor tuproq, yirik daryolarning mavjudligi bu yerda dehqonchilik madaniyatining yuksalishiga, yirik davlatlarning paydo bo'lib, ilm-fan, madaniyat, san'at va estetik tafakkurning taraqqiy etishiga olib kelgan. O'zbekiston hududida 90 turdagi mineral xom ashyo resurslari mavjud bo'lib, oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, radioaktiv elementlar, tabiiy gaz, neft va boshqa foydali qazilmalar bo'yicha O'zbekiston dunyoda etakchi o'rindardan birini egallaydi. O'zbekiston iqlimi quruq, kontinental, issiqlik va yorug'lik ko'p bo'lib, respublika shimolining katta qismi mo'tadil, janubiy chekka qismi subtropik mintaqaga mansubdir. O'zbekistonda Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Surxondaryo, Qashqadaryo, Sherobodaryo kabi daryolarning suvidan sug'orma dehqonchilikda unumli tarzda foydalaniladi. Shu bilan birgalikda O'zbekistonning ko'l va suv omborlari o'ziga xos o'simlik va hayvonot dunyosiga ega bo'lib, insonning miriqib dam olishi, tabiat go'zalliklaridan estetik zavqlanishi uchun katta imkoniyatlarga egadir. O'zbekistonning tabiiy hududi tog'lar va tekisliklardan iborat bo'lib, cho'llar, taqirlar, o'tloqli tuproqlar, qirlar, adirlar, to'qaylar, tog'oldi tekisliklari o'zining o'simlik va hayvonot dunyosi bilan o'ziga xos nafasot va shukuh baxsh etadi. O'zbekistonda o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, ularning nodir va tugab borayotgan turlarini saqlab qolish va sonini ko'paytirishda qo'riqxonalar, zakaznik va xalq xiyobonlarining ahamiyati katta bo'lmoqda. O'zbekistonda tog'da, daryo qayiridagi to'qayda va cho'l landshaftlarida joylashgan qo'riqxonalar mavjud bo'lib, bularga Chotqol tog'-o'rmon, Payg'ambarorol, Qizilqum, Bodayto'qay, Nurota, Zarafshon, Hisor, Vardanza, Ko'hitangtog', Kitob kabi qo'riqxonalar kiradi. O'zbekistonda qo'riqxonalardan tashqari kamayib ketayotgan o'simlik va hayvon turlarini saqlab qolish va tiklash maqsadida ko'pgina zakazniklar ham tashkil etilgan bo'lib, bu zakazniklar o'zining go'zalligi va maftunkorligi bilan ajralib turadi. Jizzax viloyatining Zomin tumani hududida xalq xiyoboni tashkil etilgan bo'lib,

xiyobonning ajoyib iqlimli sermanzara landshaftlari aholining dam olib xordiq chiqarishi, ekoturizm infrastrukturasi tashkil qilish uchun juda qulaydir. O'zbekiston tabiatining so'lim va sermanzaraligi havo va suvining musaffo hamda shifobaxshligi, ajoyib sharsharalar, qoya, g'or va o'rmonda joylashgan maskanlarning mavjudligi ularni atrof-muhit bilan yaxlit landshaftlar sifatida saqlab qolishni taqozo etadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar sayr vaqtida tez charchashlari, toliqishlari mumkin. Shu boisdan bahorgi sayr bola estetik tafakkurini yangi bilimlar va olam haqidagi sir-sinoatlarga chorlaydi. Bahorda qaldirg'och o'zining chiroyli oq-qora rangi, ayri dumi, uzun qanotlari va tinimsiz sayrashi bilan bolalar diqqatini o'ziga tortadi. Ayniqsa, qaldirg'ochning in qurishi, qushlarning chug'ur-chug'uri bolalarni o'ziga jalb etadi. Bu esa bolalarni u yoki bu hodisani sabr-toqat bilan kuzatishga odatlantiradi.

Bahor faslida bog'da xilma-xil kapalaklar va asalarilarni uchratish mumkin. Ular o'zining chiroyliligi, rang-barangligi, nozik harakatlari bilan yosh bolalar e'tiborini darrov o'ziga tortadi. Ana shu paytda bola kapalaklar va asalarilarni guldan-gulga qo'nib uchishi, ularning chiroyli qanotlari, olti juft oyoqlari va bir juft hid biluvchi shoxlarini yaqindan turib aniq ko'rishi, ularning zuv-zuv tovushlaridan zavqlanishlari mumkin.

Nihoyat bahor o'tib, yoz fasli ham kirib keladi. Bu faslda ham ko'zni quvontiradigan hodisalarni ko'plab uchratish va shu tabiat go'zalliklariga bolalar e'tiborini jalb qilish orqali ularni estetik ruhda tarbiyalab borish lozim.

3. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o'rni

Insonning jismoniy va ruhiy hayoti asosi hisoblangan tabiatga ehtiyotlik bilan munosabatda bo'lish g'oyasi, biosfera ekologik muvozanatiga ilmiy-texnik mas'uliyatini shakllantirishga va uni badiiy-emotsional obrazlarda ifodalash usullarini yaratishga olib kelgan. Bunda o'ziga xos geografik determinizm qonuniyati namoyon bo'ladi. Tabiatni – “Ona yer” deb ardoqlash, koinotda birorta ham yer sayyorasining tabiatga o'xshash tabiat va hayot shaklining mavjud emasligi insonni yashab turgan tabiatga nisbatan ilmiy-texnik munosabatlarini tartiblashtiradi.

Ekoestetika deyilganda – insondagi barcha go'zallik, mukammallik, musiqa, tasviriy san'at, kuy-navo hislari va ularga

boʻlgan ehtiyojlar tabiiyligi tushuniladi. Inson tabiat qoʻynida dam olishi, sogʻlomlashishi va yashashi mumkin. Hozirgi kunda ekoturizmni rivojlantirish, ekzotik tabiiy hududlarga, ularning hayvonot va oʻsimlik dunyosiga sayohat balki ijtimoiy – iqtisodiy masalalarni amalga oshirilishi yordamida ekologiya muammolarini hal qilish bilan bir-biriga bogʻliq majmualar yigʻindisi boʻlishi mumkin.

Hozirgi globallashuv sharoitida dunyo xalqlarining milliy oʻzligini anglashi, ijtimoiy-mental identifikatsiyalashuv jarayoni kuchayishi, xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlar globallashuvi, dunyo jamiyati urbanizatsiyalashuv koʻlami, tabiat ekoestetik qadriyatlarini, atrof-muhit muhofazasining asosiy subyektiv omiliga aylantirmoqda.

Insonning jismoniy va ruhiy hayoti asosi hisoblangan tabiatga ehtiyotlik bilan munosabatda boʻlish gʻoyasi, biosfera ekologik muvozanatiga ilmiy-texnik munosabatni shakllantirishga va uni badiiy-emotsional obrazlarda ifodalash usullarini yaratishga olib kelgan. Bunda oʻziga xos determinizm qonuniyati namoyon boʻladi.

Antropologiya falsafasining asoschilaridan biri germaniyalik Maks Shelerning (1874-1928 y.) falsafiy qarashlarida haqiqiy insoniy faoliyat, bir vaqtning oʻzida ham maʼnaviy (ideal), ham instinktiv (real) mazmunga ega boʻlsa ham, ular mustaqil yoʻnalishlar hisoblanadi. M.Sheler fikriga koʻra, inson hayotining mavjudlik shakllari ierarxiyasida namoyon boʻluvchi xususiyatlarni hissiyot, tirik jonzotlarga xos rivojlanish, tabiiy tanlanish, koʻpayish; aql asosida amalga oshuvchi ratsional pozitiv faoliyat; assosiativ xotira, nazariy va amaliy texnik idrok, yangilikni ilgʻab olish, oʻzgarayotgan vaziyatga moslashish qobiliyatini oʻzida mujassamlashtirgan «betob hayvon»dir.

Lekin M.Sheler taʼbiricha, insonning hayvondan farqi shuki, «yangilikka intiluvchi hayvon», yaʼni inson oʻzini oʻrab turgan borliq bilan qoniqmay, balki oʻzi yashayotgan tabiiy muhit chegaralarini buzishga intiladi. Agar hayvon oʻzi yashayotgan tabiiy muhitiga qaram boʻlsa, inson – tabiiy muhitdan «ozod», mavjud borliqni oʻzgartirish va oʻzlashtirish qobiliyatiga ega ongli jonzot. M.Sheler ushbu qobiliyatni ruh bilan bogʻlab, inson oʻzi tabiat ustidan yakka hukmron emas, chunki uning mavjudligi va faoliyatlari hayotiy ehtiyojlar bilan taqozo qilingan

va ichki harakatlantiruvchi kuchlarga, mexanizmlarga tayanadi, deb hisoblaydi¹.

Shuni alohida aytish kerakki, M.Shelerning antropologiyaga oid konsepsiyasida bir qator ekologik ilmiy g'oyalar mavjud. Bular, eng avvalo, inson ijtimoiy mohiyatining turli tartibi, uning barcha jonzot bilan qondoshligi to'g'risidagi tasavvuri; shaxs sifatida inson mavjudligining retrospektiv tahlili; xilma-xil faoliyatning maqsadga, ruh va aqlga muvofiqligi, birligini izohlashda namoyon bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodiyotida ajdodlarimiz tomonidan tabiat komponentlari ichki uyg'unligi go'zallik qonuniyatlarini, «tabiat-jamiyat-inson» munosabatlari garmoniyasini g'oyat teran badiiy obrazlarda ifodalanishi, ularning estetik tafakkuri benihoya, serqirraligidan va pozitiv gedonizmga ehtiyoji yuqoriligidan dalolat beradi. Ularda xalqimizning tabiatga ekologik munosabati tarixi, buguni va hatto kelajagi ham namoyon bo'ladi. Fikrimizcha, muayyan xalqning ekologik milliy o'zligini anglashi badiiy ijodida tabiat go'zalligini realistik obrazlarda ifodalash va ularning gedonistik ahamiyatida ham namoyon bo'ladi. Zero, ularda kishilarning tabiat go'zalliklariga nisbatan munosabatlari, xalqning ekologik milliy ruhi o'ziga xos tarzda yuksak badiiy mahorat bilan aks ettirilgan.

Xalq og'zaki ijodi namunalarida insonning tabiatga munosabatidagi estetik mazmun muhim mavzu bo'lgan va ularda badiylashgan ilg'or g'oyalar ilgari surilgan. Ajdodlarimizning kundalik hayotida tug'ilib, og'izdan-og'izga, xalqdan-xalqqa, yurtidan-yurtga ko'chib, ajdodlardan-avlodlarga o'tib, umumbashariyat mulkiga aylanib ketgan ma'naviy qadriyat namunalarida muayyan tarixiy davrida yashagan xalqlarning tabiatga estetik munosabat madaniyati, ma'naviyati, mafkurasi, ekologik odob-axloqi, turmush tarzi badiiy obrazlar orqali bizgacha yetib kelgan.

Ma'lumki, har qanday millatning ruhiy-ma'naviy kamoloti darajasi, ularning mavjud madaniy meros va milliy ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirish va ijodiy rivojlantirishiga bog'liq bo'ladi. Shu jumladan, kishilarning tabiat garmoniyasi va go'zalliklaridan emotsional-hissiy zavqlanish ehtiyojlarini qondirishga intilishlari, ekologik madaniyat va qadriyatlardan (moddiyligi va ma'naviyligidan qat'i nazar) manfaatdorligini anglab, ijodiy o'zlashtirish imkoniyatlari

---

¹ Қаранг: М.С.Комаров. Социобиология и проблемы человека. Вопросы философии. 1985. №4. -С. 137-144.

millatning ruhiy-ma'naviy saviyasini, dunyoqarashi, estetik didi, axloqiy me'yorlarining muhim ko'rsatkichidir. Shu nuqtayi nazardan, xalq badiiy ijodi va moddiy madaniyatining ekologik-gedonistik mohiyati hamda mazmunini anglash, uni ijodiy o'zlashtirish – shaxs ekologik ma'naviy-ma'rifiy kamolotida muhim ahamiyatga ega.

Tabiat go'zalliklaridan zavqlanish hissini, estetik mohiyat-mazmunini targ'ib-tashviq qilishda, umuman shaxs ekologik ongi va madaniyatini shakllantirishda adabiyot va san'at tarixi alohida o'rin tutadi. Ular tabiatning yuksak ma'naviy qadriyatlarini, milliy ekologik madaniyat, urf-odat, an'analarni hayotga singdirishda juda katta rol o'ynaydi. Bokira tabiat go'zalliklari va ularning badiiy obrazlariga gedonistik munosabat, har bir millat mentalitetiga xos ichki dunyosini – ruhiy-ma'naviy qiyofasini, olam va odam to'g'risidagi tasavvurlarini tasvirlash, tabiat haqidagi milliy va umuminsoniy estetik qadriyatlar mazmun-mohiyatini ochib ko'rsatishda cheksiz imkoniyatlarga ega. Ayniqsa, «tabiat-jamiyat-inson» munosabatlarini, tabiatni muhofaza qilishga doir qarashlar, amaliy faoliyat yo'nalishlari mohiyatini ommabop qilib tushuntirishda adabiyot va san'atga teng keladigan muqobil usul-vosita yo'q.

Shuning uchun badiiy adabiyot va san'at tarixida yaratilgan asarlarda ilgari surilgan ekoestetik g'oyalarning jamiyat va shaxs ekologik ongi, madaniyatini rivojlantirishga mutasaddi institutlar faoliyatiga, xususan, shu sohadagi ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki yoshlarda tabiat go'zalligidan hayratlanish va zavqlanish madaniyatini shakllantirish usul-vositalar birligi – ekologik ta'lim va tarbiya samaradorligini belgilaydigan omil hisoblanadi. Bu omilni yanada rivojlantirish imkoniyati ekologik ta'lim-tarbiyaning ilmiy muassasalari, davlat tashkilotlari, ommaviy fuqarolik institutlarining ekologik targ'ibot-tashviqot faoliyatlarini muvofiqlashtirish, ya'ni ularning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

4. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta'siri

Estetik faoliyat mehnatning o'ziga xos turi hisoblanadi. Bu quyidagilarda namoyan bo'ladi.

1) mazkur mehnat o'z tabiatiga ko'ra ijodiy hislatga ega bo'lib, unda insonning qobiliyati, iste'dodi, erkin tarzda yuzaga chiqadi.

2) mazkur mehnat jarayonining natijasi o'laroq etetik qiymatlarga ega bo'lgan qadriyatlar yaratiladi.

3) mazkur faoliyat obyektivlik va subyektivlik birligida kechadigan munosabat jarayonida amal qilib, u inson mehnatining, ijtimoiy faoliyatining turli sohalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Insonning biologik tur sifatidagi, ya'ni Noma Sapines darajasidan ijtimoiy-estetik tip bosqichiga o'tishi o'zi yasagan mehnat qurollari, mehnat vositalarining taraqqiy etib borishi natijasida yuz beradi.

Masalan, insonning ijodkorligi samarasi o'laroq yaratilgan bezakli, shakldor buyumlar faqatgina foydaliligi bilan emas, balki chiroyliligi, xushbichimliligi va boshqa shu kabi jihatlari bilan ham boshqa iste'molchilarni o'ziga jalb etgan. Bu esa ularda buyumning moddiy ehtiyojlari, ya'ni foydali, manfaatli jihatlari bilan birlikda estetik ehtiyojlarini qondiruvchi xususiyatlarini farqlay bilish qobiliyatlarini ham shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, har qanday mehnatning natijasi muayyan ne'mat, boylik yaratish bilan yakunlanadiki, ular kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Estetik faoliyat ham mehnat sohasi hisoblanadi. Lekin u, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, mehnatning barcha turlari, aqliy va jismoniy mehnatning ijodkorlik darajasida amalga oshirishni taqozo etadigan mehnat turidir. Estetik faoliyat - bu insonning ijodkorlik faoliyati bo'lib, u bir necha turlarga, moddiy ishlab chiqarish sohasida, dizayn, texnika estetikasi, hunarmandchilik va ma'naviy ishlab chiqarish sohasida, san'at, xalq amaliy san'ati kabi estetik faoliyat turlariga bo'linadi.

Estetik faoliyat moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini - mehnat sharoitlarini ham, mehnat samaradorligini ham qamrab oladi. Sivilizatsiya estetik madaniyat yuksak darajada rivojlangandagina o'zini to'la namoyon etadi. Hozirgi paytda texnogen sivilizatsiya va uning amaliyotdagi sohasi bo'lgan dizayn rivojlanib, inson o'zini o'rab turgan barcha narsa-hodisalarning go'zal bo'lishini, kundalik hayotdagi har bir narsa-hodisada nafosatni his etishni istaydi. Inson uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va buyumlar, turli texnik vositalar, dastgohlar, texnologiyalar, stanoklar, mashinalar, konveyerlar yordamida ishlab chiqariladi. Inson zavod va fabrikalarda turli texnik vositalardan foydalanadi, avtomobillar, traktorlar, kombaynlar va boshqa transport vositalari insonning mehnat faoliyatiga yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, texnika estetikasini vujudga keltiradi.

Bugungi kunda insonning kundalik hayotini turli texnik vositalarsiz tasavvur qilish qiyin. Turmush estetikasi, oddiy oila hayotining o'zida inson turli-tuman texnik jihozlar, televizor, muzlatkich, kir yuvuvchi mashina, changyutgich, gaz plitalari, gaz kolonkalari, mikroto'lqinli pechlar, turli elektr jihozlari, qo'l va elektr soatlari, uyali aloqa vositalari, kompyuterlardan foydalanadi. Texnika estetikasi bu dizayn nazariyasi bo'lib, dunyoni ishlab chiqarish vositalari, rejalashtirish, mehnat qurollari, vositalarini ishlab chiqarishni estetik qonuniyatlari asosida bilish va o'zlashtirishni o'zida ifodalaydi. Dizayn esa jamiyatning ilmiy-texnik va estetik darajasini o'zida ifodalovchi tushuncha bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, mehnat qurollari va vositalari, ishlab chiqarish texnologiyalari va harakat vositalari, jamiyatdagi odamlarni sanoat estetik iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlaydigan ommaviy kommunikatsiya tizimidir. "Dizayn" inglizcha – "loyiha" degan ma'noni bildirib, predmetlashgan jihozli muhitni shakllantirishga qaratilgan badiiy-texnik faoliyat turidir. Mazkur faoliyatning xususiyati shundaki, bunda obyektlarning barcha jihatlari, ya'ni foydaliligi, maqsadga muvofiqligi, ko'rinishi va hokazolar birlikda olib qaraladi va shu bo'yicha loyihalashtiriladi. Dizaynlik faoliyatining asosiy metodi – bu badiiy loyihalashtirishdirki, bu barcha sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Mazkur metodda shakl, ya'ni tashqi ko'rinish va mazmun, ya'ni simmetriklik, uyg'unlik, ritmiklik va hokazolar o'zaro muvofiqligiga erishish tamoyili belgilovchi jihat hisoblanadi. Masalan, avtomobilning tashqi ko'rinishi faqat chiroyli bo'lishi bilan birgalikda u havfsizlik, mustahkamlik va boshqa talablarga ham javob berishi kerak.

Texnika estetikasi esa yunoncha "tehne" – "ustakorlik", "mohirlik" degan so'zlardan olingan bo'lib, dizaynning vosita, metodlari yordamida inson hayoti va faoliyatida predmetlashgan, buyumlashgan jihatlarni, muhitni shakllantirish, yuzaga keltirish qonuniyatlarini o'rganuvchi estetika sohasidir. Mazkur fanning tadqiqot obyektiga dizaynning umumiy nazariyasi, inson va buyumlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, sanoat mahsulotlarining iste'mol xususiyatlarini bashorat qilish va baholash kabi sohalar kiradi.

Texnogen sivilizatsiya ishlab chiqarish estetikasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning doimiy yangilanishiga, tabiat va jamiyatning fan taraqqiyotiga tayangan holda o'zgarib borishiga asoslangan jamiyat shaklidir. Texnogen sivilizatsiya o'z tarixiy taraqqiyotida muayyan

bosqichlarni bosib o‘tib, eng avvalo industrialdan oldingi, industrial va postindustrial bosqichlari texnikaning taraqqiy etib borishi natijasida ro‘y beradi. Texnika, texnologiyalarning rivojlanib borishi fan sohasidagi ilmiy bilimlarning taraqqiy etib ularning texnika-texnologik jarayonlarga tatbiq etilishi asosida sodir bo‘ladi. Texnogen sivilizatsiyaning maqsadi texnik taraqqiyot natijasida tobora ko‘proq moddiy ne‘matlar, boyliklarni ishlab chiqarib, shu asosda insoniyat oldida turgan barcha ijtimoiy, madaniy va boshqa muammolarni hal qilishga qaratilgandir. Kompyuter texnikasi va informatsion texnologiyalar faoliyat doirasining kengayishi ham texnika taraqqiyoti va ilm-fanning rivojiga o‘zining bevosita ta‘sirini ko‘rsatdi.

Sivilizatsiyaning texnogen turi mashina texnikasi, fanning keng rivojlanishi, mashina yordamida bajariladigan mehnat, bozor munosabatlari, kasbiy madaniyat barcha shakllarining yuksak darajasi bilan belgilanadi. Ilmiy texnik taraqqiyot va ilmiy texnik inqilob texnogen sivilizatsiyaning ikki muhim tomonlaridir. Inson texnika taraqqiyoti natijasida o‘zining ijodiy qobiliyatini rivojlantirib, tabiatga ta‘sir qilib, tabiatni o‘zgartirib, tabiatni o‘z manfaatlariga bo‘ysundirib boradi. Texnogen sivilizatsiya sharoitida inson va jamiyat hayotining oliy tamoyillari yangilanish, rivojlanish va taraqqiyot jarayonlaridan iborat bo‘lib, texnika, texnologiya, ilmiy bilimlarning rivojlanib borishi jamiyat taraqqiyotining belgilovchi omiliga aylanadi. Texnogen sivilizatsiya qadriyatlarini tizimida etakchi o‘rinni ijodiy, mustaqil va erkin shaxs ideali egallaydi. Inson o‘zining estetik ehtiyoji va manfaatidan kelib chiqib ilm-fanni, texnikani taraqqiy ettiradi. Insonning ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqariladigan texnik vositalar – oddiy qo‘l soatidan tortib elektr jihozlarigacha, uyali aloqa vositalaridan tortib robototexnika mahsulotlarigacha, transport vositalaridan inson tomonidan ishlab chiqariladigan barcha texnik vositalargacha bo‘lgan moddiy buyumlarni ishlab chiqarish jarayonida, eng avvalo, ularning estetik jihatiga e‘tibor qaratiladi.

5.Maishiy turmush estetikasi

O‘tmishga aylanib ketayotgan har bir kun o‘zining an‘analari bilan kelajak avlod xotirasida muhrlanib qolaveradi. Maishiy turmush - jamiyat hayotining turli sohalarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma‘naviy faoliyat shakllari, insonlar o‘rtasidagi aloqa va munosabatlarning avloddan-avlodga meros qoladigan qadriyatlaridir.

Tarixdan ma'lumki, o'zining maishiy turmush estetikasida an'ana va urf-odatlariga ega bo'lmagan biror-bir xalq yo'qdir. Barcha xalqlar o'zining an'analari asosida o'zligini namoyon etib, o'z farzandlarini estetik tarbiyalashga harakat qilishgan. Har qanday millat yoki xalq o'z an'analarni doimo asrab-avaylab, turmush-tarzi, ma'naviy kamolotini estetik tarbiyaga bog'liq tarzda amalga oshirgan. Hamisha bir davr an'analari vaqt o'tishi bilan o'zgarib, ikkinchi bir davrda estetik ahamiyati oshib borishi yoki kamayishi, boshqalari vujudga kelishi bilan xarakterlanadi. Shu sababdan, bir davr maishiy turmush estetikasi va estetik tafakkuri ikkinchi davrga mos tushmasligi yoki unutilib ketishi yuz beradi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi tufayli milliy qadriyatlarimiz va an'alarimizga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Milliy qadriyatlarimizda jahonning boshqa xalqlariga o'xshamaydigan go'zal urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar va an'analardagi o'ziga xoslik mavjud. Ma'lumki, qadriyatlar muayyan sharoitlarda shakllanadi. Shu sababli ular mahalliy, mintaqaviy, milliy mazmunda va umuminsoniy ko'rinishda namoyon bo'ladi. Mahalliy qadriyatlarning estetik va axloqiy jihatdan eng yetuklari va umummilliy manfaatlariga moslari asta-sekin saralanib, umummilliy darajaga ko'tariladilar. Milliy muhitda esa estetik tarbiya an'alar asosida qaror topadi. Estetik tarbiyada an'analarni tushunish va ularga munosabat, o'z millatiga, eliga, yurtiga va boshqa xalqlarning madaniyatiga bo'lgan hurmat-e'tiborni kuchaytiradi. Demak, xalqning estetik madaniyatini oshirish, avvalo, an'alarimizga bo'lgan qiziqishni, shuningdek, jamiyatdagi estetik tarbiyaning rolini oshirishni talab qiladi.

Butunjahon ilm-fanining yuqori cho'qqilarga ko'tarilishi uchun xizmat qilgan buyuk allomalar Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Farg'oniy kabilar bir qancha tillarda ijod etgan bo'lsalarda, o'zbek xalqining an'analarni o'z asarlarida dunyoga ko'z-ko'z etganliklarini ko'rishimiz mumkin. Ular nafaqat o'z xalqi urf-odatlari, rasm-rusumlarini, qolaversa boshqa xalqlar an'analarni ham mukammal bilishgan. Xususan, Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» nomli asarini yozish uchun Hindistonga borib yashadi va u yerda hind tili, urf-odatlari, marosimlari, an'analari, go'zal tabiati, xushmanzara tog'larini mukammal o'rgandi. Shu asosda o'zining mashhur asari – «Hindiston»ni yaratdi.

Hozirgi kunda milliy an'analar yoshlarni estetik tarbiyalash, ularga kekxa avlodning tajribalarini o'rgatish usullaridan biridir. Ayni chog'da ko'plab yo'qolib borayotgan an'analimiz qaytadan tiklanmoqda va boyimoqda (mehmondorchilik, kishining ko'nglida go'zal bahorni qayta tiklaydigan Navro'z bayrami, Ro'za hayiti, Qurbon hayiti va boshqa xalq bayramlari). Qolaversa, xalqimizning tarixi, madaniyati va san'atini, urf-odatlari va marosimlarini haqqoniy o'rganish vaqti keldi. Bunday an'analarda o'zbek xalqining nafosat olami, el-yurtiga bo'lgan ishq va muhabbati, ajdodlarining yuksak tuyg'ulari badiiy va estetik tafakkurida o'z ifodasini topgan.

Xalq estetik tarbiyasining chuqur ildizlari o'tmish madaniyati va ma'naviyati bilan bevosita bog'langan. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi urf-odatlari va marosimlari asosan xalq og'zaki ijodida, shuningdek badiiy adabiyotda ifodalangan. Ular avloddan-avlodga meros qilib qoldirilgan, ijtimoiy hayotdagi xilma-xil usullar, xatti-harakatlar, xulq-atvorlar asosida boyib borgan. Xalqning betakror va o'ziga xos an'analari ijtimoiy hayotdagi estetik tarbiya rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatib boradi.

Bugungi kunda an'analar kishilarning turmushi, axloqi va xalq marosimlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, an'analar yosh avlodni estetik jihatdan tarbiyalashda, ma'naviy ozuqa berishda muhim ahamiyatga egadir.

O'zbek xalqining o'ziga xos milliy an'analari va qadriyatlari hozirgi davrda yangi avlodni estetik jihatdan mukammal qilib tarbiyalash va matonatli, baquvvat, xushbichim, xushfe'l, chiroyli, ko'rkam qilib voyaga etkazishda asosiy vositadir. Milliy an'analar millatning madaniyati, turmush tarzi, adabiyoti va san'atini o'rganish jarayonida takomillashib boradi. Milliy urf-odatlarimiz an'analimiz negizida boy estetik tafakkur va nafosat olami bilan chambarchas bog'lanib, estetik tarbiyaning noyob-jihatlarini o'zida aks ettirib keladi. An'analimizda milliy ruh, qadr-qimmat, latofat, nazokat, ibo, sharm-hayo kabi tushunchalar birinchi o'rinda turadi. Shu ma'noda, xalqimiz estetik tarbiyasida millat tarixiga e'tibor, yuksak farosat va aql, did, his-tuyg'u, ideallar muhim ahamiyatga molikdir.

O'zbek xalq ta'lim va tarbiya tizimida qo'llaniladigan tarbiyaviy usullar va vositalar ko'proq bolalarda insoniy va estetik his-tuyg'ularni tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, insonlarda mehr va muhabbatli bo'lish, did bilan kiyinish, doimo shirin so'zlash, kamtarin va sofdil bo'lish kabi

xislatlarni kamol toptirib boradi. Shuningdek, bolalarni mehnat tarbiyasiga o'rgatish, ularning kundalik xayotlarida an'anaga aylanib qolgan hovlilarga chiroyli qilib suv sepish, ota-onaga ko'maklashish, mehmon kutish va mehmonga borish odobi, hammaga izzat-hurmat bilan muomalada bo'lish kabi tarbiya jarayoni ham turmush estetikasiga bevosita bog'liqdir. Xalqimizning latofat va nazokatga boy «to'y marosimlari - beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh to'yi, sayillar - dala sayli, gul sayli, qovun sayli, yig'in - tomosha, tug'ilgan kunni nishonlash, yigit bazmi, qiz majlisi, istirohat bog'larida bo'lish, ommaviy yig'in hamda tomoshalarga qatnashish»¹ kabi ko'plab estetik tarbiyaga oid milliy an'analari donishmand ota- bobolarimizning bizga qoldirgan merosidir. Ulardan oqilona foydalanish hamda turmushimizni kundankunga go'zal qilib borish biz yosh avlodning oldimizdagi asosiy vazifadir. Shunday ekan, har bir kishi o'z xalqi va butun jahon an'analari hurmat bilan qarashi, farovon va go'zal hayot kechirishi, serqirra va chiroyli dunyoqarashga ega bo'lishi, doimo xushmanzara tabiat quchoq'ida yayrab, xushchaqchaq kayfiyatda bo'lishi lozim.

Inson go'zalligini namoyon etib turadigan ajoyib xislat uning xulq-atvori hisoblanadi. Har bir inson yurish-turishi, go'zallikka oshno qalbi, olijanob va ilhombaxsh tuyg'ulari, samimiy dil izhorlari, haqiqiy go'zalligi, xulq-atvoridagi tarbiyasi bilan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, insoniy go'zallik va turmush estetikasi, avvalo, oilada ota-onaning bir-biriga va farzandlariga bo'lgan sof muhabbati, nafosati, sadoqatida namoyon bo'ladi.

«Tarbiyali, og'ir-bosiq, oqila ona turmushga chiqqan qizini har gal ko'rganida «kuyovimni hurmat qil» deb tayinlab turadi»². Bu so'zlar zamirida qanchalik odob-axloqqa oid go'zal tuyg'ular jilvasi aks etganligini anglamoq zarur. Oilada er-xotin bir-birini qanchalik hurmat qilishi, xulq-atvori bevosita bolalari ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Oilada ota-onaning o'zini tuta bilishi, xulq-atvori, odati estetik va axloqiy tarbiyasida yaqqol aks etadi.

Oilada xulq-atvor, turmush estetikasi oilaning ustunlari bo'lgan er va xotin, ya'ni ota-onaning xatti-harakati va faoliyatida namoyon bo'lib, ular oilaning quvonchida ham, tashvishida ham, ro'zg'or tutishida ham, farzandlarining ta'lim-tarbiya jarayonida ham nafosatli

---

¹ P.Мавлонова, О.Тўраева, К.Ҳоликбердиев. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи, 2001. 354-бет.

² Ватан туйғуси. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 83-бет.

munosabatga kirishadilar. Er-u xotinning ahilligi oila tebratish, farzandlar tarbiyasi va uyga fayzu-baraka kiritishda katta ahamiyatga egadir. Ayniqsa, uy bekasining chaqqon bo'lishi, uyni chiroyli, ozoda va tartibli tutishi, farzandlarini doimo did bilan kiyintirishi, pazanda bo'lishi bu oila va uning bekasi to'g'risida odamlarda iliq va nafosatli fikr va munosabatni vujudga keltiradi.

O'zbek oilasidagi xulq-atvor estetikasi erkaklardagi adolatparvarlik, qat'iyatlilik, mehnatsevarlik, oilaga nisbatan mehr va muhabbatda namoyon bo'lsa, ayollardagi sadoqat, oilaparvarlik, farzandlarni sevish, ayollarning lazzatli taom tayyorlashi, kiyim-kechak tikishdagi chevarligi, oqila va shirinso'z bo'lishi ularning husniga husn qo'shib, oilasiga quvonch, go'zallik va fayz olib kiradi. Xalqimiz mehmondo'st, har qanday sharoitda ham uyiga eshik qoqib kelgan mehmonni ochiq chehra bilan, xursand bo'lib kutib olishga intiladi. Hattoki, ba'zida oilada bo'lib turadigan arzimasi ginalar ham mehmon kelishi bilan darrov yo'qoladi. Mana shunday hollarda xulq-atvor estetikasi birinchi o'rinda turadi. Har bir yosh yigit-qiz o'z hayoti davomida ota-onasi turmushining go'zal fazilatlarini o'zida mujassamlashtirishga harakat qilib, oilaning sir-sinoatga boy estetikasini yoshligidanoq o'rganib boradi va bu jarayon ularning kelajakda ajoyib oila sohibi va sohibalari bo'lib yetishishi uchun imkon beradi.

Oiladagi xulq-atvor bevosita ko'cha-ko'ya, bayramlarda, to'ylarda, uchrashuvlarda namoyon bo'ladi. Zero, hamma joyda inson ozoda kiyinishi, qalbini pok tutishi, yurish-turishida go'zallikka e'tibor berishi zarur. Ust-boshi g'ijimlangan, soqoli olinmagan, sochlari hurpaygan kishi ko'zga xunuk ko'rinadi. O'zining tashqi qiyofasiga e'tibor berib yurish, insondagi ixchamlik va ko'rkamlik kishini yanada go'zallashtiradi. Lekin ba'zi qizlar va ayollarda bugungi kunda keragidan ortiq pardozi va andozi qilish, tirnoqlarini haddan ortiq o'stirish, sochini kalta qilib kestirish, g'alati qilib kiyinish ularni go'zal qilib ko'rsatmasdan, balki ko'p hollarda bachkanalashtirib ko'rsatadi. Ammo haqiqiy estetik tarbiyaga ega bo'lgan inson o'zining chiroyli yurishi, qaddi-qomatini chiroyli tutishi, chiroyli gapirishi bilan o'zining go'zal xulq-atvorini namoyon etadi.

Xalqimizning tashqaridan sezilmaydigan o'ziga xos xulq-atvor estetikasi qonun-qoidalari, axloqiy mezonlari mavjud. Birinchidan, erta tongda o'rindan turiladi va uyning darvozasi yoki eshigi ochib

qo'yiladi. Chunki odamlar orasida «rizq-ro'z tongda ulashiladi» degan gap bor. Shuningdek, ertalabki havo musaffo bo'ladi, qushlarning sayroqi ovozi kishi qalbiga huzur bag'ishlaydi. Ikkinchidan, yuz-qo'lni yuvmasdan hol-ahvol so'ralmaydi, yuz-qo'lni yuvgandan keyin kichiklar kattalarga salom berishadi. Ayollar nonushta tayyorlashadi. Qizlar, kelinlar hovli, ko'cha eshigining oldini supurib, suv sepib qo'yishadi. Bu xislatlar o'zbek oilasida bolalarga yoshligidanoq o'rgatib boriladi.

Oilada bolani juda yoshlik chog'idan boshlaboq go'zallikni idrok etishga o'rgatib borish, kishining xulq-atvoriga tabiiy latofat va nafosat beradigan estetik tarbiyani shakllantirish kerak. Bunday tarbiyani amalga oshirishda kattalar o'zlarining qimmatli vaqtlarini ayamasdan, yosh niholni ko'rkam va chiroyli bo'lib voyaga yetishiga e'tibor berishlari kelajak uchun foydalidir. Chunki bola o'z tabiati jihatidan taqlidchan bo'lib, ko'rgan narsasini, eshitgan so'zini darrov ilg'ab oladi. Boladagi bunday taqlidchanlik uning estetik tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatib, xulq-atvoridagi go'zallik tuyg'usi va hayotiy estetik ideallarining boyishiga sabab bo'ladi. Oiladagi katta odamlarning xulq-atvor estetikasi—muomalasi, didi, aql-zakovati, yurish-turishlari, kiyinishlari, zehn va idroklari, uy tutishlari bolaning nazaridan chetda qolmaydi. Katta odamlar bunga ahamiyat bermasliklari mumkin, lekin bola har doim zimdan nazar solib yuradi. Vaholanki, taqlidchanlik bolaning insoniy fazilatlar, estetik kechinmalarni o'rganish vositasi hisoblanadi. Shunday ekan, bolalik uyda katta odamlar nojo'ya xulq-atvor va qo'pol xatti-harakatlarga yo'l qo'ymasligi, har jihatdan, ya'ni axloq, odob va estetik jihatdan bolalarga o'rnak bo'lishlari kerak. Shuning uchun ham «Bola oldida behayo so'zlarni aytish, bachkana qiliq, xatti-harakatlar qilish bola tarbiyasiga yomon ta'sir etadi. Nafosat tarbiyasi orqali ovqat pishirish, dasturxon atrofida o'tirib ovqatlanish jarayonidagi azaliy sharqona odat, axloq-odob qoidalariga amal qilish o'rgatiladi»¹. Mana shunday estetik tarbiya asosida oilada bolalar oilaviy munosabatlar go'zalligiga ko'proq e'tibor beradi. Shuningdek, xalq maqolida «Qush uyasida ko'rganini qiladi», deb bejiz aytilmagan. Bu maqol negizida chuqur hayotiy haqiqat, ma'naviyat va madaniyat tomir otganini ko'rish mumkin. Shu nuqtayi nazardan qaraganda,

---

¹ Р.Мавлонова, О.Тўраева, К.Холикбердиев. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи, 2001. 391- 392- бетлар.

² Ваган туйғуси. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 123-бет.

bolaning yuksak estetik tarbiyasi, shaxsiy his-tuygʻulari va axloqiy fazilatlarini yuzaga kelishida oiladagi katta odamlarning har tomonlama ibratli boʻlishlari tarbiya jarayonida muhim oʻrin egallaydi.

Oilada bolalar tarbiyasiga oila aʼzolarining bir-birlariga munosabati, ota-ona, qoʻni-qoʻshni va boshqa qarindoshlarning xulq-atvori, muomala madaniyati, estetik ideallari oʻz taʼsirini oʻtkazadi. Agar oila aʼzolari qanchalik ozoda, saranjom-sarishta, yaxshi xulq-atvorli boʻlsa, bola tarbiyasi shunchalik goʻzal tuygʻularga boy boʻladi.

6. Dizaynning estetik xususiyatlari

Insonning estetik faoliyati moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini, mehnatning sharoitlarini ham, Shu bilan birgalikda mehnatning samaralarini ham qamrab oladi. Ijtimoiy shart-sharoitlar mehnatning nafosatli jihatlarini rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish muhitining nafosatli jihatlarini vujudga keltirish, unga «maʼnaviy qadriyat» maqomini berish dizayn (texnika nafosatshunosligi)ga oid rasm-chizmalar, modellar, bezaklar vositasida ham amalga oshiriladi.

Hozircha adabiyotlarda dizaynning yagona, hammabop, yaxlit qoidaga aylangan ilmiy taʼrifi yaratilmagan. Lekin koʻpchilik tadqiqotchilar dizaynni badiiy-texnik faoliyat turidir, deb qarashga moyildirlar. Xullas, dizayn badiiy-texnik faoliyat muhitini yaratishdir.

Dizaynda muhandislik, ilmiy va badiiy faoliyat qorishiq holda namoyon boʻladi, lekin dizayn ularning birortasiga aylanib qolmaydi. Dizayn moddiy ishlab chiqarish muhitini nafosatli qayta qurishga, uni insonning manfaatlarini va ehtiyojlariga mos keltirishga xizmat qiladi.

Dizayn sanoatni loyihalash va ishlab chiqarishni uyushtirishda narsalar-chizmalar, rasmlar, modellarning maqsadga muvofiqligini va texnologik foydaliligini hisobga olish faoliyatining ajralmas qismidir. Sanoatda keng isteʼmol mahsulotlaridan, nodir dastgohlar va asboblarni loyihalash va yaratish ishida turli-tuman kasb egalari-muhandislar, texnologlar, ishchilar, iqtisodchilar, boshqaruvchilar, ruhshunoslar, sotsiolog-ijtimoiyshunoslar qatnashadilar. Bu yerda dizaynchi-musavvir-loyiha yaratuvchi alohida mavqega ega: uning zimmasiga nafosatli qiymatga ega boʻlgan mahsulotlar va mehnat quollarini yaratish burchi yuklangandir. Ishlab chiqarish bilan isteʼmol, ishlab chiqaruvchi bilan isteʼmol qiluvchi oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarni

uyg'unlashtirish tirib turish dizaynchining eng muhim vazifasidir. Dizaynchi birinchi navbatda ishlab chiqarish sohasida imkon qadar iste'molchi manfaatlarini tomonida turadi. Ikkinchidan, u iste'molchi ehtiyojlarini faol shakllantirib va uyg'unlashtirib boradi. Bu yerda dizaynchining estetik madaniyati, estetik didining tabiati va mazmuni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Dizayn san'atdan bahra oladi. San'at bilan dizayn o'rtasida umumiylik bo'lsada, ular estetik faoliyatning ikki xil turlaridir. San'at badiiy faoliyat turi sifatida u yoki bu ko'rinishda faqat g'oyalargina emas, balki narsalar ishlab chiqarish bilan bog'liq faoliyatdir. Bu yerda san'at narsalar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan vazifani bajarib, bu faoliyat turiga xalq amaliy san'ati deyiladi. Lekin shu bilan birgalikda san'at, avvalo, ma'naviy boylik yaratish turi, ong va bilish sohasi bo'lib, bu san'atning tub mohiyatini ifodalaydi. Dizayn insonning moddiy-amaliy faoliyat turiga kiradi. Dizayn mahsulotlar, san'at asarlaridan farqli ravishda voqelikning in'ikosini emas, balki uning nafasat qonunlariga binoan yaratilib, san'at amaliyotining aynan o'zini anglatadi.

San'atning nafasatli qadriyati ma'lum darajada «foйда» qadriyatlariga zid bo'lib, san'at asari moddiylikdan ko'ra ko'proq ma'naviy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'ladi. Dizayn mahsulotlari–mashinalar, binolar keng iste'mol mollari va boshqalarda sof iste'mol, ya'ni moddiy «foйда» xususiyati bo'rtib turadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida texnika estetikasi – dizaynning o'rni hamda ahamiyati oshib, talab va taklif, raqobat kurashi sharoitida ishlab chiqarilgan mahsulot, kiyiladigan kiyim, quriladigan bino, turli-tuman transport vositalari va boshqa narsalarning yaratilishida asosiy e'tibor uning chiroyli, ixcham va bejirimligi, insonning estetik ehtiyojlariga javob berishi, ya'ni dizayniga asosiy e'tibor qaratiladi.

San'at bilan dizayn o'rtasidagi farq haqida gapirganda, san'at asari qaysi moddiy tizimiga mansubligidan, qaysi muhitda vujudga kelganligidan qat'i nazar, mustaqil qiymatga ega ekanini ta'kidlash kerak. Dizayn mahsuloti narsalar tizimining ajralmas qismi bo'lib, undan tashqarida amal qila olmaydi. Uning nafasatli qiymati ham muayyan narsalar «tizimi»ga qanchalik mos kelishi bilan o'lchanadi, ya'ni dizaynchi faoliyatning obyektini alohida olingan mashina emas, balki barcha jihozlari, tashqi va ichki bezaklari ko'rinish va hokazo shakllari bilan birgalikda yaxlit olingan «mashinalar tizimi» sifatida

tashkil etadi. Dizaynchi loyihalashtirilayotgan narsalarni, ular iste'mol buyumlari yoki texnik qurilmalar bo'lishidan qat'iy nazar, nimaga xizmat qilishi, shakli, rangi va boshqa tomonlarini o'zaro muvofiqlashtirishi lozim bo'ladi. Bu bilan u narsalarni yaratish va iste'mol qilish jarayonida inson uchun eng qulay sharoitlarni ta'minlay oladigan yaxlit nafasatli muhitni vujudga keltiradi. Bugungi kunda moddiy ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarilayotgan mahsulotning dizayniga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Go'zallik va qulaylik iste'molchilarni qiziqtiradigan asosiy masalalardan bo'lib, ishlab chiqarilgan buyum, transport vositasi, tikilgan kiyim, qurilgan me'moriy inshootlarda ham birinchi navbatda uning dizayniga asosiy e'tibor qaratilib, oddiy bolalar o'yinchog'idan tortib uy-ro'zg'or buyumlarigacha, zamonaviy qo'l telefonidan tortib, televizor, kompyuter va boshqa buyumlarda dizaynga e'tibor muhim masaladir. Kiyim-kechak tikishda ham tikuvchilar o'sha davrda urf bo'lgan, rasm bo'lgan kiyimlarni tikish uchun dizaynerlarning yordamiga tayanib ko'pchilikning didi, ehtiyoji va talabiga javob beradigan go'zal va bejirim mahsulotlarni yaratishadi. Inson estetik talab va ehtiyojining oshib borishi zamonaviy ishlab chiqarishda hisobga olinadigan muhim masalalardan bo'lib, rivojlangan ko'pgina davlatlarda avtomobil ishlab chiqarishda mahsulot yarmigacha konveyer bilan yig'ilib keladigan bo'lsa, ikkinchi yarmidan haridorning estetik talab ehtiyojlari hisobga olingan holda alohida tarzda yig'iladi. Dizayner mashinaning, o'rindiqlarining rangini, qo'shimcha o'rnatiladigan buyumlarning joylashishini, chiroyli va qulayligini belgilab beradi. Dizayn bugungi kunda me'morchilikda keng qo'llanilayotgan bezatish san'ati bo'lib, qurilayotgan binoning shakli, ranglarning uyg'unligi, rasmlar, haykallar va bezaklarining o'zaro bir-biriga mos kelishi, yorug'likdan foydalanish, qulaylik bularning hammasi dizaynerlar tomonidan e'tibor qaratiladigan masalalardir. O'simliklar, gullar, hayvon va qushlardan iborat jonli burchaklarni, sun'iy sharsharalar va hovuzlar, boshqa suv havzalarini tashkil qilish va bezatish ham dizaynerlarning vazifalaridir. Bozorlar, do'konlar va boshqa savdo muassasalaridagi mahsulot va buyumlarning tez o'tkazilishi ham eng avvalo uning chiroyli ko'rinishi, dizayniga bog'liq bo'lib, turshak, yong'oq, bodom kabi meva-chevalarni savatchaga solib ulardan chiroyli shakllar, rasmlar yaratilishi mahsulotga haridorlar, sayyohlarning qiziqishlarini orttiradi. Meva-cheva, sabzavot, qovun-tarvuz, turli ko'katlardan savatlar, gullar, turli

shakllarni yaratib dasturxonni bezatish san'ati ham dizaynning san'at bilan uyg'unligini ko'rsatadi. Turli shirinliklar eng avvalo mohir oshpazlar tomonidan yaratiladigan tortlar san'at asari darajasida chiroyli qilib bezatilishi mumkin.

7. Xalq amaliy san'ati va dizayn

San'atning eng qadimgi turlaridan biri xalq amaliy bezak san'atidir. Xalq amaliy bezak san'ati moddiy ishlab chiqarish, xalq hunarmandlari tomonidan yaratilgan bezak, uy-ro'zg'or, mehnat va xo'jalik buyumlarini yaratish jarayonida vujudga kelib, ushbu san'at turida xalq hunarmandlari tomonidan yaratilgan buyumlar san'at asari sifatida yuksak estetik baholanadi. Bu san'at turlari insonlarning badiiy, amaliy faoliyati jarayonida vujudga kelib, uning zargarlik, zardo'zlik, gilamchilik, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, miskarlik, temirchilik, kulolchilik va boshqa bir qancha turlari mavjud. Xalqimizda pichoq, beshik, egar, musiqa asboblari yasash kabi hunarmandchilik turlari borki, mohir hunarmand tomonidan yaratilgan mazkur buyumlar san'at asari darajasida estetik qiymatga ega bo'ladi. Xalq hunarmandlari tomonidan yaratilgan zardo'zi do'ppilar, zarchoponlar, so'zana, jiyak kabi buyumlar ham yuqori estetik qiymatga ega bo'lib, novvoylar tomonidan pishirilgan Samarqand nonlari ham o'zining go'zalligi va bejirimligi bilan odamlarning e'tiborini tortadi.

Xalq amaliy bezak san'ati insonlar badiiy faoliyati namunalarini – haykaltaroshlik, kulolchilik, yog'ochga, metalga naqshlar solishda o'z aksini topgan bo'lib, kishilarning mehnat qilish jarayoni bilan uzviy bog'lanib ketgan. Bu san'at turlarining muhim xususiyati shundan iboratki, usta-hunarmandlar amaliy bezak san'atining ma'lum bir ko'rinishi bilan shug'ullanishlari natijasida yuqori malakaga ega bo'lib, san'at asari darajasida yuqori qiymatga ega bo'lgan buyumlarni ishlab chiqaradilar. Amaliy bezak san'ati oddiy kundalik turmush uchun kerak bo'ladigan mayda buyumlardan tortib, o'zining ulug'vorligi bilan barchani hayratga soladigan bino va imoratlargacha bo'lgan sohani o'z ichiga qamrab oladi.

Odatda biz har kuni ko'rib, o'rganib qolgan barcha oddiy buyumlar – choynak, piyola, kosa, stol, stullarga alohida e'tibor bersak, ularda usta rassomning sehrli qo'llari bilan bezatilgan bezak san'atini ko'ramiz. Ular faqat o'ziga xos til – go'zallik tili asosida biz bilan muloqotda bo'ladi.

Voqelikdagi nafosat olamini biz birdaniga bilib ololmaymiz. Barcha narsalarga birma-bir o'z diqqat-e'tiborimizni jalb etsak, shundagina insonlar badiiy faoliyati bilan yaratilgan ajoyib xalq amaliy bezak san'atlarini ko'ramiz. Hech kim oddiy loyga o'z diqqatini jalb etmaydi, lekin u kulolning mohir qo'llariga tushgach yumshoq va muloyim bo'lib qoladi, undan chiroyli ko'zalar, idish-tovoqlar va boshqalar yasaladi. Ko'chalarda egilib turgan tol novdalaridan yasaladigan savatlarni yasash uchun biror-bir ustaga shogird tushish shart emas. Hattoki ko'zimizga qattiq va qo'pol bo'lib ko'ringan temirdan temirchilar ajoyib shamdonlar, naqshinkor eshiklar, darvozalar, derazalar yasaydilar. Umuman, har qanday narsani ma'lum bir buyum shakliga keltirib unga estetik did baxsh etilishi san'at asari tarzida namoyon bo'ladi.

Hozirgi kunda Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon, Shahrisabz va hokazo shaharlarda zargarlik rivojlangan bo'lib, turli-tuman zargarlik buyumlari keng tarqalgan.

Insonlar o'z bilimlari, tajribalari va malakalarini oshira borishi bilan amaliy bezak san'ati ham yangicha ko'rinishlarda namoyon bo'la boshlagan. Uning barcha turlaridan oqilona foydalanib, turmush va mehnat uchun zarur bo'lgan buyumlarni nafis, ko'rkam, chiroyli qilib yasashga harakat qilganlar. Shu asosda kishilarning estetik faoliyati o'zgarib, xilma-xil bejirim ko'rinishlardagi bezaklar vujudga kelgan. Oramizda shunday insonlar borki, ular bitta narsa yoki buyumga qarab uning qaysi davrga taalluqli ekanligini, o'sha davr kishilarining qanday kiyinganligini, qanaqa taqinchoqlar taqishgani, qanday binolar qurishganini aytib bera olishadi. Bu esa ularning xalq amaliy bezak san'atiga bo'lgan qiziqishlarini, tarixni yaxshi bilishlarini bildiradi. Shunday qilib, amaliy bezak san'atiga estetik did bilan ishlangan barcha idish-anjomlar va yog'och buyumlari, bog' panjaralari va uy devorlari bezagi, kiyim-kechak va zargarlik buyumlari kiradi. Ularni ko'rib bizning kayfiyatimiz ko'tariladi, ko'rgan amaliy bezak san'ati buyumlaridan estetik zavq olamiz va bunday go'zallikdan ma'naviy dunyoqarashimiz boyib boradi. Hunarmandlar san'at asari darajasida go'zal va latofatli buyumlarni yasaganlarida, eng avvalo, uning qulay, mustahkam va go'zalligi, ya'ni dizayniga o'zlarining e'tiborlarini qaratadilar.

UCHINCHI BOB. TEXNIKA VA SPORT ESTETIKASI

1. Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari

Estetik tarbiya jamiyat hayotida har doim o‘zining rang-barang va xilma-xilligi bilan ijtimoiy munosabatlarga o‘z ta‘sirini o‘tkazib turadi. Inson voqelikdagi go‘zallikni his etib, estetik faoliyati natijasida o‘z mehnati bilan o‘ziga zavq-shavq bag‘ishlaydi. Estetik tarbiyaning jamiyatdagi roli insonlarni har tomonlama yetuk, komil inson qilib voyaga yetkazishdir. Jahonda kundan-kunga o‘zini namoyon etib borayotgan O‘zbekistonda bugungi kunda estetik tarbiyani rivojlantirish masalasiga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Birinchiidan, mustaqillik sharofati bilan insonning erkin faoliyat olib borishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilib, insonlar o‘zlarining estetik didi, mustaqil fikrlashi, intiluvchanligi, ijodiy qobiliyati asosida voqelikka xolisona yondashmoqdalar. Ularda jamiyat har bir inson uchun estetik tarbiyaning negizi ekanligi haqidagi ijobiy tasavvurlar shakllanmoqda.

Ikkinchiidan, xalqning turmush tarzi, estetik ideallari o‘tmish va hozirgi kun orasidagi vorisiylik bilan bog‘lanib, fuqarolarning estetik tarbiyasi va madaniyati rivojiga ilm-fan yutuqlari ta‘sir etib, estetik ongimizning ko‘p qirraliligi namoyon bo‘lib bormoqda.

Uchinchiidan, huquqiy demokratik fuqarolik jamiyati qurishda ishlab chiqarish va bozor munosabatlarining takomillashib borishi, fuqarolarning estetik ehtiyoji, ma‘naviyati, madaniyati va estetik tarbiyasiga ta‘sir ko‘rsatmoqda.

To‘rtinchiidan, texnika asri bo‘lgan XXI asr barcha fanlarning texnika va texnologiyalarsiz rivojlana olmasligini ko‘rsatib turibdi. Natijada, so‘nggi ilm-fan yutuqlari asosida ishlab chiqarishni tashkil etish odamlardan ishlab chiqarishni texnika bilan uyg‘unlashtirish, texnika estetikasi, dizaynga e‘tiborni kuchaytirishni talab qilmoqda.

Beshinchiidan, kundalik hayotimizni bezab turadigan va bizga olam haqidagi yangi bilimlarni beradigan ommaviy axborot vositalari tizimining estetik tarbiyaga qanday ta‘sir ko‘rsatishini tahlil qilib, shu asosda estetik ideallarni, his-tuyg‘ularni, yuksak ma‘naviyatni shakllantirish masalasiga e‘tiborni kuchaytirish zarurdir.

Oltinchiidan, yoshlarni estetik tarbiyalash jarayonida xorijiy davlatlar bilan mustahkam aloqada bo‘lish hamda jahonda ta‘lim

sohasida ro'y berayotgan yangiliklardan doimo xabardor bo'lib turish dolzarb masaladir.

Insonlar estetik tarbiyasini bu xususiyatlar asosida tashkil etish hayotga nisbatan yuksak his-tuyg'ularni, voqelikka nisbatan estetik munosabatning mukammal bo'lishini ta'minlaydi. Kishilardagi go'zallikka va san'atga bo'lgan intilish, malaka va ko'nikmalar badiiy estetik tarbiyaning jamiyatdagi mavqeini ko'taradi.

Estetik tarbiya asosida hayotdagi va san'atdagi go'zallikni to'g'ri idrok etish, kishilardagi estetik ehtiyojlarni tarbiyalab voyaga etkazish, har bir ota-ona, o'qituvchi, ustozning burchidir. Bolalarni yoshligidan boshlab musiqa ohangi, nafis gullar tarovati va chiroyi, san'at asarlari bilan tarbiyalash muhim ahamiyatga egadir. Estetik tarbiyaning vazifasi obyektiv olam go'zalligi xilma-xil ko'rinishlarini ajratib yoshlar dunyoqarashini nafosat tuyg'ulari bilan boyitib borishdan iboratdir. Maktab, litsey va kollejlarda o'quvchilarni o'quv-tarbiyaviy ishlar, adabiyot, musiqa, rasm darslari orqali estetik tarbiyalash muhimdir. Bunday tarbiyada jamiyat ma'naviy va moddiy hayotidagi uyg'unlik xususiyati namoyon bo'ladi.

Estetik tarbiya kishilarning bir-biriga o'zaro munosabatini aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Voqelikni mushohada etish, jamiyatdagi xilma-hil ehtiyojlarni qondirishda estetik tarbiya kishiga ruhiy quvvat bag'ishlaydi.

Inson doimo o'z turmushi shirin, hayoti ezgulik va go'zallikka boy manzaralar bilan o'tishini orzu qiladi. Shuning uchun kishilik jamiyati vujudga kelganidan boshlab nafosat olamining mohiyati, ma'no va mazmunini anglab yetishga intilib kelingan. Inson o'z amaliy faoliyati bilan voqelikni o'zlashtirib, uni o'zgartirishga harakat qiladi.

Estetik tarbiya omillari deb, shaxsning kamolotiga ta'sir o'tkazadigan tashqi va ichki shart-sharoitlarga aytiladi. Estetik tarbiya vositalari deb shaxsning voqelikka estetik munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat shakllariga aytiladi. Estetik tarbiyaning eng muhim omili bu tabiat bo'lib, tabiatsiz inson estetik jihatdan rivojlana olmaydi. Estetik tarbiya ekologik tarbiya bilan bevosita bog'liqdir. Mehnat estetik tarbiyaning muhim omillaridan biri bo'lib, shaxs hayotiga mehnatning estetik ta'siri mehnat unumdorligi, samaradorligi va sifatining oshishida namoyon bo'ladi.

Estetik tarbiyaning muhim turi adabiyot va san'at bo'lib, u orqali insoniyat tarixi kelajak avlodlarga etkazib kelingan. Ular va tarix va

bugungi kun o'rtasidagi aloqadorlikni vujudga keltiradi. Inson ma'naviy ehtiyojini qondirishda g'oyaviy-badiiy qudratga bo'lgan talab estetik tarbiya adabiyot va san'at amalga oshadi.

Adabiyot va san'at odamlardagi eng go'zal tuyg'ularni va ezgu fazilatlarini tarbiyalab, insoniy ruhda kamol toptiradi. Hozirgi kunda san'at kishilarda estetik tarbiyaning muhim turi bo'lib, estetik madaniyat va ma'naviy qadriyatlarni hayotdagi o'rnini yaqqol namoyon etmoqda. Biz yoshlarni estetik va badiiy jihatdan tarbiyalashimizda ijtimoiy hayot voqealarini o'zida aks ettirgan badiiy adabiyot va san'at asarlariga murojaat qilishimiz lozim. Bu asarlarda insonning yuksak estetik ideallar bilan tarbiyalanadigan nafosat dunyosi, insonparvarlik g'oyalari, ma'naviy madaniyat ifodalangan. Vaholanki, yoshlarimiz haqqoniy hayot ifodasini topgan asarlarni o'qishdan ko'ra, ijtimoiy hayotning aksi bo'lgan asarlarni o'qishga qiziqishadi.

XXI asr adabiyoti va san'ati yoshlarning ruhiyatini rang-barang badiiy obrazlar bilan bezab, ularda adabiyot, tasviriy san'at, teatr va kinoga bo'lgan qiziqishini ko'paytiradi. Bunday san'at turlari yoshlarni zamonaviy his-tuyg'ular bilan tarbiyalab, yangiliklar, kashfiyotlar asri intiltiradi, ularning estetik tasavvurlarini ravon bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Adabiyot kishini yuksak did, his-tuyg'u, kechinmalar, g'oyalar va qarashlar xilma-xilligida hayotni idrok etishga, farovon turmush kechirishga, o'zlariga doim yordam berishga undaydi.

Adabiyot va san'atning estetik tarbiya turi ekanligi bugungi kunda yaratilayotgan badiiy adabiyot va san'at asarlarida ifodalanayotgan real hayot haqiqatlari, hamda romantik ijodda yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Fan-texnika taraqqiyoti nozik estetik tarbiyaning shakllanishiga, kishilar ma'naviy dunyoqarashini keng tushuncha va tasavvurlarga ega bo'lishga olib bormoqda.

Yoshlarning estetik madaniyatini oshirish, ularga chuqur bilim berish, komil inson bo'lib voyaga etishishida adabiyot asosiy estetik tarbiya turidir. Ularda estetik didni yuksaltirish, voqelikning mazmun va ma'nosini tushuntirib berish, nafosat olami go'zalliklaridan bahramand qilish bilan yuksak mahoratni kamol toptirish mumkin. Kishilarni estetik tarbiyalashda ma'lum bir qayg'uli holatlarni ham go'zallik bilan almashtirish insondan katta mahorat talab etadi. Shu boisdan adabiyot va san'at insonni sabr-toqatli, matonatli, bardoshli bo'lishga, hayot qiyinchiliklarini g'am-g'ussasiz yengishga undaydi. Inson o'z faoliyati

bilan voqelikni estetik idrok etadi, unga oqilona yondashib, hayotni quvonch va sevinchga boyitadi, tevarak-atrofida bo'layotgan voqealarni his qilish qobiliyatini o'stiradi. Ular insonni go'zalliklar kashf qilish, baxtli hayot kechirish, ezgu-niyatlari sari ildam qadam tashlashga chorlaydi. Qolaversa, inson tabiatga bo'lgan munosabatini serjilo g'oyalar bilan boyishi uchun xizmat qiladi.

Adabiyot va san'at asarlarida aks ettirilgan go'zal va xunuk, kulgili va fojiali holatlar asar mazmunining boyishi, inson tomonidan qiziqib o'rganilishiga katta turtki beradi. Bu holatlarni inson o'zining aqliy kamoloti va ma'naviy madaniyati asosida o'rganadi. Xususan, adabiyot va san'at sohasida qadimda o'sha davr ruhiyatidagi voqelik estetik tushunchalar asosida tushuntirib berilgan, ya'ni o'zbeklarda xalq amaliy san'atining ba'zi sohalari kashtachilik, zardo'zlik, zargarlik, so'zana kabilar nozik did bilan bir necha kun davomida yaratilgan. Lekin bugungi kunda bular turli texnika va texnologiyalar bilan ma'lum davr davomida yaratilmoqda. Adabiyot va san'at hayot bilan bog'liq holatda insonlar ma'naviyatini, tafakkur tarzini, nafosat olamini go'zallik tuyg'ulariga bezaydi. Chunki adabiyotda ham, san'atda ham o'ziga xos milliylik va insoniyatga tegishli estetik tuyg'ular yashiringan.

Mana shunday adabiyot va san'atdagi o'ziga xos o'zgarishlarni idrok eta olish, shu asosda estetik madaniyatni shakllantirish, insonni mas'uliyatli, o'z ishiga talabchan, har bir millat yoki xalqning butun tarixini sinchkovlik bilan o'rganishga da'vat etadi.

Estetik tarbiya jarayoni juda keng qamrovli va go'zal his-tuyg'ularga boyki, hatto uni inson qanchalik mukammal o'rgana borsa, nafosat olami haqida shunchalik kam ma'lumotga ega ekanligini anglay boradi.

Inson estetik tarbiyasi doimo toza buloq suvidek tiniq, tog' cho'qqisida ochilgan qo'lga olish qiyin bo'lgan loladek, musafo osmondek beg'ubor bo'lavermaydi. Bu esa, avvalo, insonning oilada, keyinchalik mahalla, bog'cha, maktab va ijtimoiy guruhlarda oladigan tarbiyasiga bog'liq. Shuning uchun estetik tarbiya juda murakkab tomon va xususiyatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Bu insonda tarbiya ko'rgan yoki tarbiya ko'rmagan, go'zal yoki xunuk, ijobiy yoki salbiy tarzda bo'lishi mumkin.

Bu fikrlarning barchasi adabiyot va san'atda ma'lum g'oyalar va suratlar tarzida aks ettiriladi. Ayniqsa, kishi shaxsining har tomonlama

komil inson bo'lib yetishishida bu xususiyatlarga alohida e'tibor berish lozim.

Har qanday adabiyot va san'at hamisha insonlarni yaxshilik sari yetaklaydi. Ularga hayotning past va baland tomonlarini estetik ideallar asosida tushuntirib, zamonaviy tafakkur qilishga xizmat qiladi. Insonning hayotga estetik munosabatlari mana shu estetik his-tuyg'ularga singdirilgan bo'lib, jamiyatni estetik madaniyat, badiiy ijod, go'zal qiymatsiz tasviriy san'at asarlari bilan boyitadi.

Insonni ma'naviyati va madaniyati gullab-yashnashi, jamiyatda haqiqiy komil inson bo'lib yetishishida matbuot muhim estetik tarbiya turi rolini bajaradi. Matbuot estetik tarbiya turi sifatida kishilarni butun jahon miqyosidagi barcha voqealar hamda inson ongi his-tuyg'ulari, orzulari, ideallari, xatti-harakatlarini namoyon eta boradi. Har bir davlat hayotini ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalaridagi olib borayotgan sa'y-harakatlari matbuot vositasi orqali xalqqa yetkaziladi. Hattoki yoshlarni estetik ruhda tarbiyalash, ular ongida vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, jamiyatdagi har bir kishining axloqiy va estetik ideallarini qay darajada ekanligini matbuot o'zida ifodalaydi. Yurtimizning fuqarolarining estetik ongini o'stirish, ular qalbida yuksak tuyg'ularini kamol toptirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni aqliy va hissiy qobiliyatlarini yetuk qilib tarbiyalash, voqelikni ko'z o'ngimizda namoyon bo'layotgan go'zalligini barchaga sodda va tushunarli qilib yetkazish matbuotining bosh maqsadidir.

Matbuot voqelik haqidagi faqatgina axloqiy va estetik qarashlar tizimi bo'lib qolmasdan, balki kishilarning shaxsiy va ijtimoiy hayot to'g'risidagi xilma-xil tasavvurlari, o'z oldiga qo'ygan maqsadlari, dunyodagi bo'layotgan go'zal va xunuk voqealarning bahslari, turli fikr va mulohazalar hamda hokazo estetik tarbiyaga daxldor mavzularda so'z yuritiladi. Hayotimizda yuz berayotgan hodisalar naqadar go'zal yoki xunuk, ulug'vor yoki fojiviylik tarzida sodir bo'lmasin, bular hamisha matbuotining nazaridan chetda qolmaydi.

Matbuot insonlarning tarbiyaviy quroli bo'lib, ularning o'z mehnatlaridan o'zlari bashra olishga, zamonaviy bilimlar bilan doimo tanishib borishga, ezgulik va yovuzlikning mohiyatini tahlil etib xulosa chiqarishga va boshqalarga chorlaydi. Ayniqsa, maktablarda, kasb-hunar kollejlari, liseylar va oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan barcha yoshlarni matbuotga nisbatan qiziqishlari ortayotganligi ayni paytda quvonarli holdir. Bu, o'z navbatida, yoshlarimizni kelajakka bo'lgan

estetik didi va tafakkurini, ma'naviy va madaniy dunyoqarashini yuksak tuyg'ular bilan boyitadi.

Estetik tarbiyaning muhim negizi hisoblangan matbuot madaniy turmush tarzimizning oddiy ikir-chikirlari-yu, butun jahon miqyosida barchaning diqqat-e'tiborida bo'layotgan voqea va hodisalarni, o'tmish qadriyatlari-yu, kelajak bashoratlarini o'zida mujassam etib, gazetxon yoki kitobxon qalbida chuqur ehtirosli hissiyotni yuzaga keltiradi. Bu xabarlar va yangiliklar qanchalik kulgilik dahshatli tarzda tasvirlanmasin, kishi qalbida ezgu-niyatlarni barq urdirib, g'oyaviy estetik ehtiyojni o'stiradi. Vaholanki, har bir gazeta va jurnallar sahifalarida estetik tarbiya haqidagi mavzular o'quvchining estetik ideallarini komillik sari yetaklaydi.

Insonlarning olamni bilishi va uni estetik idrok eta boshlashi qadriyatlarning estetik tarbiyani muhim yo'nalishi ekanligini ko'rsatadi. Qadriyatlar – voqelikdagi narsa va hodisalarning insoniyat o'tmishi, hoziri va kelajagiga ijobiy ta'sir ko'satadigan axloqiy, estetik, diniy, tabiiy va boshqa boyliklar majmuasidir.

Qadriyatlar inson ma'naviy olamini boyishi, tashqi dunyo go'zalligini his qilishi, ko'z ilg'amas ruhiy jarayonlarni anglab etishda muhim omildir. Jamiyatda qadriyatlarning ko'payib borishi bilan insonlarning bilimlari va nafosat dunyosiga bo'lgan munosabatlari o'zgarib, xilma-xil tasavvurlar, tushunchalar, g'oyalar asosida murakkablasha boradi. Yangi yuzaga keladigan qadriyat eski qadriyatlar bilan bevosita bog'lanib, voqelikdagi ma'naviyat olamini ijtimoiy va madaniy ideallar rivojiga ta'sirini namoyon etadi.

Estetik tarbiya tizimida qadriyatlar kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini, mafaatlarini, moddiy jihatdan turmushni boyitishga xizmat qiladi. Qadriyatlar ichida eng oliy qadriyat inson hisoblanadi. Shu sababdan, inson tabiatni, jamiyatni va o'zini go'zal, chiroyli, ko'rkam qilishga, butun mavjudotning hayotini yaxshi bo'lishiga intiladi. Oliy qadriyat bo'lgan inson olamni faqat bir tomonlama o'rganib qolmasdan, balki yaxshi yoki yomon, go'zal yoki xunuk, adolatli yoki adolatsiz kabi tushunchalarni o'z ongi bilan anglab etadi. Shu asosda voqelikka bo'ladigan barcha jarayonlarni tartiblashtirishga harakat qiladi. Ayniqsa, inson qadr-qimmatni anglash; o'zini-o'zi tushunib yetishdan boshlanadi. Buning uchun, avvalo estetik tarbiya shaxs hayotini, uning taqdirini belgilashda katta ahamiyatga ega. Estetik tarbiya asosida inson

oliy qadriyat sifatida yuksaklikka ko'tariladi. Uning faoliyati, turmush tarzi go'zallikka boy tasavvuri farovon hayotga ega bo'ladi.

O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy hayotida ro'y berayotgan estetik tarbiya sohasidagi barcha o'zgarishlar bevosita qadriyatlar bilan bog'liq tarzda shakllantirilmogda.

Qadriyatlar o'zida insoniyat tarixini aks ettirib, fan va madaniyat, madaniy-maishiy turmush, oilani mustahkamlash, tabiatga nisbatan nafosat tuyg'ularini shakllantirish, millatlar va milliy munosabatlarni ijobiy yo'lga qo'yishda bebaho xazinadir. Qadriyatlarni kishilar ongiga singdirish uchun muayyan shart-sharoit va vaziyatlar bo'lishi lozim. Mana shu holatda qadriyatlar kishilarda estetik qarashlarning, madaniy ideallarning, ijtimoiy g'oyalarning qaror topishiga xizmat qiladi. Qadriyatlar qanchalik ko'p bo'lmasin, ular har bir millatning ma'naviy kamolotiga, estetik tarbiyasiga, milliy ma'naviy ehtiyojlariga ta'sir ko'rsatadi. Xususan, bugungi kunda estetik tarbiya jarayonida o'zbek raqslari, kuylari, ashulalariga bo'lgan munosabat ijobiy ahamiyatga ega bo'lmoqda. Hozirgi o'zbek raqslari, kuylari, qo'shiqlari klassik madaniy merosining aynan o'zi emas. Raqslarda Ovrupa, Osiyo raqs madaniyatlarining ko'p jihatlari sezilib turadi. Bu jihatdan o'zbek xalqining raqs madaniyati borasidagi qadriyatlari anchagina boyidi. Lekin mohiyat jihatidan raqslarimiz asosan milliylik ruhini saqlab qoldi¹. Bu qadriyatlar barchasi kishilarning estetik tarbiyasini tarix bilan bog'liqligi va doimo mana shunday davom etishini anglatib turadi.

Qadriyatlarning jamiyat va xalq hayotidagi estetik tarbiyaviy ahamiyati uni avlod tomonidan chuqur o'rganilib, o'tmishning latofati va nazokatini bugungi kun hayotida ham namoyon bo'layotganida ko'rish mumkin. Chunki qadriyatlar estetik tarbiyaning negizini tashkil etgan holda kishilarni bir-birlariga jipslashtiradi, o'tmish go'zalligi va kelajak nafosatini o'zaro bog'lab turadi. Ba'zan kishilar o'zlarini estetik qadriyatlarga amal qilib faoliyat yuritayotganliklarini o'zlari ham anglay olishmaydi. Hattoki real hayotimizdagi voqealar diniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'lanib ketgan.

Qadriyatlar muhim yo'nalish sifatida xalqimiz estetik tarbiyasini oshirishda bebaho boylikdir. Ularni ko'z qorachig'idek saqlash, kelgusi avlodga yetkazib berish uchun barcha imkoniyatlarimizni, estetik his-tuyg'ularimizni tiniq va pokiza qilish lozim. Shuning uchun ugungi kunda estetik tarbiyani qadriyatlar bilan bog'lab olib borish, ma'rifat,

---

¹ Фалсафа. – Т.: Шарқ, 1999. 332-333- бетлар.

madaniyat va san'atni go'zal tuyg'ularga boyitish, yuksak va olijanob fazilatlarni jamiyatda yanada yuqoriroq cho'qqilarga chiqarish kerak.

Bolalarni qadriyatlar asosida estetik tarbiyalash, ularda mehnatsevarlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, yuksak estetik ideallar, kechinmalar, his-tuyg'ularning rivojlanishida o'z o'rniga ega. O'zbek oilalarida bolalarni qadriyatlar bilan chambarchas bog'lab, estetik tarbiyalash yoshligidanoq ko'cha supurish, hovli tozalash, suv sepish, daraxt ekish, did bilan kiyinish asosida amalga oshiriladi. Ayniqsa, bunday xislatlar ko'proq qiz bolalar tarbiyasida amalga oshiriladi.

Umuman olganda, qadriyatlar kishi hayotining bezagi, uning naqshi, ma'naviyatining gultoji hisoblanadi. Shu qadriyatlarni e'zozlash, ularni yosh avlodga estetik jihatdan mukammal va jozibador qilib etkazib berishda biz kattalar hamisha o'z hushyorligimizni yo'qotmasligimiz dardkor.

Jamiyat rivojida milliy g'oya va milliy mafkura estetik tarbiya uchun asosiy yo'nalish vazifasini bajaradi. Jamiyat taraqqiyoti, millat kelajagi shu jamiyatda yashayotgan fuqarolarning ijtimoiy ongi, estetik dunyoqarashi, ideallari, kechinmalari, his-tuyg'ulari bilan bog'lanib ketgan. O'zbekistonda ravnaq topib va o'zining boy estetik tafakkuriga ega bo'lgan milliy g'oya va milliy mafkura xalq ommasi manfaatlarini yuksak tuyg'ulari va barcha uchun aziz hissiyot olamini nafosat tarbiyasini o'zida mujassam etgan. Milliy g'oya va mafkura kishilarni hayotga nisbatan estetik ideallarini xalqning o'tmishi bilan bog'lab, ehtirosli va jozibador estetik ehtiyoj va talablar qaror topishiga xizmat qiladi. Bu milliy g'oyaning hayotiyligi kishilarning ruhiy kayfiyatlarini, hissiy kechinmalari va yuksak insoniy fazilatlari bilan boyligi asosida yuzaga keladi.

Milliy g'oya xalq estetik tafakkurini bir bo'lagi sifatida barchani olijanob va yuksak tuyg'ular sari chorlaydi. Milliy g'oya o'zida «inson qalbi va ongiga ijobiy ta'sir etadigan tushunchalar va tuyg'ular, go'zal va hayotiy g'oyalar tizimini mujassam etishi»¹ jamiyatdagi nafosat tarbiyasining serqirra bo'lishini ta'minlaydi. Ayni paytda milliy g'oya insonlarda kelajakka ishonch, yurtga mehr-muhabbat, ijtimoiy hayotga nistatan zavq-shavqqa to'lib yashash hissini yuksak cho'qqilarga ko'taradi. Shuningdek, hayotimizning farovon va go'zal bo'lishi

---

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. 45-бет.

yangidan vujudga kelgan milliy mafkuramiz o'zining jozibali jilvasi hamda maftunkor estetik ideallari bilan kundalik turmushimizni chiroyli qiladi. Milliy mafkura xalqning orzu-istaklari, go'zal fazilatlarini, latofatga boy dunyosi, nazokatli g'oyalar og'ushidagi dunyosini shakllantirib, ularda komil insonni tarbiyalab voyaga eikazish uchun kerak bo'ladigan yuksak imkoniyatlarni yaratadi. Bu borada barcha orzu-ideallarimizni ro'yobga chiqarish uchun yurtimizda tinchlikning hukm surishi biz yoshlarga katta baxtdir. Shu boisdan har bir inson halbida «Boylikka ham, shon-shuhratga ham, ilmiy, ijodiy kashfiyot ham, oila, sevgi baxsh etadigan saodat ham»¹ bularning barchasi insonlarni faqat ezgu-niyatlar sari intiltiradi.

Milliy mafkura jamiyatimizdagi vahshiy, yovuz va xunuk salbiy oqibatlarini yo'q qilib, xalqimiz oldiga sinov damlarini sabr-matonat bilan erishishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Lekin oq-qorani, yaxshiyomoni, asl ma'no va mohiyatni teran anglagan xalqimiz bunday onlarda o'zining ajoyib yurtboshisiga tayanadi. Shu tarzda voqelikni to'g'ri baholab, asrlar osha zavol topib kelgan islom dinimizga ham tayanadi. Lekin shuni ham aytish joizki, xalqimizda «guruch qurmaksiz bo'lmaydi» degan ajoyib maqol bor. O'z yurti jamolini ko'ra olmaydigan, xalqimiz orasidan chiqqan bir-ikkita yovuz niyatli kishilar ba'zi fojialarni ham yuzaga keltirdi, ammo o'zlarining bu xunuk ishlari bilan uzoqqa bora olisholmadi.

Ijtimoiy hayotimizda milliy mafkuraning yuksak ma'naviyatli va komil insonni tarbiyalash uchun o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini har tomonlama uyg'unlikda, hamohanglikda amalga oshirayotganligi, aqliy yetuk hamda estetik jihatdan go'zal fazilatlar asosida irodasini baquvvat qilib tarbiyalab borayotganligi quvonarli holdir. Shunday ekan, doimo «Milliy mafkura, avvalom bor, o'zligimizni, muqaddas an'alarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizni ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu-orzularini, jamiyat oldiga qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart»². Chunki yoshlarni tabiat go'zalligi va jamiyat jamolini anglab yetishida bu mafkura o'zining boy o'tmishi, asrlarga teng estetik dunyosi bilan barchani ilhomlantiradi. Jamiyatga nisbatan estetik munosabatning porloq bo'lishi, hayotimizni rang-barang chiroyli tasvirlarga ega

---

¹ Баркамол авлод орзуси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2000. 46-бет.

² Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. – Т.: Шарқ, 1999. 166-бет.

bo'lishi, voqelikni estetik jihatdan idrok etish va bu tuyg'ulardan rohatlanishni ta'minlaydi. Har bir insonning yuksak axloqiy va estetik tarbiyasining milliy ruhda kamol topishi mafkuramizning insonlar ongidan qay darajada o'rin olishiga bog'liq. Jamiyatimizda «yangi mafkura odamlarda kelajakka ishonchni, umidvorlikni tarbiyalaydi, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini shakllantiradi va ongimizga yorug'lik nurini olib kiradi, insonlarni buyuk maqsad sari chorlaydi»¹.

Hozirgi kunda milliy g'oya va mafkuramizni estetik jihatlarini xalq ommasiga etib borishida shoirlar, yozuvchilar, san'atkorlar, ziyolilar va ahli donish zimmasida katta mas'uliyat turibdi. Ular o'zlarining estetik g'oyalarga boy asarlarini yaratib, odamlarning qalbi va ongida go'zallikni barq urdirishi, kishilar dunyoqarashini ma'naviy va estetik tafakkurga boyitishi lozim. Shuningdek, bu ijodkorlarni yaratgan asarlarini o'qishga barcha hamisha baland tog' cho'qqisida ochilgan chiroyli lolani olishga intilayotgan kishilardek intilishi kerak. Bu hayotimizdagi voqealarni, olijanob ezgu-niyatlar va orzu-umidlarni doimo o'zida ifoda etib keladigan adabiyot, kino, teatr, musiqa, tasviriy san'at asarlari bilan boyitib borishi, kelajak avlod oldida turgan qarz ekanligini chuqur idrok etish hamda unga xolisona baho berish bizning vazifamizdir. Shunday ekan, madaniyat va ma'naviyatimizni nozik va murakkab jihatlarini milliy g'oya va mafkura asosida boyishi, ularni bevosita estetik tuyg'ular bilan uyg'un holda rivojlantirib borishi muhimdir.

2. Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi

Estetik tarbiya – bu mehnat tarbiyasining ajralmas bir qismidir. Badiiy didni tarbiyalash nihoyatda muhim bo'lib, u insonga faqat san'atnigina emas, balki hayotning o'ziga moyil didni ham shakllantiradi va singdiradi. Insonda badiiy didni tarbiyalash unda hayotning o'ziga xos go'zalligi barcha ko'rinishlarini san'at yordamida va san'at orqali ko'ra bilishga o'rgatish demakdir.

Estetik tarbiya butun insoniyat hayotini o'zida aks ettiradigan tushuncha sifatida o'tmishda mutafakkirlar tomonidan turlicha talqin etilgan. Ma'lumki, qadimdan boshlab tarbiya kishilarni estetik va

---

¹ Ж.Туленов, З.Ғофуров. Фалсафа. – Т.: Ўқитувчи, 1997. 335-бет.

ma'naviy jihatdan mukammal bo'lishi uchun xizmat qilib kelgan. Tarbiya jamiyat hayotida muayyan vazifalarni bajarib, eng avvalo u inson ongiga, his-tuyg'ulariga, tasavvuriga, e'tiqodiga, dunyoqarashiga, xatti-harakatlariga, xulq-atvoriga ta'sir o'tkazishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Masalan, qadimgi Yunon faylasufi Suqrot «O'zlingni bil» degan ibora orqali tarbiyaning ahamiyatini kishilarga tushuntirib bergan. Chunki, har bir inson jamiyatda o'z hayotining go'zal va turmushining farovon bo'lishini istasa, farzandiga axloqiy va estetik tarbiyani mukammal tarzda o'rgatishi talab etiladi. Forobiy inson tarbiyasi uning o'ziga bog'liqligini tushuntiradi. U aytadiki, «Insonning axloqli bo'lishi, ruhiy mukammallikka erishuvi hech kim tomonidan belgilanmaydi, balki insonning o'z qo'lida bo'ladi, ya'ni odam o'z taqdirini o'zi yaratadi. Chunki baxt-saodat narigi dunyoda emas, shu real mavjud dunyoda, hayotdadir»¹. Forobiyning bu fikrlari kishilar tarbiyasining ma'naviy va axloqiy-estetik jihatdan mukammalligiga qaratilgan. Shuningdek, kishilar estetik tarbiyasida diniy va dunyoviy ilmlarning roli kattaligini ta'kidlaydi. Hind faylasufi R.Tagor fikricha, estetik tarbiya jarayonida «insonda go'zallik tuyg'usini tarbiyalamay turib, uni har tomonlama kamol toptirish mumkin emas».

Estetik tarbiya predmeti fanlar doirasida turlicha ifodalanadi. Estetik tarbiyaning ilmiyligi estetik hissiyot va uning ruhiy holati bilan bog'liqdir. Ma'lumki, insonning barcha fazilatlarini singari estetik didga ega bo'lish fazilati ham hech vaqt tug'ma ravishda bo'lmay, balki ijtimoiy hayotdagi nafasat qonunlari asosida qaror topadi. Estetik did kishining yuksak his-tuyg'ulari, kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy fazilatidir. Odamning sermazmun va nafis nafasat olami, his-tuyg'ulari hamda nozik xislatlarining vujudga kelish qonuniyatlarini ruhiyatshunoslik fani o'rganadi. Insonning ruhiy jihatlarini hisobga olib mukammal qilib ishlangan estetik tarbiya nazariyasi va uning jamiyatda amal qilishi har bir shaxs estetik tafakkurini go'zal his-tuyg'ularga to'ldiradi.

Pedagogika va ruhiyatshunoslik fanlari doirasida estetik tarbiyaning mazmuni va mohiyati to'liq va aniq holda o'rganilgan bo'lib, estetik tarbiya deyilganda ijtimoiy hayotda nafasat olami va san'atdagi go'zallikni hissiy idrok etib, ular xususida fikr yuritish,

---

¹ Б. Искандаров. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўзбекистон, 1993. 29-бет.

anglash va baho berish jarayoni nazarda tutiladi. Estetik tarbiya tushunchasi murakkab va sermazmun, ya'ni ko'p qirrali tushunchadir. Estetik tarbiya bevosita his-tuyg'ular bilan bog'liq ravishda insonning idrok etayotgan narsa va hodisalarni anglab yetishida, xilma-xil estetik ideallarning inson estetik kechinmalariga ta'sir etishida muhim rol o'ynaydi. Inson hamisha idrok etish jarayonida tashqi olamdagi narsa va hodisalarni yo yoqtiradi yoki yoqtirmaydi. Agar idrok etilayotgan narsa bizga yoqsa kayfiyatimiz ko'tarilib, u bilan bog'liq bo'lgan ichki his-tuyg'ular va kechinmalar yuzaga keladi. Mobodo idrok qilinayotgan narsa yoki hodisa bizga yoqmasa, didimizga to'g'ri kelmasa, u holda ruhiyatimizda noxushlik va salbiy ichki kechinmalar yuzaga keladi. Odamda vujudga keladigan bunday his-tuyg'ular bizning estetik tarbiyamiz asosida kelib chiqadi.

Ruhiyatshunoslik fani nuqtayi nazaridan estetik tarbiyaning mukammal bo'lishi kishilarda estetik jihatdan rohatlanish hissi, olamdagi go'zallikni anglab yetish hissi, estetik kategoriyalardan bahra olish hissi, san'at asarlaridagi nafosatni anglab etish hissi kabi hissiyotlarga bog'liq bo'lib, bu hissiyotlar insonlardagi estetik tafakkur go'zalligini boyitadi.

Ma'lumki, estetik jihatdan zavqlanish bizga bevosita yoqadigan narsalarni idrok qilish asosida kelib chiqadi. Vaholanki, bizga hamma ranglar va tovushlar birdek yoqmaydi. Agar rangning kishi ruhiyatiga ta'siri borasida gapirsak turmushimizda ajoyib holga duch kelamiz. Masalan, o'zbek xonadonlarida eshik va derazalarni uy egalarining ko'pchiligi asosan och havo rang bilan bo'yashgan. Bu xildagi rang bizga beg'uborlik va rohatbaxshlik tuyg'ularini baxsh etadi. Qolaversa, bizning milliy didimiz va uylarimizga bezak berishdagi estetik tarbiyamiz ham shu rang bilan bevosita bog'liqdir. Xususan, ayvonning ustunlari, peshtoqlari va uyning shipi ham och havo rang bilan bo'yaladi. O'zbekistondagi ko'pgina me'moriy obidalar va ulardagi bezaklar xorijdan kelgan ziyoratchilarni o'zining go'zalligi va mukammalligi bilan lol qoldirib kelmoqda. Ranglar va naqshlar ma'lum ramz-timsollarni ham o'zida ifodalab, agar sariq rang to'kin-sochinlik va farovonlik ramzi bo'lsa, moviy rang tiriklik mazmuni aks etgan mangu osmon va obi-hayot ramzidir. Timsollar tilida moviy rang yaxshilikni, donishmandlikni, halollikni, shon-shuhrat va sadoqatni bildiradi. Oq rang muqaddas tinchlik ramzi bo'lib, u poklik, beg'uborlik, soflik, orzu va xayollar tozaligi, ichki go'zallikka

intilishning timsolidir. Yashil rang o'sib turgan o'simlik, tabiatning yangilanishi ramzidir. Jahondagi boshqa xalqlarning estetik didi o'zgacha bo'lib, ruslar, ukrainlar, beloruslar ko'proq yashil va jigar ranglarni ishlatishsa, sariq rang xitoyliklar uchun muqaddas rang bo'lib hisoblanadi va hayotda bunday misollarni ko'plab uchratishimiz mumkin.

Ranglardan tashqari xilma-xil tovushlar ham kishiga estetik zavq bag'ishlaydi. Ba'zi tovushlar kishiga yoqadi, ba'zilari esa yoqmaydi. Bugungi kunda musiqa san'ati shunchalik rivojlanib ketganki, ularning ovozi kishiga turlicha ta'sir etadi. Ko'pchilik yoshlar, asosan, estrada janriga oid musiqani tinglashni yoqtirishadi. Milliy cholg'u asboblari, dutor, tanbur, rubob, g'ijjak, nay, chang va boshqa musiqa asboblari orqali yangraydigan klassik musiqa yoshi katta tinglovchilar sevib tinglaydigan musiqadir. Keksa yoshdagi kishilar ko'proq milliy kuylarni tinglab dam olishni yoqtiradilar. Bularning barchasi kishilardagi estetik tarbiyaning qay darajada olib borilganligiga, yoshlarni san'atning u yoki bu turi bilan bevosita qiziqtirib tarbiyalanishiga bog'liqdir.

Hozirgi kunda milliy madaniyatimiz taraqqiyoti milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida olib borilib, fuqarolardagi estetik did va his-tuyg'ular milliy va umuminsoniy estetik me'yorlar va tamoyillar asosida olib borilmoqda. Estetik tarbiyani olib borishda, estetik qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishda, o'tmish madaniyatimiz va milliy estetik tarbiyamizni bir-biri bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ispaniyalik bir faylasuf olim jahondagi ko'plab xalqlarning milliy an'alarini, axloqiy-estetik tarbiyasini o'rganib, Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlarida ham bo'ladi hamda o'z vataniga qaytgach, «Hozirgacha o'rgangan, tadqiq qilgan barcha ishlarimni o'n besh yoshli o'zbek qizalog'ini o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yganchoy uzatishdagi odobiga, nazokatiga almashtirishga rozi edim»¹ deb aytadi. Bu faylasufning fikrlaridan ko'rinib turibdiki, o'zbek oilasidagi estetik tarbiya, qolaversa maktabdagi va o'rta maxsus ta'lim muassasalaridagi milliy tarbiyaning o'quvchilar ongiga singdirilishi mehr-muruvvatga, latofatga, mehmonni kutishga, ularni kuzatishga va hokazolarga bo'lgan munosabatini tarbiyalaydi. Maktab va o'rta maxsus ta'lim

---

¹ Р.Мавлонова, О.Тўраев, К.Ҳоликбердиев. Педагогика. -Т.: Ўқитувчи, 2001. 328-бет.

muassasalaridagi estetik tarbiya o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy barkamol hamda estetik jihatdan madaniyatli va komil bo'lishining asosidir. Shuning uchun maktab va o'rta maxsus ta'lim tizimi yosh avlodning estetik tarbiyasi va estetik qarashlarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek xalqi o'zining boy falsafiy va estetik merosiga ega. Maktab, litsey, kollejarimizdagi estetik tarbiya shu merosga bog'liq holda, ya'ni sharqona milliy tarbiya bilan bog'langan. Shuningdek, maktab, litsey, kollejlarda yosh avlodga ilm-u ziyo tarqatishda o'zida nafosat olamini jo etgan Qur'oni Karim, Hadisi Sharif kabi ma'naviy merosimizdagi shaxs tarbiyasiga taalluqli bo'lgan axloqiy me'yorlarni, buyuk mutafakkir, alloma va faylasuflarimizning komil inson tarbiyasiga taalluqli bo'lgan pand-nasihatlarini hisobga olish lozimdir.

Bugungi kunda jahonda nufuzi va obro'-e'tibori oshib borayotgan O'zbekistonda o'quvchilarni nafosat qonun-qoidalari asosida tarbiyalash, obyektiv olam go'zalligini ularning ongi-tafakkuriga singdirish, zamonaviy bilimlarni egallash va milliy mafkurani faqatgina ijobiy manfaatlar, hamda kelajak uchun mukammal estetik hissiyot bilan boyitish davr talabidir. Darhaqiqat, bu juda nozik va muhim ishni amalga oshirish butun o'zbek xalqining farzandlaridan sabr-toqatli, matonatli intiluvchan bo'lishni, estetik jihatdan nazokatli, latofatli, go'zal, yoqimli va doimo xushchaqchaq bo'lishni talab etadi. Farzandlarimizdagi iymon-e'tiqod, milliy g'urur, vatanparvarlik va insoniylik kabi xislatlar mustaqil O'zbekiston ravnaqiga o'z ta'sirini bevosita ko'rsatadi. O'quvchilarning estetik tarbiyasi go'zal insoniy tuyg'ular, pokiza orzu-umidlar, yuksak estetik ideallar asosida amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda yoshlarni tarbiyalashda milliylik, insonparvarlik ruhi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ta'lim-tarbiya jarayoni shunchalik murakkab va serqirra jabhaki, uning o'quvchiga ta'sir ko'rsatadigan miqdori va sifatini aniq belgilab berish qiyin. Ayniqsa, bugungi kunda o'quvchilarni o'zi sevgan soha va yo'nalishlar bo'yicha mukammal tarbiyalash kerak. Shu bois o'quvchilarning axloqiy va estetik tarbiyasini ma'lum tizimga solish darkor. Maktab, litsey, kollejlardagi estetik tarbiya o'quvchilardan o'z o'tmishini chuqur o'rganish, mukammal estetik bilimga ega bo'lishni talab qiladi. O'quvchilarni estetik jihatdan tarbiyalash, kerakli zamonaviy asbob-uskunalar, darsliklar, musiqa asboblari hamda boshqa zarur narsalar vositasida

amalga oshiriladi. Ko'pchilik maktablarda o'qituvchining yuqori bilim darajasi va estetik madaniyati o'quvchilarni tabiat go'zalligi va san'at asarlari asosida estetik tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Insonning tabiiy, axloqiy va estetik ongi va didining mutanosibligi

Ijtimoiy ongning shakllaridan biri bo'lgan estetik ong insonning olamga nisbatan estetik munosabatlarini shakllantiradi. U ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan uzviy aloqada bo'lib, ijtimoiy hayotda va jamiyatda vujudga keladigan ma'naviy-madaniy dunyoqarashlarni rivojlantirib boradi. Estetik ong haqida so'z yuritir ekanmiz, avvalo estetik ongning o'zi nima? U qanday paydo bo'lgan? Insonlar hayotida estetik ongning roli qanday? va hokazo shunga o'xshash savollar kishini diqqat-e'tiborini o'ziga tortadi.

Estetik ong – bu insonning ichki nafosat dunyosining mahsuli sifatida vujudga keladigan g'oyaviy-ruhiy estetik jarayonlar majmuasidir. Boshqacha qilib aytganda, «estetik ong - ma'naviy-ruhiy voqea-hodisalarning majmui bo'lib, ular ijtimoiy hayot zaminida vujudga keladigan estetik his, estetik did, estetik fikr, estetik orzu, estetik qarash, estetik nazariya tizimini anglatadi»¹.

Estetik ong insonlar hayotining ajralmas bo'lagi bo'lib, tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarib, rivojlanib borgan. Dastlabki estetik ong ko'rinishlari ibtidoiy jamoa tuzumi davrida ibtidoiy odamning oddiy tosh va tayoqlardan foydalanib ov qilishi hamda mehnat qurollari yasashidan shakllana boshlangan. Mana shu tarzda odamlarda tabiatga bo'lgan his-tuyg'ular, tasavvurlarning ilk elementlari vujudga kela boshlagan. Asta-sekinlik bilan ularda axloqiy ong ham estetik ong bilan bog'liq holda yuzaga kela boshlaydi. Keyinchalik ularda san'atga bo'lgan qiziqish hosil bo'la borgan. San'at odamlarning estetik ongni takomillashishiga asosiy turtki bo'lib xizmat qilgan. Natijada, bora-bora kishilarda mehnat qilish, tabiat kuchlariga qarshi kurashish, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishga bo'lgan ehtiyojlar kelib chiqqan. Bular barchasi estetik ongning murakkablasha borishi va hozirgi zamon ko'rinishiga kelishiga sabab bo'lgan.

Jamiyatda yashayotgan har bir kishining estetik ongi ijtimoiy hayotning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari asosida o'zgarib,

---

¹ Э. Умаров. Эстетика. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 82-бет.

takomillashib boradi. Xususan, maktab yoshigacha bo'lgan bolalarning estetik ongi bevosita turli xil o'yinchoqlarga moyilligi bilan nafosat olamini anglab eta borsa, maktabni bitirayotgan yoki bitirgan yoshlarda asosan, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga, ishq-muhabbat g'oyalarga boy bo'lgan estetik ong o'z mavqeini oshira boradi.

Insonlar hayotida estetik ong turli xil tabaqalarning estetik ideallari, orzu- umidlari tasavvurlarining rang-barang bo'lishiga olib keladi. Bu o'z navbatida estetik ongning tarkibiy qismlarining ham o'zgarishi, bir ko'rinishdan ikkinchi ko'rinishga o'tishiga sabab bo'ladi. Ijtimoiy hayotda sodir bo'ladigan siyosiy ong, huquqiy ong, axloqiy ong, diniy ong kabilar ham estetik ongning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Masalan, siyosiy ongning ajralmas bo'lagi bo'lgan mafkura sohasidagi ro'y bergan hodisalar estetik ongni tamomila yangicha g'oyalarga boyitadi. O'zbekistonning mustaqilligi tufayli vujudga kelgan milliy mafkura o'zining estetik ko'rinishlarini milliylik ruhi bilan sug'orishi estetik ongning o'ziga xos xususiyatlarini ma'naviy go'zallik bilan boyishiga olib keldi.

Estetik ongning muhim xususiyatlaridan biri uning o'tmishda ro'y bergan qadriyatlarni, marosimlarni, g'oyalarni o'zida saqlab kelgusi avlodga etkazib berishidir. Shu tarzda har bir davrda rivojlangan estetik ong keyingi davr estetik ongi rivoji uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Bunda estetik did, estetik qarash, estetik nazariya va hokazolar vositachi sifatida xizmat qiladi.

Har bir fanning rivojida estetik ong o'zining estetik baho berishi jihati, qarash va nazariyalarning rang-barang bo'lishi bilan jamiyat to'g'risidagi g'oyalarni boyitib boradi. Kishilarning voqelikka nisbatan estetik onglari ancha murakkab bo'lib, har qanday fan taraqqiyotida namoyon bo'ladi.

Estetik ong jamiyatdagi subyektlarning estetik tomonlarini o'zida ifoda etsa, yakka bir kishining estetik ongi bundan farq qiladi. Chunki bir kishining estetik ongi o'zi uchun kerakli nafosat tamoyillariga tayanilgan holda amalga oshadi. Bu kishi estetik ongi faqat bir kishining estetik dunyoqarashiga asoslanishi, o'ziga xos bo'lgan estetik did, estetik his-tuyg'u, estetik baho kabilarga ega bo'lishi va ko'pchilikning estetik ongiga to'g'ri kelmasligi bilan ajralib turadi. Lekin mana shu tarzda bir qancha kishilarning estetik onglarining umumiy jihatlari birlashib ijtimoiy hayotning estetik ongini vujudga keltiradi.

Har bir kishining estetik ongi birinchi navbatda jamiyatda amal qilayotgan estetik hislar, g'oyalar, didlar, go'zalliklar, nafosat olami asosida kamol topib, shaxs ma'naviy madaniyati, estetik ideallarini takomillashtirib boradi. Insonning estetik jihatidan mukammallikka etishishi uchun ularni to'raligicha o'zlashtirish va mohiyatini tushunib etish lozim bo'ladi. Mana shundagina odam estetik ongi doimo estetik ong mahsuli sifatida vujudga keladi. Har bir xalqning yaratgan qadriyatlari vaqt o'tishi bilan har xil tarzda mavjud bo'lgan estetik ideallar va tuyg'ular asosida kelgusi avlodlarga etkazib beriladi.

Jamiyat rivojida inson estetik ongdan doimo bahramand bo'lib boradi. Shuning uchun har bir shaxs ijtimoiy hayotning estetik jihatlarini o'zlashtirish jarayonida estetik ongning ko'nikmalariga, malakalariga, tajribalariga tayanib faoliyat olib borilishi lozim.

Insonning voqelik to'g'risida xayol surishlari, uy-fikrlari, tasavvurlari o'zida estetik ongni bevosita namoyon etadi. Shu estetik ong ko'p qirrali, sermazmun, doimo o'zgaruvchan qismlar asosida vujudga keladi. Estetik ong- estetik idrok, his-tuyg'u, did, baho, tushuncha, nazariya va qarashlar kabi qismlardan iborat. Ular doimo o'zaro aloqadorlikda va bir-birlariga bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Estetik idrok - bu insonning obyektiv olamdagi narsa va hodisalarning estetik jihatlarini sezgi organlari orqali aks ettiruvchi ruhiy jarayondir. Estetik idrok insonning go'zallik haqidagi zohiriy va botiniy tushunchalari jarayonlari tabiatini va mohiyatini ochib berishda xizmat qiladi. Inson estetik idrok tufayli tevarak-atrofidagi olamning butun go'zalligi va rang-barangligini anglab etadi. Doimo hissiy kechinmalar asosida estetik idrok voqelikdagi nafosat olamini o'zida aks ettiradi. Bu holat estetik hissiyotni vujudga keltiradi. Estetik hissiyot go'zallik jarchisi bo'lib, inson go'zallikni idrok etmay yoki go'zallik yaratmay hayot kechira olmaydi.

Estetik his-tuyg'ular. Insonning voqelikka nisbatan bo'ladigan munosabatlarining yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalari estetik his-tuyg'u deb ataladi. Estetik his-tuyg'ular kishilarning ijtimoiy va tabiat hodisalarining nafosatidan maroqlanishi asosida namoyon bo'ladi. Xo'sh, estetik his-tuyg'ular qanday paydo bo'ladi? Bu borada D.Didro shunday deydi: «Odamzod his etish va fikrlash qobiliyati bilan tug'iladi. Inson yaxshi va yomon, qodir va zaif, komil va nokomil ehtiyojlari bilan tug'iladi. Bizning ehtiyoj va qobiliyatlarimiz mashqi tug'ilishimiz bilanoq boshlanadi va tartib, uyg'unlik tushunchalarining paydo

bo'lishiga yordam beradi»¹. Didroning bu fikrlarida nafosat his-tuyg'ulari tajriba orqali, insonning narsalarni his qilishlari va anglab etishlarida yuzaga keladi. Shuningdek, nafosat his-tuyg'ulari xususida Kant aytadiki: har qanday narsa va hodisalarni idrok etish jarayonida paydo bo'ladigan zavq, xushchaqchaqlik yoki yoqimsizlik voqelikda mavjud bo'lmay, balki insonga taalluqli holat bo'lib, insonning maqsadga muvofiqligini belgilaydi. Insonlardagi his-tuyg'ular ular didlarining rang-barangligini ham ko'rsatib turadi.

Estetik did – bu insonning voqelikdagi hodisalarni, san'at asarlaridagi estetik baholash, ulardagi go'zallikni xunuklikdan ajrata bilish qobiliyatidir. Estetika tarixiga ko'ra, did uzoq ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning mahsuli sifatida mehnatning turli sohalaridagi ijodkorlikning hosilasidir. Shuning uchun hech qachon didsiz odam bo'lmaydi. Chunki har bir insonda yaxshi yoki yomon, go'zal yoki xunuk did mavjud. Estetik did kishining hissiy idrokidan boshlanib, estetik ideallar, ijtimoiy ideallar natijasida kamol topa boradi. Estetik did bu kishilarning faqatgina «o'qigan kitoblari, ko'rgan kinolari qanchaligida yoki kiygan kiyimlarida emas, balki ongi va tushunchalarning sofligi va yuksakligidadir»². Estetik did insonning chinakam chiroyini belgilab, estetik bahoning qanday bo'lishiga bog'liqdir.

Estetik baho – bu go'zallikni, narsa va hodisa, voqea va dalillarning nafosat olami qimmatini bevosita emas, balki to'la ma'nosini anglab etgan holda bilishdir. Shuning uchun estetik baho kishining oddiy sezgi, kechinmasi bo'lmay, ma'lum nafosat tamoyillariga, nafosat sohasining teran tomirlarini anglagan holda baholash usulidir. Inson estetik kechinmalarining sofligi, yuksakligi va olijanobligi bevosita estetik bahoga bog'liqdir. Mana shu tuyg'ular zavqiga quloq solib estetik baho berishning ham yaxshi, ham yomon tomonlari bor. Inson har bir narsani maqtab yoki uni rohat bilan tomosha qilib estetik huzur olishi mumkin. Qolaversa, inson o'zining xayollari, shirin orzular va serjilo kayfiyatlarini ta'siriga berilib, ma'lum bir narsa yoki hodisaga ortiqcha baho berib yuborishi, uning ayrim kamchiliklarini sezmasligi mumkin. Ana shunday paytda estetik tushuncha kishiga katta yordam beradi.

---

¹ Р.Мирзаев. О.Зиётов. Нафосатшунослик. –Самарқанд, 1993. 25-бет.

² С.А.Юлдошев. Антик фалсафа. – Т.: 1999. 26-бет.

Estetik tushuncha – kishilarning voqelikda va tafakkurda yuz berayotgan nafasat olamini estetik his-tuyg‘ular va kechikmalar asosida muhim tomonlar va belgilarini umumlashtirishdir. Inson hayoti davomida estetik tushuncha oddiydan murakkabga qarab rivojlanib boradi. Bunda hissiyot orqali bilish mumkin bo‘lmagan buyumlar mohiyatini rasional yo‘l bilan bilib olinadi. Estetik tushuncha tabiat va jamiyatdagi nafasat olami obyektiv qonunlarini bilishning asosiy quroli hisoblanadi. Masalan: «olma» tushunchasining estetik mohiyatini uning rangi, tuzilishi, mazasiga qarab, estetik tushunchamiz orqali baholaymiz. Demak, inson hissiy tajribalaridan olingan ma‘lumotlar estetik tushuncha orqali umumlashtirilib o‘zida go‘zallikni ifodalaydi.

Estetik nazariya – bu obyektiv borliqdagi estetik jarayonlarni o‘zida ifodalovchi go‘zallikning tamoyillar, qoidalar, tushunchalar, bilimlar tizimidir. Estetik nazariya kishilarning orzu-umidlari, ideallari g‘oyalarni tartibga solib, ularga latofat va nazokat bag‘ishlaydi. Ayniqsa, estetik nazariya falsafiy jihatdan mazmunli tasavvurlar, dalil-isbotlarga bevosita asoslanadi. Estetik qarashlar - vokelikning go‘zalligini his-tuyg‘ular asosida idrok etib, bevosita izchillik bilan nafasat olamini anglashdan oldin sodir bo‘ladigan ruhiy jarayon. Inson tevarak atrofidagi o‘zgarishlarning estetik jihatlarini o‘zining hislari, didi, tasavvurlari bilan tushunib yetishga intiladi. Ana shu intilish kishilarda turli estetik qarashlar shakllanishiga olib keladi.

Umuman olganda, estetik ongning yuqorida ko‘rib o‘tilgan tarkibiy qismlari insoniyat estetik tafakkurining boyishi, axloqiy va ma‘naviy jihatdan pok bo‘lishi, iste’dodli va bilimdon kishilarning komil inson bo‘lib etishishi uchun xizmat qiladi.

4. “Ommaviy madaniyat”ning yoshlar estetik didiga ta’siri

“Ommaviy madaniyat” tushunchasi yangi asrga kelib barcha insonlarni o‘z qamroviga oldi. Natijada jamiyatda tarbiya masalalariga e’tiborsizlik bugungi kunda yoshlar estetik didiga ta’sir etuvchi hodisa sifatida e’tirof etilayotgan “ommaviy madaniyat”ning keng tarqalishiga olib keladi. Bu tushuncha niqobi ostida jamiyatda axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, individualizm, egosentrizm g‘oyalarni tarqatish, kerak bo‘lsa, shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an’ana va qadriyatlarini, turmush tarzining ma‘naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo‘porishga qaratilgan xatarlar odamni tashvishga solmay qo‘ymaydi”. “Ommaviy madaniyat” yoshlarni o‘z

domiga tortishi g'oyatda xavotirlidir. Bu hodisa aksariyat hollarda haqiqat, go'zallik, ezgulik singari muqaddas tushunchalarni umumiste'molchilik ehtiyoji bilan bog'lab, iste'mol va tovar sifatida xaridorgir bo'lishiga qaratilgan maqsadni targ'ib qiladi.

Bugungi kunda turli niqoblar ostidagi salbiy holatlar va ular shakllantirish mumkin bo'lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafavutni anglay bilish zamon talabidir. Ommaviy madaniyat eng avvalo, milliy estetik tafakkurga zarba berib, jamiyatning g'oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan hatarli ekanligini ham to'g'ri tushunish kerak. Bu xavf-xatarga qarshi qat'iy tura oladigan shaxsni shakllantirishda tarbiyaning barcha ko'rinishlarini uyg'un holda olib borish shart. Estetik tarbiya aynan shu maqsad yo'lida yosh avlodni milliylikka zid bo'lmagan estetik ideal timsolida, yuksak didli qilib tarbiyalashdek dolzarb vahimani amalga oshiradi.

“Ommaviy madaniyat”ning asl maqsadi o'sib kelayotgan yoshlarni har kuyga solish, jamiyatda axloqiy buzuq g'oyalarni qo'llab-quvvatlash bo'lib, u ma'naviy oziq beradigan, o'quvchini mushohadaga undab, tasavvur olamining kengayishiga xizmat qiladigan asarlarni yaqiniga yo'latmaydi. Shuning uchun mavjud “ommaviy madaniyat” namunalari badiiy-estetik qimmatga ega emas. Bundan tashqari, “ommaviy madaniyat” xoh G'arb, xoh Sharq bo'lsin uning ma'naviy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U yildan-yilga inson shaxsiga, uning estetik tafakkuriga juda katta kuch bilan daxl qiluvchi hodisaga aylanib bormoqda. Bu, ayniqsa, estetik tarbiyaning eng muhim vositasi bo'lgan san'at orqali jamoatchilikka ta'sir etmoqda. Bu hodisa san'atda behayo filmlar, shahvoniy romanlar, tuturuqsiz musiqalar ko'rinishida namoyon bo'lib, ularning asosida fahsh, shafqatsizlik hamda zo'ravonlik kabi axloqiy illatlar yotishini bugungi kunda jamiyatimizning ziyoli qatlami tushunib etmoqda. Masalan, musiqani tushunish va eshitish orqali yoshlarning tabiatida “ommaviy madaniyat” unsurlari mavjudligini aniqlash mumkin.

XX asrning 70-yillarida amerikalik bir qator sotsiologlar, faylasuflar, san'atshunoslar “ommaviy madaniyat”ning ijtimoiy taraqqiyotga, ayniqsa, umummadaniy jarayonlarga ta'siri haqida qator tadqiqotlarni olib borishdi. Bu borada sosiolog Ch.Reychning tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, uning “Isyonkor yoshlar o'zlarining shaxsiy “madaniyat”larini yaratmoqdalarki, bu madaniyatning asosini kiyim, musiqa va narkotiklar tashkil etmoqda.

Yosh “isyonkorlar” madaniyatning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq falsafiy, axloqiy, estetik ahamiyatidan hamda muomala va muloqot madaniyatidan yuz o‘g‘irgan xolda o‘zlariga mos qadriyatlarni yaratmoqdalar va ularni himoya qilmoqdalar. Bu kabi “yangi odam” uchun mazkur qadriyatning asosi – bu o‘zini mavjud tizimdan tashqarida xis qilishga bo‘lgan layoqatidir” – degan fikrni estetik tarbiya sohasida amalga oshirish zarur bo‘lgan ishlar qatorida ekanligini belgilab beradi.

“Ommaviy madaniyat” estetik tafakkurga tahdid soluvchi, shaxsda boy estetik dunyoqarashni hosil qilish hamda dunyoni go‘zallik mezonlari asosida o‘zlashtirishga xalaqit beruvchi g‘ayriestetik hodisa ekanligi o‘zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan ham atroflicha yoritib berilgan. Chunonchi, tadqiqotchi D.Umarova: “XXI asr ommaviy madaniyati zamonaviy qiyofada go‘yo rivojlangan madaniy dunyoga integratsiyalashish, liberallashtirish, demokratlashish niqoblari ostida namoyon bo‘lmoqda. Bu niqoblar ostidagi salbiy holatlar va ular shakllantirish mumkin bo‘lgan illatlar bilan umuminsoniy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutni anglay bilish zamon talabidir. Ommaviy madaniyat, eng avvalo, milliy axloqqa zarba berib, jamiyatning g‘oyaviy tizimini izdan chiqarishi bilan hatarli ekanligini ham to‘g‘ri tushunish kerak. Bu xavf-xatarga qarshi qat’iy tura oladigan shaxsni shakllantirishda tarbiyaning barcha ko‘rinishlarini uyg‘un holda olib borish shart”, – degan fikrni ilgari suradi.

Shuni ta’kidlash zarurki, hozirgi paytda turli arzonbaho ishqi yoki detektiv sarguzashtlarning bozori chaqqon. Didsiz, saviyasiz, millatining tayini yo‘q “badiiy” filmlarning auditoriyasi kengayib bormoqda. Bunday holatlar o‘z navbatida, “ommaviy madaniyat” unsurlarining faolligini oshirishga xizmat qiladi.

“Ommaviy madaniyat”ning milliy estetik tarbiyaga tahdidi shundaki, u tub mohiyatiga ko‘ra milliy madaniyatlarning kushandasi bo‘lib, u madaniy xilma-xillikni xushlamaydi, uning asl maqsadi – bu olamni bir xil rangda ko‘radi va tasvirlaydi.

Ma’lumki, estetik tarbiyada insonning tashqi ko‘rinishi, uning jamoat orasida o‘zini tutishi, jismoniy baquvvat bo‘lishi ham katta ahamiyatga ega. Biroq, bu xushro‘y, baquvvat odamlar estetik tarbiyalidir, degani emas. Estetik tarbiyalanganlik yuksak didga ma’naviylik bilan bog‘liqdir. Lekin gap bunday didning taraqqiyoti, insonning boshqa fazilat va xususiyatlari hisobiga o‘sganmi yoki

ularning yuksalishiga xizmat qiladimi? Binobarin, estetik madaniyatli odamning didi yuksak bo'lishi tabiiy, faqat yuksak didni shakllantirish estetik tarbiyaning asosiy vazifasi bo'la olmaydi.

Insonning ma'naviy jihatdan yuksalishida tarbiyaning boshqa shakllariga nisbatan estetik tarbiyaning o'rni va ahamiyati ko'proqdir. Chunki estetik tarbiyaning asosida insonning hayotga bo'lgan ijodiy munosabati yotadi. Shuning uchun insondagi faqat go'zal narsalarni ajrata olish va qadriga etish qobiliyatini tarbiyalash bilan barobar uning umuman hayotga ijodiy yondashishini voyaga yetkazish - bu juda katta ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga molik bo'lgan masaladir. Zero, har kuni bir ishni qiladigan odam bilan mehnat faoliyatida yangilik va ijodkorlikka intiladigan insonning mehnat unumdorligi va samaradorligi o'rtasida keskin farq bor. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda tashvishli va tahdidli hodisa sifatida e'tirof etilayotgan "ommiy madaniyat"ning avj olishi estetik tarbiya masalalariga e'tiborsizlik natijasida yuzaga keladi.

5. Sport va uning ma'naviy-estetik jihatlari

Sport nafosatli tarbiya vositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e'tiborga ega. Hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad yosh avlodni jismonan baquvvat, sog'lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Bugun yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko'plab dasturlar ishlab chiqilgan va ular jamiyat munosabatlarida amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda O'zbekiston ko'plab sport turlari bo'yicha jahon musobaqalarini uyushtiruvchi va o'tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko'zga ko'rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma'noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog'lomlashtirishga qaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, sport nafosatli tarbiyaning muhim vositasi sifatida «Farzandlari sog'lom yurtning kelajagi porloq bo'ladi» degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo'shadi.

Sport estetikasi – estetika va nafosat falsafasi ilmining tarkibiy qismi bo'lib, u sport sohasidagi estetik qonuniyatlarni o'rganish bilan birga sportning estetik mazmunini, uning jamiyat madaniyatidagi o'rnini, sport bilan san'atning o'zaro aloqadorligini o'rganadi. Sport insonni har qanday qiyinchiliklarni sabr-matonat, kuchli iroda va oldinga intilish, atrofdagilarga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi

xususiyatlarni shakllantiradi. Sport bilan shugʻullangan insonning ichki dunyosiga sport orqali yangicha qarash, yangicha insoniy hissiyotlar kiradi. Sport insonning irodasini toblaydi, uni aniq maqsad sari intilish, qiyinchiliklarni bardosh va chidam bilan yengishga oʻrgatadi. Sport inson qalbida gʻalabaga ishonch, gʻurur va iftixor tuygʻularini tarbiyalaydi. Sport odamni mard, matonatli, bardoshli qilib tarbiyalab, hech bir narsa millat va mamlakatni sport kabi tezda dunyoga mashhur qila olmaydi. Maʼnaviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash faqat milliy ehtiyojgina emas, balki umumdavlat ahamiyatiga molik masaladir. Keyingi paytlarda, asosan, sport oʻyinlari, sport turlari goʻzalligiga eʼtibor berilishi, tashkiliy masalalar inson ehtiyojiga moslashishi va unda kishilarning shaxsan ishtirok etishi hammadan koʻra jozibali, goʻzal va zavqiy his-tuygʻularning shakllanishiga olib kelmoqda. Sport kishilarning har tomonlama rivojlanishiga yordam berib, sogʻligini mustahkamlaydi. Sport jamiyatda sogʻlom turmush tarzini yaratib insonning maʼnaviy va estetik borligʻini oʻzgartiradi.

Yoshlarni estetik tarbiya vositalari bilan tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sportning roli beqiyos kattadir. Insonlarning hamisha sogʻlom, baquvvat va mustahkam irodali boʻlib yetishishida jismoniy tarbiya muhim vositadir.

Mashhur Yunon donishmandi Aflotun baxt haqida fikr bildirib: «Inson uchun birinchi baxt – uning sogʻligi, ikkinchisi – goʻzalligidir»¹, – degan ekan. Haqiqatdan, inson oʻzining doimo sogʻlom boʻlishini istasa, sport bilan shugʻullanib turishi zarur. Sport – insonning yoshidan qatʼi nazar, uni kuchiga kuch, qaddi-qomatiga qomat qoʻshadi, kishilardagi salomatlikni mustahkamlaydi, mehnatga qiziqishini oshiradi, uzoq umr koʻrishini taʼminlaydi.

Jismoniy tarbiya xalq madaniyati ekanligini tarix orqali bilish mumkin. Xususan, Oʻzbekiston hududida qadimdan yashab kelgan xalqlar jismoniy madaniyat kishilar maʼnaviy va jismoniy barkamolligini oshirishligini oʻsha davrlardayoq bilishgan. «Avesto»da yozilishicha qadimda «bolalarni harbiy ishga tayyorlash ularni jismonan chiniqtirishdan iborat edi. Darvoqe, harbiy tayyorgarlik jarayonida bolalar otda chopish, ov qilish, qilichbozlik va qalqonda raqibidan oʻzini himoya qila bilish, suvda suzish, uzoqqa yugurish, sakrash, nayza

---

¹ Р.Мавлонова, О.Тўраев, К.Ҳоликбердиев. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи, 2001. 427-бет.

irg'itishni egallashi majburiy bo'lgan»¹. Kishilarning jismoniy madaniyati xalqimiz turmush tarziga shu o'tmish merosimiz asosida singib, butun ijtimoiy hayotda bunday tarbiyani amal qilishi, insonni o'zi o'sib ulg'ayadigan zaminni sevishga, yurtida doimo go'zal va nozik sport turlari rivojlanishiga undagan. Hattoki, turmush qurish jarayonida «erkak kishi, avvalo, uylanish uchun moddiy va ma'naviy tomondan to'q va jismonan baquvvat bo'lishi lozim»² bo'lgan. Shu sababdan otabobolarimiz o'z farzandlarining jismoniy madaniyatiga alohida e'tibor berib kelishgan.

O'zbekiston zaminidan topilgan arxeologik yodgorliklar, tarixiy obidalar, qolaversa "To'maris" afsonasi, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Qirq qiz" va boshqa turkum xalq og'zaki dostonlarida ilgari surilgan g'oyalar bu yerda jismoniy tarbiya qabila va urug'chilik davridayoq keng tarqalganligidan dalolat beradi.

Sharqning buyuk mutafakkirlari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, At-Termiziy va boshqalar jismoniy tarbiya rivojiga katta hissa qo'shganlar. Jumladan, Abu Nasr Forobiy o'zining siyosiy-falsafiy qarashlarida jismoniy harakatlar bilan shug'ullanish zarurligini, bunday harakatlar insoniy baxtga erishishning asosiy omili ekanligini aytgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishida Abu Ali ibn Sinoning alohida o'rni bor. U o'z asarlarida jismoniy mashqlarning inson rivojlanishi va salomatligidagi mohiyatini, tanani toza tutish, faol harakatlar bilan shug'ullanish, sayohat qilish inson kamolotining muhim omili ekanligini ko'rsatgan. Ibn Sino jismoniy tarbiya har kimga moslangan bo'lishini, shug'ullanuvchining imkoniyat me'yorida amalga oshirishi lozimligini ta'kidlagan.

Turli milliy jismoniy mashqlar, o'yinlar va musobaqalar: kamondan otish, nayza irg'itish, kurash, qilichbozlik, ot poygasi, ot sporti o'yinlari, shatranj ya'ni shaxmat O'zbekiston xalqlari turmushining an'anaviy tarkibiy qismi hisoblangan³.

Ona zaminimizda XIV-XV asrlarda ma'naviy va jismoniy madaniyatga bo'lgan munosabat rivojlanib, bu davrda Amir Temur jismoniy madaniyatni estetik tarbiyaning asosiy sohasiga aylantirdi.

---

¹ Ж.Йўлдошев, С.Ҳасанов. Авестода ахлоқий-таълимий қарашлар. – Т.: Ўқитувчи, 1992. 22-бет.

² Ўша асар. 26-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. 362-363-бетлар.

Xususan, harbiylarni jismoniy tarbiyalashga alohida e'tibor berilib, ular o'rtasida kurash, kamon otish, ot sporti o'yinlari bo'yicha ko'plab musobaqalar o'tkazib turilgan. Vaholanki, Amir Temurning «Askari quvvatli mamlakat boy bo'lur, boy mamlakatning askari quvvatli bo'lur» degan so'zlari zamirida jismoniy tarbiya masalasi yotganligini har bir inson mushohada etsa ajab emas.

Diyorimiz qadimdan milliy o'yinlarga boy. Zero, «Arg'imchoq», «Bekinmachoq», «Qilichbozlik», «Oq terakmi, ko'k terak?», «Chillik», «Tortishmachoq» va boshqa milliy o'yinlar bolalarning joni dili. Bu o'yinlar yosh bolalar jismoniy madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya estetik tarbiya vositasi sifatida yosh avlodni tarbiyalab voyaga etkazishda muhim ahamiyatga ega. U insonning tevarak-atrofidagilar iymon-e'tiqodli va sadoqatli bo'lishi, bardoshli va bir so'zli bo'lishi, sog'lom va baquvvat bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy tarbiya bolalarning barcha a'zolari sog'lom o'sishini ta'minlab, ularda aqliy va jismoniy barkamollikni tarbiyalaydi. Jismoniy tarbiyaning maqsadi avvalo, har tomonlama jismonan baquvvat, sog'lom fikrli, mustahkam irodali, qolaversa, alp qomatli o'g'lonlarni, chiroyli va ko'rkam ko'rinishli qizlarni tarbiyalashdir.

Jismoniy tarbiya insonni doimo hushyor, sezgir bo'lishga chorlaydi. Kishining jismonan sog'lom bo'lishi o'zining ma'lum maqsad asosida olib borayotgan harakatlari, tabiat bag'rida yoki chiroyli sport zallari va maydonlarida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi – bularning barchasi kishidagi estetik his-tuyg'ularni, ideallarni, qarashlarni, didini tarbiyalaydi. Bunday sport o'yinlari va xilma-xil mashqlar estetik kechinma, hislarni yuksak hissiyot bilan boyitadi. Ba'zida jismoniy mashqlar o'zida estetik tarbiyani namoyon etmayotgandek tuyuladi, lekin bu mashqlarni diqqat bilan kuzatsak, unda jismoniy va estetik tarbiyaning uyg'unligi ko'rinadi. Bu narsaga ko'proq o'quvchilar e'tibor beradi. Chunki o'quvchilar jismoniy tarbiya darslarida o'zining qiziquvchan, intiluvchan xislatlari orqali juda chiroyli jismoniy mashqlarni bajaradilar va undan zavq-shavqqa to'ladilar. O'qituvchi bolalarni faqatgina jismonan tarbiyalab qolmay, balki o'quvchini estetik jihatdan ham tarbiyalaydi. Jismoniy tarbiyaning mohiyatini chuqur anglab etgan kishi faqat o'zining sog'lom bo'lishinigina emas, balki doimo xushchaqchaq, ochiqko'ngilli, xushmuomalali, chiroyli, go'zal bo'lib yurishini ham ta'minlaydi.

Bugungi kunda yosh avlodni jismonan baquvvat va estetik jihatdan go'zal qilib tarbiyalash davr talabiga aylandi. Mamlakatda «Sog'lom avlod» dasturi ishlab chiqildi va bu dastur asosida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi milliy qadriyatlarni tiklashga erishildi. «Farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'ladi, qudratli yurtning farzandlari sog'lom bo'ladi», degan fikr davlatimizning yoshlarga oid siyosatidagi muhim yo'nalishni belgilaydi. Bu fikrning zamirida qanchadan qancha hikmat yotganligini anglab etish, kelajagimizning chiroyli va ko'rkam bo'lishi, o'zbek farzandlarining jahon maydonlaridagi nufuzi orta borayotganligida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, yildan-yilga chiroy ochib borayotgan O'zbekistonda sport inshootlarining qad rostlayotgani kelajak mevasidir. Bunday maskanlarda ham jismonan, ham aqlan, ham estetik jihatdan mukammal tarbiya olayotgan yoshlarimiz ko'payib bormoqda. Sharqirab oqib turgan suv qanchalik go'zal va zilol bo'lib dalalarga chiroy baxsh etganidek, o'zbek farzandlari ham o'zlarining sport sohasida erishayotgan muvaffaqiyatlari bilan o'zlarini go'zal, odob-axloqlarini sermazmun, yurtimiz dovrug'ini dunyoga taratish masalasida kattadan-katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritmoqdalar.

Sport insonning jismoniy va ma'naviy kamoloti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, sport bilan shug'ullanish insondan ijodiy faollikni talab qiladi. Sportning estetika bilan bevosita bog'liq bo'lgan turlari - figurali uchish, badiiy gimnastika, sinxron suzish, ot sporti, qilichbozlik, sport akrobatikasi, sport gimnastikasi, suvga sakrash, engil atletika va boshqa turlari o'z mohiyatiga ko'ra san'at darajasida ijro etiladi. Sportchi ko'pgina sport turlarida o'zi bajaradigan mashqlarni bajarishda o'z faoliyatiga ijodiy tarzda yondashishi, Shu paytgacha hech kim tomonidan qo'llanilmagan yangi-yangi xatti-harakat va mashq usullarini ishlab chiqishi hamda ularni ijro jarayonida ijodiy tarzda qo'llashi talab etiladi. Figurali uchish, badiiy gimnastika, sport akrobatikasi, sport gimnastikasi kabi sport turlarida sportchi tomonidan o'z faoliyatiga ijodiy tarzda yondashib yangi usul, yangi harakatni sportning muayyan turiga nisbatan tatbiq qilishi o'sha usul va harakatni keyinchalik boshqalar tomonidan ijodkor sportchi nomi bilan atalishiga ham olib kelingan. Sport jamiyat taraqqiyoti jarayonida doimo takomillashib, sportning yangi turlari paydo bo'lib, turli milliy sport turlari boshqa halqlar tomonidan qabul qilinib halqaro maydonda ommalashib bormoqda. Sportning ko'pgina turlari olimpiada o'yinlariga, jahon chempionatlariga kiritilib yanada rivojlantirilmoqda.

Sportning estetika bilan bogʻliq jihatlari yanada kengayib, takomillashib bormoqda. Sport estetikasi deganda, inson harakati goʻzalligi va ulugʻvorligini estetik anglab etish tushuniladi. Sport estetikasining rivojlanish jarayonlari insonning maʼnaviy va jismoniy yetuklik uygʻunligining inʼikosidir. Bunda insonda jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy kamolot, jismoniy taʼlim, jismoniy madaniyat kabi bosqichlar kuzatiladi. Sport bu musobaqa jarayonida namoyon boʻladigan u yoki bu jismoniy mashq turiga eng yuqori natijaga erishishga yoʻnaltirilgan maxsus faoliyatdir.

Sport ijodiy faoliyat bilan bogʻliq boʻlib doimo rivojlanib borar ekan, sport sohasidagi moddiy boyliklar ham takomillashib boradi. Sport sohasidagi moddiy boyliklarga sport inshootlari, stadionlar, sport zallari, basseyn, kortlar, jismoniy tarbiya jihozlari, maxsus kiyim, poyafzal, Shuningdek sport sohasida erishilgan yutuqlar, yaʼni kamolot darajasi kiradi. Maʼnaviy boyliklarga jismoniy tarbiya haqidagi fan, sanʼat asarlari, adabiyot, musiqa va boshqalar kiradi.

Jismoniy tarbiya va sportning maqsadi – inson tanasidagi barcha aʼzolarining sogʻlom oʻsishini taʼminlash barobarida uni aqliy va jismoniy mehnatga, shuningdek, Vatan mudofaasiga tayyorlashdan iboratdir. Abdulla Avloniyning fikricha, sogʻlom fikr, yaxshi axloq va ilm-maʼrifatga ega boʻlmoq uchun badanni tarbiya qilish zarurdir.

Jismoniy tarbiya va sport insonlarga katta taʼsir koʻrsatib, salomatligini mustahkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr koʻrishiga yordam beradi. Sport – har qanday yoshda ham qaddi-qomatni tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turishning vositasi hisoblanadi.

Shaxsning har tomonlama uygʻun rivojlanishi uchun sport turlarining ahamiyati katta. Sport insonni jismoniy chiniqtiradi, tarbiyalaydi, uni goʻzallikka va ezgulikka chorlaydi. Sportchilar ajoyib mashqlarni, harakatlarni bajarib muxlislarda katta estetik zavq-shavq uygʻotadilar, ularga quvonch bagʻishlaydilar. Sportning estetik turlari figurali uchish, badiiy gimnastika, sinxron suzish, ot sporti, qilichbozlik va boshqalardir. Bu sport turlari oʻz mohiyatiga koʻra sanʼat darajasida ijro etiladi. Sportning juda koʻplab turlari mavjud boʻlib, ularga Akademik eshkak eshish, Alpinizm, Aviatsiya sporti, Avtomobil sporti, Badiiy gimnastika, Badminton, Basketbol, Baydarka va kanoeda eshkak eshish, Biatlon, Bodibilding, Boks, Dzyudo, Erkin kurash, Figurali uchish, Fristayl, Futbol, Gandbol, Kamondan otish, Karate, Kurash,

Mini futbol, Motosport, Og‘ir atletika, Ot sporti, O‘zbek jang san‘ati, Parashyut sporti, Qilichbozlik, Radiosport, Regbi, Sambo, Shashka, Shaxmat, Sport akrobatikasi, Sport gimnastikasi, Stol tennisi, Suv polosi, Suvda suzish, Suvga sakrash, Sinxron suzish, Tennis, tog‘ chang‘i sporti, Turon yakka kurashi, Taekvondo, Uloq ko‘pkari, Velosiped sporti, Voleybol, Xokkey, Yengil atletika, Yunon rum kurashi, shashka, shaxmat, Chim ustida xokkey kabi sport turlari kiradi. Sportning barcha turlari insonning jismoniy va ma‘naviy kamolotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Sportning estetik turlaridan yana biri figurali uchish bo‘lib, bu sport turi konkida yuguruvchi sportchining muz ustida harakat yo‘nalishini o‘zgartirishi, aylanishlar va sakrashlar bilan bog‘liq harakatlariga asoslanadi. Figurali uchish ayollar va erkaklarning yakka holda va juft bo‘lib musiqa sadolari ostida muz ustidagi raqslarini o‘z ichiga oladi. Figurali uchishda qadamlar kombinatsiyasi, ko‘tarish, alohida va birgalikdagi aylanishlar, sakrashlar kabi bajarilishi shart bo‘lgan mashq elementlari mavjuddir.

Qishki sport turlaridan fristayl – tog‘ chang‘i sporti turi bo‘lib, fristaylning mogul, chang‘i baleti va chang‘i akrobatikasi kabi turlari bor. Mogul past, baland trassadan tez tushish, chang‘i baleti – tepalikdan turli shakllar, qadamlar, aylanishlar, burilishlar va boshqalarni bajarib tushish bo‘lsa, chang‘i akrobatikasi – tramplindan salto, piruet va boshqa akrobatik shakllarni bajarib sakrashdir. Fristayl go‘zal, latofatli va jozibali sport turlaridan biri bo‘lib, u paydo bo‘lgan davrda chang‘ichilarning dam olish turi bo‘lib, keyinchalik sport musobaqalariga kiritilgan. Fristaylda sportchilarning artistlik mahorati hakamlar tomonidan baholanib, bu sport turi go‘zalligi va tomoshabopligi uchun chang‘i bo‘yicha o‘tkaziladigan tadbirlarga kiritilgan.

Sport turlari ichida eng ommaviy va qiziqarli sport o‘yinlaridan biri futbol bo‘lib, o‘zining ommaviyligi va ishqibozlarining ko‘pligi bilan ajralib turadi. Futbol o‘yinchilarning mahorati, trener tomonidan o‘yinning tashkil qilinishi, kombinatsiyalarning belgilab, ko‘rsatib berilishi natijasida ishqibozlarning estetik did va ehtiyoji talablariga javob beradigan sport turidir. O‘yinchilarning mahorati, o‘yinni tashkil etish va o‘tkazilishidagi jamoaviylik, darvozaga to‘pning kiritilishidagi futbolchilarning chiroyli o‘yin ko‘rsatishi va muhlislar tomonidan uni qo‘llab-quvvatlanishi futbolga alohida qiziqish va joziba bag‘ishlaydi.

Belgilangan qoidaga ko'ra ikki sportchining yakkama-yakka olishuviga asoslangan sport turi kurash bo'lib, kurashish san'ati ko'pgina xalqlarda rivojlantirilib, takomillashtirilib kelingan. Kurash insonni kuchli, epcil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda sport kurashining Yunon-Rum kurashi, erkin kurash, dzyudo, sambo, o'zbek kurashi va boshqa turlari keng tarqalgan. Kurash azaldan o'zbek xalqi turmush tarzining uzviy qismi bo'lib kelgan. O'zbek kurashi nafaqat estetik go'zalligi bilan, balki muayyan axloqiy me'yorlar va tamoyillarga tayanishi bilan ham ajralib turadi. Sharq yakkakurashi turlari ichida yaponlarning karatesi, xitoylarning ushushi, koreyslarning tekvondosi o'ziga xos usul hamda jozibaga ega. Estetik sport turlaridan biri bo'lgan ot sporti ot bilan turli-tuman chiroyli mashqlarni bajarishdan iborat bo'lib, ot sportining asosiy turlari otni yo'rttirish, to'siqlardan sakrab o'tish, uch kurash, otda turli mashqlarni bajarish, poyga, otda ov qilish kabilardan iboratdir. Chavandoz ot bilan turli mashqlarni bajarishi, oldinga, orqaga, aylanma harakatlar qilishi, otni yo'rg'alatib, sakratib raqs elementlarini bajarishi mumkin. Bu esa ot sportiga o'ziga xos joziba va latofat bag'ishlaydi.

O'zbek jang san'ati o'ziga xos sport turi bo'lib, unda milliy liboslardan foydalaniladi, himoya va hujum usullari bir vaqtning o'zida qo'llaniladi, yoshlarni harbiy vatanparvarlik va yuksak estetik ruhda tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. O'zbek jang san'ati sport-sog'lomlashtirish, qo'l san'ati, temuriylar jang san'ati, ya'ni pichoq, qilich, tayoq, nayza bilan ishlash va jang kurash kabi usullardan iborat bo'lib, o'ziga xos estetik harakat va usullarni o'zida ifodalaydi.

Sport turlaridan qilichbozlik ham o'ziga xos estetik mohiyatga ega bo'lib, rapira, qilich, shamshir kabi tig'li qurollar yordamida turli chaqqon va jozibali xatti-harakatlar amalga oshiriladi. G'alaba qozongan tomon sport o'yinidan katta qoniqish hosil qilib, o'z yutug'idan estetik jihatdan lazzatlanadi.

Sportning estetik turlaridan sport akrobatikasi gimnastika shaklidagi jismoniy mashqlardan iborat bo'lib, sakrash, sport uskunalariga tayanib yoki ularsiz muvozanatni saqlab bajariladigan, kuch va epcillik namoyon qilinadigan mashqlar majmuasidir. Akrobatik mashqlar dinamik va statik mashqlarga bo'linib, dinamik mashqlar o'mbaloq oshish, to'ntarilish, salto, ya'ni turgan joyda muallaq holda o'mbaloq oshib yana o'z vaziyatiga qaytish, statik

mashqlar turli vaziyatda muvozanatni saqlash, chalqanchasiga agʻdarilib turli mashqlarni bajarishdan iboratdir.

Sport akrobatikasi kuch akrobatikasi, sakrash akrobatikasi, elka akrobatikasi, komik akrobatika kabi turlarga boʻlinadi. Oʻzbekiston sirk va estrada dasturlarida akrobatikadan keng foydalanib, ot ustida akrobatika, masxarabozlik va jangovorlik mashqlarida ham akrobatikadan keng foydalaniladi.

Sport gimnastikasi sportning asosiy turlaridan biri boʻlib, ayollar va erkaklarning maxsus gimnastika anjomlari, yaʼni snaryadlarda va erkin mashqlar boʻyicha oʻtkaziladigan musobaqalarni oʻz ichiga oladi. Sport gimnastikasi sportchidan katta jismoniy kuch, chaqqonlik, qoʻrqmaslik, harakatlarni muvofiqlashtirishda aniqlikni talab etib katta estetik qiymatga ega boʻlgan mashqlar majmuasini oʻz ichiga oladi. Sport gimnastikasida mashqlar erkaklar oʻrtasida yogʻoch otda, halqalarda, tayanib sakrash tarzida, qoʻshpoya, yaʼni parallel yogʻochlarda, yakkachoʻpda bajariladi. Ayollar oʻrtasidagi sport gimnastikasi mashqlari tayanib sakrash, xodada, har xil balandlikdagi qoʻshpoyada, erkin tarzda bajariladigan mashqlar kabi turlarga boʻlinadi. Sport gimnastikasi sportchi atletlar tomonidan eng goʻzal, turli-tuman, yuqori estetik qiymatga ega boʻlgan mashqlar bajarish imkoniyati boʻlgan sport turi hisoblanadi.

Suvga sakrash ham sportning estetik turlaridan biridir. Suvga sakrash trampolin va minora vishkadan suvga sakrash kabi usullarga boʻlinib, suvga sakrash turli xil aylanish va harakatlarni oʻz ichiga oladi. Suvga sakrashda sportchi kalla yoki oyoq bilan kam suv sachratib mashqni bajarishi talab qilinadi. Suvga sakrashda sportchi turli holatda old tomon bilan turib, teskari turib, qoʻllarga tayanib turib, aylanishlar yoʻnalishi boʻyicha oldinga, orqaga, buralib-buralib sakrash mashqini bajaradiki, bunda bajarilgan mashq oʻziga xos goʻzallik va jozibadorlikni namoyon etadi. Sportchi havoda yengil harakatlanib turli murakkab usullar yordamida mashqni yuqori estetik saviyada amalga oshiradi.

Sport turlari ichida sinxron suzish ham oʻzining goʻzalligi, nafosatga boyligi bilan ajralib turadi. Sinxron suzishda ayollar ishtirok etib, bir necha sportchi bir xil harakatlarni uygʻunlikda ijro etadi. Koʻpchilik tomonidan bir xil harakatning oʻta aniqlik bilan takrorlanishi ijro jarayonida oʻziga xos nafosatni vujudga keltiradi.

XULOSA

Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida o'zbek xalqi estetik tarbiyasi jamiyat ravnaqini ma'naviy, axloqiy, madaniy, estetik ideallarga boy va sermazmun qilib kelmoqda. Asrlar osha o'zining noyob tarbiyasini yuksak tuyg'ular bilan to'ldirib, yangi bilimlarga ega bo'lib bormoqda. Yoshlarni estetik tarbiyalash ishida ta'lim-tarbiyaning roli asosiy omil sifatida ko'pchilikning e'tiborini o'ziga jalb etadi. Estetik tarbiya jarayonini tashkil etishda oliy o'quv yurtlari talabalarini puxta bilim olishlari uchun faqat yaxshi pedagog, o'z kasbining mohir qalb egasi bo'lgan insonlargina to'g'ri yo'lga qo'ya oladi. Qadimiy milliy estetik tarbiyamizni nozik va ko'rkam qirralari, jahon estetik tarbiyasining rang-barang xususiyatlari, ona zaminimizning maftunkor san'at asarlari har bir inson his-tuyg'ularini vatanparvarlik, sobitmatonatlik, pok vijdonli bo'lishga chorlaydi. Shunday g'oyalar asosida ulg'ayayotgan yigit-qizlar o'zlarining estetik madaniyati, ma'naviy kamoloti bilan komillik sari intilmoqda. O'zbek farzandlari o'zlarining ma'naviy, dunyoviy jihatdan mukammal bilimlar va estetik jihatdan kamtarin insoniy xislatlari bilan zamonaviy bilimlarni egallab boradi.

Insoniyat tafakkuri taraqqiyotida «Ilm-u ma'rifat e'zozlangan mamlakatda hech kim urush haqida bosh qotirmaydi. Chunki ilm-u ma'rivat insonni yuksaklikka ko'taradi. XXI asrda, men ishonaman, madaniyat uchun, ilm-u ma'rifat uchun jonini beradigan va buni hayotining asosiy maqsadi qilib qo'yadigan yangi avlod paydo bo'ladi»¹. Mana shunday kelajakni yaratishda estetik tarbiyaning roli bugun uchun zarur. Jamiyatdagi barcha insonlar estetik tarbiyasining puxta bo'lishi farovon hayotni vujudga keltirib, estetik tarbiyalanganlik darajamizni oshiradi. Buyuk bobolarimizdan meros qolgan estetik tarbiyani ma'naviy-ruhiy negizining mukammalligi bu uslubiy qo'llanmada o'z aksini topgan. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da demokratik davlatlar darajasiga erishib, faqat yangi hayot uchun

---

¹ Баркамол авлод орзуси. – Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти, 2000, 87-бет.

kurashayotgan yoshlarni o'z kasblarini haqiqiy mutaxassislari etib tarbiyalash, ma'naviyati yuksak davlatni barpo etish talablari ilgari surildi. Bunday qaltis va sermashaqqat ishda estetik tarbiyalanganlik birinchi galdagi vazifalardan ekanligini tushunib etgan insonlar hayotimizni charog'on etmoqda. Shunday tarbiya jarayonida ishtirok etish hammamiz uchun baxt ekanligi va har qanday holatda ham biz yoshlar bunga tayyor ekanligimizni o'z iste'dodimiz va qobiliyatimiz bilan isbotlamog'imiz lozim. Ushbu uslubiy qo'llanma keng kitobxonlar ommasiga, jumladan, o'qituvchilar, o'quvchilar, talabalar, keng jamoatchilikka mo'ljallangan bo'lib, ularning estetik dunyoqarashini nazariy jihatdan boyitishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017 йил.
2. Шавкат Мирзиёев. Буюк келажигимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017 йил.
3. Шавкат Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017 йил.
4. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент, Ўзбекистон, 1-жилд, 2018 йил.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, 2 – Т., Ўзбекистон, 1996 йил.
6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд, – Т., Ўзбекистон, 1996 йил.
7. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. 8-жилд, – Т., Ўзбекистон, 2000 йил.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т., Маънавият, 2008 йил.
9. Баркамол авлод орзуси. – Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Давлат илмий нашриёти. 2000 йил.
10. Абдусаматов Ҳ. Ўзбек сатираси масалалари. – Т., Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968 йил.
11. Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968 йил.
12. Алишер Навоий. Рубоийлар. – Т., Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968 йил.
13. Алишер Навоий шеърятидан. – Т.: 1977 йил.
14. Ахлоқ-одобга оид ҳадислар намуналари. – Т., Фан, 1990 йил.
15. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Т., Ўзбекистон, 1995 йил.
16. Ватан туйғуси. – Т., Ўзбекистон, 1996 йил.
17. Гафарли М.Г., Касаев А.Ч. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. Ўзбекистон, – Т., 2001 йил.
18. Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Авестода ахлоқий ва таълимий қарашлар. – Т., Ўқитувчи, 1999 йил.

19. Ирисов Б. Дин акидапарстлик ва таҳдид. – Т., Маънавият, 2000 й.
20. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. – Т., Ўзбекистон, 1993 йил.
21. Кайковус. Қобуснома. – Т.: Истиқлол, 1994 йил.
22. Комаров М.С. Социобиология и проблемы человека. Вопросы философии. 1985. №4.
23. Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил.
24. Мавлонова Р, Тўраева О, Ҳоликбердиев Х. Педагогика. – Т., Ўқитувчи, 2001 йил.
25. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., Ўқитувчи, 1976 йил.
26. Маънавият юлдузлари. (Марказий осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001 йил.
27. Махмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1977 йил.
28. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т., Янги аср авлоди, 2001 йил.
29. Мирзаев Р., Зиётов О. Нафосатшунослик. – Самарқанд, 1993 йил.
30. Саъдий. Гулистон. – Т., Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968 йил.
31. Улуғбек академияси. – Т., Қомуслар бош таҳририяти нашриёти, 1993 йил.
32. Умаров Е. Эстетика. – Т., Ўзбекистон, 1995 йил.
33. Умар Хайём. Наврўзнама, – Т.: Мехнат, 1990 йил.
34. Умар Хайём. Рубоийлар. – Т.: 1958 йил.
35. Ўралов А., Хожихонов Х. Темурийлар маънавияти ва маданияти. –Самарқанд, Суғдиёна, 1996 йил.
36. Фалсафа. – Т., Шарқ, 1999 йил.
37. Фитрат. Ҳинд сайёҳи қиссаси. // Шарқ юлдузи, журнал. 1993-йил, №8, 7-бет.
38. Шер А. Эстетика. Нафосат фалсафаси. Дарслик. – Т.: Ўзбекистон, 2014 йил.

39. Шри Ишупанишад. Бошқа сайёраларга енгил саёҳат. – Т., 1992 йил.
40. Чанышев А.Н. Курс лексий по древней философии. – М. 1981.
41. Юлдошев С.А. Антик фалсафа. –Т., 1999 йил.
42. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. – Т., Фан, 1972 йил.
43. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. – Т.: Шарқ, 1999 йил.
44. Қадимий хикматлар. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 йил.
45. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. – Т., 1987 йил.
46. Қўзибоев Т. Беҳзод ва тамаддун. – Т., Маънавият, 2000 йил.
47. Ғайбуллаев О. Эстетика (Маърузалар матни). – Самарқанд, 2002 йил.
48. Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. – Т., Ўзбекистон давлат нашриёти, 1953 йил.

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	3
BIRINCHI BOB. ESTETIKA NAZARIYASI VA TARIXI	5
1. Estetika fanining obyekti va falsafiy mohiyati	5
2. Estetika haqidagi qarashlar tarixi	10
A). Qadimgi dunyo estetikasi	10
V). O‘rta asrlar va uyg‘onish davri estetikasi.....	22
S). Yangi va eng davr estetikasidagi asosiy oqimlar, yo‘nalishlar	48
D). Turkiston ma‘rifatchi – jadidlarining estetik qarashlari	65
3. Estetika kategoriyalarining an‘anaviy va zamonaviy tasnifi	70
4. Go‘zallik va uning muqobillari.....	72
5. Ulug‘vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati.....	81
6. Fojiviylik kategoriyasi	87
7. Kulgililik va hajviylik kategoriyasi	93
IKKINCHI BOB. TABIAT VA TEXNIKA ESTETIKASI	101
1. Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi	101
2. Tabiatning estetik jihatlari	104
3. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o‘rni	108
4. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta‘siri	111
5. Maishiy turmush estetikasi	114
6. Dizaynning estetik xususiyatlari.....	120
7. Xalq amaliy san‘ati va dizayn.....	123
UCHINCHI BOB. TEXNIKA VA SPORT ESTETIKASI	123
1. Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari.	125
2. Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta‘lim va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi	134
3. Insonning tabiiy, axloqiy va estetik ongi va didining mutanosibligi	139
4. “Ommaviy madaniyat”ning yoshlar estetik didiga ta‘siri.....	143
5. Sport va uning ma‘naviy-estetik jihatlari	146
XULOSA	155
ADABIYOTLAR	157

UO‘K 18 (075)
KBK 87.

G‘aybullayev O. Estetika. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. –
Samarqand: SamDCHTI, 2019. – 160 bet.

Muharrir: S. Karimova
Musahhih: Z. Usmanova
Tex.muharrir: H. Amirdinov

ISBN 978-9943-5193-8-1

Guvohnoma №10-3512

25.12.2018 yilda bosishga ruxsat etildi:
Ofset bosma qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60×84_{1/16}.
“Times” garniturası. Ofset bosma usuli.
Hisob-nashriyot t. 10,0. Shartli b.t. 9,3.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma №152.

SamDChTI nashr-matbaa markazida chop etildi.
Manzil: Samarqand sh, Bo‘stonsaroy ko‘chasi, 93.